

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024 | 1. SZÁM
LXVI. ÉVFOLYAM

Kertész Balázs

Királyi tartózkodási hely, vásár és városi oklevéladás
a középkori Székesfehérváron

B. Halász Éva

A szlavón várnemesek családi kapcsolatai
és családi hálózata a 15. század végén és a 16. század elején

Mikó Gábor

I. Mátyás király leveleskönyve
Johann Georg Schwandtner gyűjteményében

Papp Júlia

Az 1515. évi bécsi Habsburg–Jagelló kettős eljegyzés
16–19. századi képzőművészeti reprezentációja

Demeter Gábor – Tompa László

Az úrbéres lakosság életkörülményeinek differenciái
a 18. századi birtoktípusokon

Göncz László

A Muravidék hovatarozásának ügye az 1919-es békekonferencián

Farkas Kornél – Rosu Kriszta

Adalékok a művészeti javak hazahozatali tevékenységéhez 1946–1949 között

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, † OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2024-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja



Nemzeti
Kulturális
Alap

HUN
REN



BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET



ISSN 0040-9634

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024 | 1.
LXVI. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....



HU ISSN 0040-9634

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

LXVI. évfolyam, 2024. 1. szám

TANULMÁNYOK

- Kertész Balázs** Királyi tartózkodási hely, vásár és városi oklevéladás. Három adalék Székesfehérvár középkori történetéhez 5
- B. Halász Éva** A szlavón várnemesek családi kapcsolatai és családi hálózata a 15. század végén és a 16. század elején 23
- Mikó Gábor** I. Mátyás király leveleskönyve Johann Georg Schwandtner gyűjteményében 35
- Papp Júlia** Az 1515. évi bécsi Habsburg–Jagelló kettős eljegyzés 16–19. századi képzőművészeti reprezentációja 45
- Demeter Gábor – Tompa László** Az úrbéres lakosság életkörülményeinek differenciái a 18. századi birtoktípusokon 85
- Göncz László** A Muravidék hovatarozásának ügye az 1919-es békekonferencián 121
- Farkas Kornél – Rosu Kriszta** Adalékok a II. világháború következtében külföldre került művészeti javak 1946–1949 közti hazahozatalához 155
- ### MEGEMLEKEZÉS
- Konrád Miklós** Haraszi György (1947–2023) 185

TANULMÁNYOK

KIRÁLYI TARTÓZKODÁSI HELY, VÁSÁR ÉS VÁROSI OKLEVÉLADÁS Három adalék Székesfehérvár középkori történetéhez

KERTÉSZ BALÁZS

ROYAL STAY, FAIR AND CITY CHARTERS

Three Additions to the Medieval History of Székesfehérvár

The study consists of three chapters and two appendices. The first chapter examines the relationship between the kings' stays in Fehérvár and the activities of the places of authentication in the 13th century. The second chapter focuses on the weekly fairs in Fehérvár and attempts to answer the question whether the distribution of the 13th century *fassionalis* charters of the two places of authentication in Fehérvár, the Chapter and the Hospitaller Convent, which can be taken into account for the daily dating, can be used to conclude that Fehérvár had two fairs (on Monday and on Friday) weekly in the 13th century as in the late mediaval period. The third chapter presents a previously unknown charter of the town of Fehérvár dated 2 March 1435 and a fragment of a charter dated 3 January 1485. The first appendix is an aid to the second chapter: it lists the 13th-century *fassionalis* charters of the Chapter of Fehérvár on the one hand, and of the Hospitaller Convent on the other, which can be taken into account for the daily dating of the documents, in tables which, in addition to the most important details of the documents, also indicate the day of the week on which a particular publication was dated. The second appendix contains the publication of the charter of 2 March 1435, which is the subject of the third chapter.

Keywords: royal stay, activities of the places of authentication, city charters, city fairs

A királyok fehérvári tartózkodásai és a hiteleshelyi tevékenység közötti összefüggések a 13. században

II. András, IV. Béla, V. István, IV. László és III. András királyok itineráriumát Kádár Tamás rekonstruálta, természetesen a forrásadottságok által meghatározott lehetőségeken belül.¹ E munkának köszönhetően megállapítható, hogy az említett uralkodók mikor tartózkod-

1 Kádár Tamás: IV. László király itineráriuma (1264–[1272]–1290). *Fons* 23 (2016) 3–64.; Uő: III. András király itineráriuma (1278–[1290]–1301). *Fons* 25 (2018) 87–124.; Uő: II. András (1188–[1205]–1235), IV. Béla (1214–[1235]–1270) és V. István (1241–[1270]–1272) királyok itineráriuma. *Fons* 28 (2021) 399–465.

Kertész Balázs, tudományos főmunkatárs, Városi Levéltár és Kutatóintézet [Székesfehérvár].

tak a koronázóvárosban. A két fehérvári hiteleshely, a káptalan és a johannita konvent Árpád-kori okleveleinek a számbavételére és feldolgozására szintén sor került,² így lehetőség nyílik annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy kimutatható-e összefüggés az uralkodók fehérvári látogatásai és a két intézmény hiteleshelyi tevékenysége között, másként fogalmazva, történtek-e olyan bevallások, amelyek valamelyik király fehérvári tartózkodásával hozhatók kapcsolatba. Az 1301 és 1526 közötti időszakot illetően néhány évvel ezelőtt már megvalósult egy hasonló vizsgálat.³ Ahogy azt látni fogjuk, az Árpád-korból csak IV. László koronázását és két további fehérvári látogatását lehet kapcsolatba hozni a hiteleshelyi tevékenységgel. Összesen négy oklevélről van szó, mindegyiket a káptalan bocsátotta ki, a johannita konventtől tehát egy olyan kiadvány sem maradt fenn, amelyet valamelyik 13. századi uralkodó fehérvári látogatásával egyidejűleg állítottak volna ki.

Ismert, hogy a még gyermek Lászlót 1272 augusztusának utolsó vagy szeptemberének első napjaiban koronázta királlyá Türje nembeli Fülöp esztergomi érsek a fehérvári bazilikában.⁴ A káptalan szeptember 3-án két előkelő egyezségéről állított ki oklevelet.⁵ E szerint egyfelől Miskolc nembeli Panyit bán zalai ispán,⁶ másfelől Hahót nembeli Arnold fia Miklós és négy rokona jelent meg a testület előtt. Panyit vállalta, hogy az V. István király által neki adományozott Pölöske [Zala vm.] és Purbach [am Neusiedler See, Feketeváros, Ausztria] [Sopron vm.] várakat, valamint Nick birtokot [Vas vm.] visszaadja Miklósnak, majd a Szűz Mária-egyház Szent Kereszt-oltára fölött nyilvános esküvel erősítette meg a kötelezettségvállalását.⁷ Viszonzásképpen Arnold fia Miklós Panyit kiadásaiért, amelyeket a csehekkel vívott háborúk idején a két vár védelmében tett, szolgálatait és szolgálatokat adott Panyitnak, továbbá vállalta, hogy azt a kilenc szolgát, akik Panyittól szöktek el, bár-

- 2 Hunyadi Zsolt: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: *Capitulum. I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből*. Szerk. Koszta László. Szeged, 1998. 33–65. Az oklevelek felsorolását lásd 62–65.; Kertész Balázs: *A székesfehérvári káptalan archontológiája és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban*. Székesfehérvár, 2022. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) 65–271. Az oklevelek felsorolását lásd 229–264.
- 3 Ribi András: Királyok, bárók, vásározók és zarándokok. Fehérvár késő középkori látogatói a városban működő hiteleshelyek bevallásai alapján. In: *Városok és kiváltságolt települések a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2021. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) 153–163.
- 4 A koronázás időpontjához lásd a lejjebb írtakat.
- 5 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 99859. *Árpád-kori új okmánytár/Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) IX. 7–8.; *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*. I–V. Bearb. Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza – Leonhard Prickler. Graz–Köln–Wien, 1955–1999. (= UB) II. 25–26.
- 6 Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11) 343.
- 7 „... et ad maiorem cautelam idem Ponit banus, ut obligationi huiusmodi per ipsum coram nobis facte non possit aliquatenus contraire, manifestum in ecclesia Beate Virginis super altare Sancte Crucis prestitit sacramentum.” UB II. 25. A Szent Kereszt-oltár tehát 1272-ben már biztosan létezett. Vö. Ribi András: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). *Turul* 91 (2018) 144. Tóth Melinda szerint Szent István a Szent Kereszt-oltár előtt nyugodott. Vö. Tóth Melinda: A művészet Szent István korában. In: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József. Bp., 1988. 119–120. Az oltár feltételezhető helyéhez lásd még Biczó Piroska: Szent István király sírja a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság templomában. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Szerk. Benkő Elek – Orosz Krisztina. Bp., 2015. 314.

hol talál is rájuk, visszaadja Panyitnak, ha pedig nem találja meg őket, két *libertinust* fogadni helyettük a fiaikkal együtt, és ha ez nem lenne elég, pénzzel fogja kiegészíteni az adományát. Annak érdekében pedig, hogy a Miklós által vállalt kötelezettséget ne lehessen megszegni, a vele együtt megjelent és az oklevél elején név szerint felsorolt nemes férfiak szintén esküt tettek le.⁸ Ezt követően Miklós még azt is vállalta, hogy az oklevélben meghatározott mennyiségű bort, szekeret és marhát fog adni Panyitnak. A mindkét fél által vállalt *sanctio* szerint, ha valamelyik fél az elmondottaktól visszalép, valamennyi örökölt és szerzett birtokát el fogja veszíteni.⁹ Ahogy arra már Zsoldos Attila is utalt, a megegyezés létrejötté és írásba foglalása minden bizonnyal IV. László koronázásához kötődött.¹⁰ Joggal gondolhatunk arra, hogy a felek alapvetően a koronázáson való részvétel céljából mentek el Fehérvárra, és a megállapodást csak ott ütötték nyélbe. Ezt az oklevél megfogalmazása is alátámasztja: bevallásra utaló kifejezés vagy formula nem szerepel a *narratió*ban, a szöveg közvetlenül a felek megnevezése után Panyit kötelezettségvállalásának az ismertetésével folytatódik, ami valószínűleg annak a jele, hogy a felek nem egy korábban megtörtént jogügyletet vallottak be, hanem a káptalan előtt egyeztek meg egymással. Erre a Panyit esküjét említő, már idézett részlet kifejezetten utal is.¹¹

A káptalan kiadványa a koronázás közelebbi időpontjának a meghatározása szempontjából is fontos forrás. A szakirodalom IV. László néhány oklevele alapján augusztus utolsó, illetve szeptember első napjainak valamelyikére teszi az eseményt, a pontos napot illetően azonban nem egységes a kutatók véleménye. Knauz Nándor szeptember 3-ra, Kállay Ubul szeptember 1-re, Wertner Mór pedig szeptember első napjaira helyezte a koronázást.¹² Szűcs Jenő és Kádár Tamás Knauz véleményét vették át.¹³ Solymosi Lászlónak a *Magyarország történeti kronológiája* első kötetében közzétett álláspontja szerint a szertartás szeptember 3. előtt zajlott le, ezt követően pedig a szerző megemlíti, hogy szeptember 3-án Panyit zalai ispán és Arnold fia Miklós feljebb ismertetett megegyezésére került sor.¹⁴ Bácsatyai Dániel *Az Árpád-kor történeti kronológiájában* augusztus 28. és szeptember 3. közé teszi a ceremóniát, és szintén utal a szeptember 3-i egyezésre.¹⁵ Mint láttuk, a fehérvári káptalan 1272. szeptember 3-i oklevele azt tanúsítja, hogy a testület előtt megjelent felek egyezsége kötöttek egymással, ehhez kapcsolódóan külön-külön esküt tettek le a bazilikában, a kanonokok pedig oklevélbe foglalták a történeteket. Mivel nem valószínű, hogy

8 „Super quo etiam, ne huiusmodi obligationis series per ipsum Nicolaum facte contra prefatum Ponit banum aliquatenus infringi valeant, prenotati nobiles viri ipsi Nicolao astantes prestiterunt iuramentum.” UB II. 26. Bár az oklevél ezt nem mondja, az esküre nyilvánvalóan ugyanott került sor, ahol Panyit esküjére is, azaz a fehérvári Szűz Mária-egyházban.

9 Az ügghöz lásd Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Bp., 2004. 824.

10 Zsoldos Attila – Thoroczkay Gábor – Kiss Gergely: *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. Székesfehérvár, 2016. (Székesfehérvár története 1) 125–126. [A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.]

11 Lásd 7. j.

12 Knauz Nándor: *Kortan. Hazai történelmünkhez alkalmazva*. Bp., 1876. 529.; Kállay Ubul: *Kutatások IV. László korára*. Századok 40 (1906) 49–50.; Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. 535.

13 Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 2002. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 391.; Kádár: IV. László, 7.

14 *Magyarország történeti kronológiája*. I–IV. Főszerk. Benda Kálmán. Bp., 1983–1989. I. (A kezdetektől 1526-ig) 166.

15 Bácsatyai Dániel: *Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301)*. Bp., 2022. (Arpadiana 10) 227.

minderre éppen a koronázás napján került sor, szeptember 3. véleményem szerint kizárható a figyelembe vehető dátumok közül, s így IV. László megkoronázásának a lehetséges időpontja a következő öt napra szűkíthető: 1272. augusztus 29. – szeptember 2.

Lászlónak még két olyan fehérvári látogatásáról van tudomásunk, amelyekkel egyidejűleg a káptalan is bocsátott ki okleveleket. Biztosan a koronázóvárosban tartózkodott a király 1275 augusztusának első napjaiban, azt azonban nem tudjuk, hogy pontosan mikor érkezett oda, csupán annyi bizonyos, hogy július 16-án még a budai várban volt, augusztus 1-én pedig már Fehérváron, és ott tartózkodott még 3-án is.¹⁶ A káptalan 1275. július 29-i kiadványa azt tanúsítja, hogy Balázs mester, Noki Flórián mester *fratere* a szentkereszti Gerluban lévő földjét 18 márkáért eladta Csák nembeli Péter fia Domonkos mesternek, akitől már megkapta a pénzt.¹⁷ Bár a *narratio* csak az eladó Balázs mesterről állítja azt, hogy megjelent a testület előtt, a folytatásból kiderül, hogy a vevő is jelen volt a bevállasnál: a *dispositio* vége szerint Balázs a káptalan előtt átadta Péter fia Domonkosnak a budai káptalan oklevelét, amely tanúsította, hogy Balázs és a rokonai az eladás tárgyát képező földet vásárlás útján szereztek. Természetesen az is elképzelhető, hogy a *fassióra* IV. László látogatásától függetlenül került sor, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a Csákok dobóci ágát képviselő Péter fia Domonkos korábban már két ízben is felkereste a testületet birtokügyben, 1268-ban és 1269-ben, az utóbbi alkalommal baranyai ispánként.¹⁸ Ugyanakkor annak a lehetőségétől sem zárkozhatunk el, hogy a felek a király fehérvári látogatásához igazították a bevállástétel időpontját.

A káptalan egy másik, 1275. augusztus 1-én kelt oklevele már nagyobb valószínűséggel hozható kapcsolatba IV. László fehérvári tartózkodásával. A kiadvány azt tanúsítja, hogy a Gutkeled nemzetség tagjai, egyfelől Kozma fia Kozma ispán és Odun fia Ivánka, másfelől Dorog ispán fiai, Péter és Lőrinc a maguk és fivérük, Miklós nevében, valamint Sém fia Lukács ispán az egyedi Mindenszentek-monostor [Bihar vm.] kegyurasága miatt zajló perben fogott bírák ítélete alapján a következő módon egyeztek meg: a felek, mivel közeli rokonok, közösen fogják birtokolni a kegyuraságot úgy, hogy a nemzetségnek a *patronatust* éppen birtokló tagja minden év szeptember 9-én a váradi káptalan előtt, a váradi püspök embere és a többi érintett jelenlétében átadja a kegyuraságot a nemzetség következő tagjának egy évre, a váradi káptalan pedig ezen alkalmakkor oklevelet állít ki arról, hogy a feljebb említettek közül éppen ki és milyen állapotban adta át a *patronatust*.¹⁹ A fehérvári káptalan zárt formájú *memorialis* oklevélbe foglalta az ügyet, amelyet a külzet

16 Kádár: IV. László, 14.

17 MNL OL DL 909.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Stud., op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (= CD) V/2. 310–311. Az eladott földre vonatkozó részlet: „... terram suam existentem in Gerlu de Sancta Cruce...” Lásd még Karácsonyi: *A magyar nemzetségek*, 322.

18 Kertész: *A székesfehérvári káptalan archontológiája*, 142.

19 MNL OL DL 40127. [Eredeti], 40319. [Átírás]; *Hazai okmánytár/Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Szerk. Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) VII. 154–155. [Eredeti alapján]; Kis Péter: *Kiadatlan oklevelek az Erdődy család Bécsben őrzött levéltárából 1251–1297. Levéltári Közlemények 75 (2004) 1. sz. 73.* [Átírás alapján]; Süttő Szilárd: *Okmányi kalászat a bécsi Erdődy-levéltárból. Késő Anjou-kori és egyéb oklevelek 1244–1400. Gesta 7 (2007) 23–24.*; B. Halász Éva – Piti Ferenc: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387.* Bp.–Szeged, 2019. 65. sz. A Bihar megyei Egyedhez lásd Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. I. 614–615.

tanúsága szerint a bevallást tevők között elsőként említett Kozma ispán számára adott ki.²⁰ A Gutkeled nemzetség tagjai minden bizonnyal több különböző helyről érkeztek Fehérvárra, és joggal tételezhető fel, hogy nemcsak abból a célból utaztak el a koronázóvárosba, hogy a távoli, Bihar megyei monostor kegyurasága ügyében bevallást tegyenek a káptalan előtt, hanem azért is, sőt talán elsősorban azért, mert az uralkodó a koronázóvárosban tartózkodott. Említést érdemel ugyanakkor, hogy ugyanabban az évben, tehát 1275-ben az Egyeddel egy megyében található váradi káptalan is *memorialis* oklevélbe foglalta az ügyet. A csak átírásból ismert és csupán éves datálással ellátott irat szövege nagyrészt megegyezik a fehérvári káptalan kiadványával. Lényeges különbség, hogy Váradon kevesebben jelentek meg személyesen: a bevallást egyfelől Kozma fia Kozma, másfelől Dorog fia Lőrinc és Sém fia Lukács tették.²¹ A két *fassio* közül vajon melyikre került sor korábban, és melyik oklevél szolgált mintául a másik számára? A történeteket véleményem szerint a következőképpen rekonstruálhatjuk. A felek először a fehérvári káptalan előtt vallották be az ügyet, majd az Egyedhez közeli és szintén Bihar megyei váradi káptalan előtt is *fassiót* tettek, a püspöki székhelyre azonban az érintettek közül már csak hárman mentek el. A váradi hiteleshely az oklevél megfogalmazásakor felhasználták a fehérvári káptalan kiadványát, amit a két oklevél szöveg összehasonlítása is alátámaszt. A fehérvári kiadvány háromszor említi a váradi káptalant, mindhárom esetben egyes szám harmadik személyben.²² A váradi hiteleshely az oklevélben az *intitulatió*n kívül háromszor említi meg saját magát, az első alkalommal a fehérvári kiadvánnyal szó szerint egyező módon, egyes szám harmadik személyben, a másik két esetben viszont többes szám első személyben.²³ A nem egységes eljárás valószínűleg azzal magyarázható, hogy az oklevél megfogalmazója az első említéskor – talán figyelmetlenségből – még a fehérvári kiadvány megfogalmazását vette át. Mivel az érintetteknek, mint láttuk, szeptember 9-én kellett megjelenniük a váradi káptalan előtt, feltételezhető, hogy a bevallásra és a fehérvári káptalan zárt oklevelének a felnyitására is ekkor került sor.²⁴

IV. László 1283. július 5-én szintén Fehérváron tartózkodott.²⁵ A káptalannak a következő napon, július 6-án kiadott oklevele szerint Csépan fia Lőrinc mester és Iharos fia Gergely *comes* egy Től falubeli [Tolna vm.] telek ügyében, amely miatt a király előtt per indult, megegyeztek egymással.²⁶ Úgy gondolom, ebben az esetben is feltételezhető, hogy

20 Az oklevél külzete: „Pro comite Cosma super facto patronatus monasterii Omnium Sanctorum.” MNL OL DL 40127.

21 MNL OL DL 40319.; Kis: Kiadatlan oklevelek, 73–74.; Sütő: Okmányi kalászat, 24.; B. Halász – Piti: *Az Erdődy család*, 66. sz.

22 „... coram capitulo Varadiensi [...] coram capitulo memorato [...] ipsum capitulum litteras dabit...” Kis: Kiadatlan oklevelek, 73.

23 „... coram capitulo Varadiensi [...] coram nobis [...] litteras nostras dabimus...” Kis: Kiadatlan oklevelek, 74.

24 Vö. B. Halász – Piti: *Az Erdődy család*, 66. sz.

25 Kádár: IV. László, 39.

26 MNL OL DL 49226.; Borsos Iván: A Mérey család levéltára 1265–1525. I. [Forrásközlés.] In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*. 23. Szerk. Szili Ferenc. Kaposvár, 1992. 9. Csépan fia Lőrinc mester minden bizonnyal azonos az Izabella királyné 1283. szeptember 15-én kelt, a fehérvári káptalanhoz szóló parancslevelében említett Csépan fia Lőrinc mesterrel, a királynéi asztalnokok kancellárjával. A mandátumban a királyné megparancsolja a fehérvári káptalannak, hogy küldje ki az emberét, akinek a tanúsága mellett Csépan fia Lőrinc mester, a királynéi asztalnokok kancellárja járja be a Somogy megyei Vete nevű királynéi földek

a felek a király fehérvári tartózkodásához igazították a látogatásukat, annál is inkább, mert a per a király előtt indult, ahogy arról a káptalan oklevele tájékoztat.

A fehérvári hetivásárok az Árpád–korban

A magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett a szervezett árucserre színtereivel, a vásárokkal.²⁷ A középkori Magyar Királyság területén három vásártípust különböztethetünk meg: a naponta, a hetente és az évente megtartott vásárt, az utóbbit középkori és kora újkori adatok alapján a „sokadalom” kifejezéssel is jelöli a szakirodalom.²⁸ Legkorábban a hetivásárok alakultak ki, ilyeneket már Szent István korában is tartottak, a napi és az éves vásárookra vonatkozó első adatok a 13. századból ismertek.²⁹

Fehérváron valószínűleg már az államalapítás idejétől kezdve számolhatunk vásártartással.³⁰ Idrísi, a szicíliai arab földrajzíró 1154-ben befejezett művében többek között a következőket írta a településről: „Népes vásárokat, ipart, pezsgő kereskedelmet és számos intézményt találni benne.”³¹ Az általánosságban mozgó kijelentés alapján akár arra is következtethetnénk, hogy Fehérváron a 12. század közepén már több vásár is létezett, óvatosságra int azonban, hogy nem ismerjük a szerző pontos forrását: nincs tudomásunk arról, hogy Idrísi járt volna Magyarországon, a magyar vonatkozású információit talán itáliai kereskedőktől szerezte.³² Weisz Boglárka hetivásárként értelmezi a híradást.³³ Oklevelekben előforduló említések szerint Fehérváron a késő középkorban két napon, hétfőn és pénteken tartottak hetivásárt,³⁴ az azonban kérdéses, hogy ez a helyzet mikortól állt fenn.

Amikor IV. Béla király az 1241–1242. évi mongol invázió után, valamikor 1249 novemberére előtt a fehérvári *suburbium* lakóit áttelepítette a Várba, a prépost és a káptalan kárt

határát, és iktassa azokat Tamás váci püspöknek, királynéi kancellárnak és atyafiainak. *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke/Regesta ducum, ducissarum stirpis Arpadianae necnon reginarum Hungariae critico-diplomatica*. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45) 205. sz. Lásd még Zsoldos: *Magyarország világi archontológiája*, 324.

- 27 Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 7.
- 28 Uo. 14–18., 127–128.; Tringli István: *Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon*. *Századok* 144 (2010) 1301–1320.
- 29 Weisz Boglárka: *Vásártartás az Árpád–korban*. *Századok* 141 (2007) 884–885.; Uő: *Vásárok és lerakatok*, 7., 24.; Tringli: *Vásártér*, 1302., 1315.
- 30 Zsoldos–Thoroczkay–Kiss: *Székesfehérvár*, 174. [A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.]
- 31 Elter István: *Magyarország Idrísi földrajzi művében*. 1154. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 82 (1985) 58.; Idrísi: *A horizontok bebarangolása után vágyó multságának könyve*. Roger könyve. [Ford., bev., jegyz. Elter István.] In: *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Előszót írta, vál., szerk. Thoroczkay Gábor. Szeged, 2018. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28) 133.
- 32 Zimonyi István: Idrísi. In: *Korai magyar történeti lexikon*. 9–14. század. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. 279–280.
- 33 Weisz: *Vásárok és lerakatok*, 143.; Uő: *A királyketteje és az ispán harmada*. *Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 157.
- 34 A hétfői vásárra 1433-ból, a péntekire 1388-ból ismert a legkorábbi adat. Weisz: *Vásárok és lerakatok*, 143.

szenvedett, ami miatt panaszt tettek a pápánál.³⁵ Ennek tartalmát IV. Ince pápa 1250. július 9-én kelt, a fehérvári préposthoz és káptalanhoz intézett leveléből ismerjük.³⁶ E szerint a Várba áttelepített lakosok többek között azt is kieszközölték az uralkodónál, hogy teljes egészében szüntesse meg a fehérvári egyház vásárvámját.³⁷ A szakirodalom szerint a forrás alapján nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a király *forum liberumot*³⁸ engedélyezett az áttelepített lakosoknak, akik azt a már létező hetivásárral azonos napon kívánták megtartani, ezért kellett a káptalannak lemondania a vásárvámról. Más városok párhuzamai alapján azonban nagyobb a valószínűsége annak, hogy az áttelepített lakosok a már korábban is létező hetivásár mellett egy másik napon megtartandó vásárra kaptak engedélyt az uralkodótól, és a káptalannak csak ezen utóbbi vásár vámjáról kellett lemondania.³⁹ Amennyiben ez a feltevés helytálló, az azt jelenti, hogy Fehérváron már a 13. század közepétől kezdve két hetivásárt tartottak.

Természetesen számolnunk kell annak a lehetőségével, hogy a hetivásár(ok)ra érkezők között olyanok is lehettek, akik egyúttal valamilyen ügyről is bevallást tettek a két fehérvári hiteleshely egyike, a káptalan vagy a johannita konvent előtt.⁴⁰ Vajon a két intézmény 13. századi, a napi keltezés szempontjából figyelembe vehető *fassionalis* okleveleinek napok szerinti megoszlásából következtethetünk-e akár arra, hogy Fehérváron már a 13. században is két hetivásárt tartottak, akár arra, hogy ezekre a késő középkori helyzettel egyezően hétfőn és pénteken került sor?⁴¹

A bevallások megoszlása napok szerint

Napok	Az oklevelek száma		
	káptalan	konvent	összesen
Vasárnap	17	5	22
Hétfő	13	7	20
Kedd	14	6	20

35 Zsoldos–Thoroczkay–Kiss: *Székesfehérvár*, 77–78., 161–163. [A vonatkozó részek Thoroczkay Gábor, illetve Zsoldos Attila munkái]; Thoroczkay Gábor: A székesfehérvári bazilika és prépostság az Árpád-korban. In: uő: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Bp., 2016. 179–180.; Kertész Balázs: A székesfehérvári káptalan középkori birtokai Fejér megyében. In: *Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon*. Szerk. Zsoldos Attila. Székesfehérvár, 2020. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből) 167–168.

36 CD IV/2. 73–74.; *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae, 1859–1860. I. 208. 392. sz.; A veszprémi püspökség római oklevéltára/*Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis*. I–IV. Közread. a Római Magyar Történeti Intézet. Bp., 1896–1907. I. 128. 153. sz.; *Elenchus fontium historiae urbanae*. I–III. Ed. András Kubinyi. Bp., 1997. (Acta Collegii Historiae Urbanae Societatis Historicorum Internationalis) (= EFHU III/2.) 43–44. 37. sz. Megjegyzendő, hogy a kiadások között számos eltérés található. A továbbiakban a legújabb kiadásra hivatkozom.

37 „... habitatores [...] remitti omnino tributum fori, quod eadem habebat ecclesia, in ipsius ecclesie grave preiudicium procurarunt.” EFHU III/2. 44.

38 A *forum liberum* értelmezéséhez lásd Weisz: *Vásárok és lerakatok*, 18–24.

39 Weisz: *A királyketteje*, 155–157.; Zsoldos–Thoroczkay–Kiss: *Székesfehérvár*, 174–176. [A vonatkozó rész Zsoldos Attila munkája.]

40 Ribi: *Királyok, bárók, vásároztók*, 188.

41 Az oklevelek táblázatokba foglalt felsorolását lásd az I. függelékben.

Napok	Az oklevelek száma		
	káptalan	konvent	összesen
Szerda	9	3	12
Csütörtök	23 ⁴²	2	25
Péntek	9	2	11
Szombat	6	2	8

Az adatok alapján megállapítható, hogy mindkét intézmény bocsátott ki oklevelet a hét mindegyik napján, az ugyanakkor nem olvasható ki a táblázatból, hogy Fehérváron a 13. században hétfőn és pénteken tartottak volna hetivásárt, mivel egyik naphoz sem tartozik kiugróan magas oklevélszám, és arra a kérdésre sem kapunk választ, hogy már ekkor két hetivásár létezett-e a városban – ennek a lehetősége azonban a táblázattól függetlenül természetesen továbbra is feltételezhető. Első áttekintésre felmerülhetne bennünk annak a lehetősége, hogy a csütörtök vásári nap volt, az adatokat azonban körültekintően kell kezelnünk, amit jól példáz az az öt oklevélátírás, amelyet a káptalan 1272. április 14-én, csütörtökön bocsátott ki a zágrábi püspök és egyház számára.⁴³ Az átírandó okleveleket és az átírások elkészítésére vonatkozó királyi mandátumot⁴⁴ János, a zágrábi egyház *thesaurarius*a vitte el a koronázóvárosba.⁴⁵ Mivel ebben az esetben nyilvánvaló, hogy János nem a hetivásár miatt ment el Zágrábból Fehérvárra, ezt az öt iratot a hetivásár szempontjából nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk.

Fehérvár város hatóságának 1435. március 2-án kelt, korábban ismeretlen oklevele, valamint az 1485. január 3-i oklevél töredéke

Az 1435. március 2-án kelt, a kutatás előtt mind ez idáig ismeretlen dokumentum tartalmi átírásban maradt fenn Batori István országbíró 1435. december 4-i oklevelében, amely két átírásból ismert: egyrészt a fehérvári johannita konvent írta át 1435. december 31-én,⁴⁶ másrészt Zsigmond király 1436. március 8-án.⁴⁷ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa azonban egyik oklevélnél sem regisztrálja a fehérvári kiadványt, ennek következtében az irat kimaradt a város középkori okleveleinek és leveleinek néhány

42 1255. május 27-én, csütörtökön ugyanarról az ügyről két azonos szövegű oklevelet adott ki a káptalan, ezért ezt a két iratot egy esetnek vettem.

43 Az oklevelek adatait lásd az I. függelékben.

44 Az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke/Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I-II/1-4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (= RA) 2178. sz.

45 Az ügyhöz lásd Kertész: *A székesfehérvári káptalan archontológiája*, 130., 216–217.

46 MNL OL DL 640.

47 Uo. 641.

évvél ezelőtt megjelent kiadásából.⁴⁸ (Az oklevél szövegét a II. függelék tartalmazza.) Az eredetileg pátenz formában kiállított irat Kölkedi Miklós fehérvári esküdtnak és feleségének, Zsuzsannának a városi hatóság előtt tett bevallását rögzíti. E szerint a Miklós és felesége Noé nevű kaszálójáról elhordott széna miatt a város hatósága előtt per támadt köztük, valamint Mészáros Imre, korábbi fehérvári bíró és Sárvári Péter, a tizenkettedik fehérvári esküdt között, amelyben a város által lefolytatott jogi vizsgálatot követően Kölkedi Miklóssal szemben Mészáros Imrét és Sárvári Pétert hatalmaskodás tényében elítélték. A fehérvári bíró, az esküdtek és néhány polgár békéltetése révén azonban olyan megegyezés született a felek között, hogy Imre és Péter két vég kölni posztót kötelesek adni Miklósnak és feleségének a hatalmaskodás ténye, valamint a kiadásaik és az elszenvedett jogtalanságok miatt. A két vég kölni posztó átadását követően Miklós és a felesége nyugtatták az ügygel kapcsolatban Imrét és Pétert, valamint az örökösüket és családtagjaikat. Az oklevélben említett Noé nevű kaszáló minden bizonnyal annak a Noé nevű falunak a területén feküdt, amely a ma Székesfehérvár részét képező Kisfalud helyén terült el, és keletről határos volt a várossal.⁴⁹ Az irat tartalma tehát gyarapítja a fehérvári polgároknak a városon kívüli mezőgazdasági ingatlanaira vonatkozó ismereteinket,⁵⁰ a kaszáló használata – és a széna eltulajdonítása – pedig mindkét peres fél részéről állattartásra enged következtetni. Az a tény ugyanakkor, hogy Mészáros Imre és Sárvári Péter az általuk okozott kárt két vég kölni posztóval térítették meg, egyrészt kereskedelmi tevékenységre utalhat, másrészt egy újabb adatot jelent a kölni posztó magyarországi jelenlétéhez.⁵¹ (Fehérvár város hatóságának 1446. március 5-én kelt oklevele szerint az aacheni posztó is jelen volt a városban.⁵²)

Az 1485. január 3-án kelt oklevél arról tájékoztat, hogy Fehérvár város hatósága a fehérvári káptalan és prépostja, a Szent Miklós-egyház prépostja és kanonokjai, valamint a keresztes konvent egyetértésével és akaratával hozott rendeletével szabályozta a város-

48 Kertész Balázs: *Székesfehérvár város oklevelei és levelei 1249–1526*. Székesfehérvár, 2019. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből.)

49 Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Bp., 1890–1913. III. 339–340., 363. [Bor(ó)hi család]; Károly János: *Fejér vármegye története*. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. V. 48–49.; Györfly: *Az Árpád-kori Magyarország*, II. 397. [Novaj (Noé)]; Zsoldos–Thoroczkay–Kiss: *Székesfehérvár*, 196., 210., 231–233. [A vonatkozó részek Zsoldos Attila munkái]; Mesterházy Gábor: *Árpád-kori településrészlét Székesfehérvár-Kisfaludon*. *Alba Regia* 45 (2017) 89–133.; Timár Péter: *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára*. I–VI. Szeged, 2019. III. 138. [Kisfalud 7.], 643–644. [Noé]; Kertész: *A székesfehérvári káptalan középkori birtokai*, 181–183.

50 Kolláth Ágnes – Skorka Renáta: *Középkori fehérvári polgárok mezőgazdasági ingatlanai a város határain belül és kívül*. *Korall* 20 (2019) 78. sz. 26–42.

51 A kölni posztó magyarországi jelenlétéhez lásd Mordovin Maxim: *Textilvégek védjegyei. A textilkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 126–131.

52 Kertész: *Székesfehérvár város oklevelei*, 98. A város 1463. március 16-án kelt, Sopron város hatóságának címzett levele szerint Magyar Lőrinc soproni polgár hat vég aacheni posztóval tartozott Csere Balázs fehérvári polgárnak. Lásd Kertész: *Székesfehérvár város oklevelei*, 105. Az ügyhöz lásd még uo. 104.; Kertész Balázs: *Adatok Székesfehérvár és Sopron kapcsolatához a középkorban*. In: *Városok és kiváltságolt települések*, 138. Említést érdemel még, hogy Fehérvár 1454. február 18-i, Pozsony város hatóságának címzett levele szerint néhai Jungatell Péter pozsonyi bíró posztóval tartozott néhai Nyíri Péter (fehérvári polgárnak) és feleségének, valamint az asszony akkori férjének, László fehérvári polgárnak. Kertész: *Székesfehérvár város oklevelei*, 103.

ba történő borbevitelt és a bor árusítását.⁵³ Ami az oklevél szövegagyományát illeti, a kutatásnak mind ez idáig csupán újkori szöveggyűjteményekről – másolatokról és átírásokról, összesen öt kéziratról – volt tudomása.⁵⁴ Ez a mennyiség egy újabb, jelenleg az Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltárában őrzött, korábban Csánki Dezső gyűjteményéhez tartozó papír kézirat töredékekkel gyarapítható.⁵⁵ A *fragmentum* a szöveg első 25 sorának az eleje olvasható. Az írás az oklevél kiadásával egykorú, a szövegkezdő nagy 'N' betű szolid díszítése a korszakban általánosnak mondható. A *textus* leírója az írástükör fölött és mellett viszonylag széles margót hagyott, sorvonalazás ugyanakkor nem látható a papíron. A töredéken fennmaradt szöveg alapján egyértelműen megállapítható, hogy az eredeti kézirat fekvő téglalap alakú volt.⁵⁶ Ez a körülmény kizárja annak a lehetőségét, hogy a *fragmentum* egy álló téglalap alakú kéziratból – egy önálló ívfüzetből vagy egy kötetes *manuscriptumból* – származna, másként fogalmazva, nem olyan szöveggel van dolgunk, amelyet egy álló téglalap alakú kéziratba másoltak be. Maga az oklevélszöveg pátensnek nevezi a kiadványt,⁵⁷ ami azért fontos, mert a töredék az anyaga és az írásképe alapján akár egy pátens oklevél *fragmentuma* is lehet. Az eredeti iratot a hátoldalán pecsételték meg a város középpécsettjével,⁵⁸ a töredéken azonban pecsételési nyoma nem látható. Az elmondottak alapján felvethető annak a lehetősége, hogy a *fragmentum* az eredeti pátens oklevélből származik, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy egy egykorú másolat töredéke maradt fenn.

53 Kertész: *Székesfehérvár város oklevelei*, 122–127.

54 Uo. 122–123.

55 MNL OL DL 107625. A töredékre Péterfi Bence hívta fel a figyelmemet, amiért e helyen is köszönetet mondok.

56 Az ép kézirat első sorában a következő oklevélrészlet fért el: „N[os], Bartholomeus Porkolab [dictus, iudex ac duodecim iurati ceterique cives et consules civitatis Albe Regalis memorie commendamus, quod nos ad profectum utilitatemque]. A töredék második sorában pedig a folytatás olvasható: „[rei] publice totius prefate civitatis...” MNL OL DL 107625. Részben a 'Nos' névmás helyén, illetve az eredetileg alatta leírt 'rei' szó helyén egy lyuk tátong. Az oklevél kezdetét lásd Kertész: *Székesfehérvár város oklevelei*, 123.

57 „... praesentes litteras nostras patentes impressione sigilli nostri mediocris a tergo consignatas duximus roborandas atque confirmandas.” Kertész: *Székesfehérvár város oklevelei*, 126.

58 Lásd előző j.

I. függelék

1. A fehérvári káptalannak a napi keltezés szempontjából figyelembe vehető

13. századi **fassionalis** oklevelei⁵⁹

Datálás	Jelzet	Kiadás és/vagy regeszta	A hét napja
1248. október 11.	DL 331. [Eredeti.]	UB I. 221–222.	vasárnap
1249. szeptember 7.	DL 85667. [Átirat.]	CDES II. 228–229.	kedd
1249. szeptember 7.	DL 85667. [Átirat.], DL 85671. [Átirat.]	CDES II. 227–228.	kedd
1249. december 5.	DF 200646. [Eredeti.]	VO 44–45.	vasárnap
1251. január 28.	DF 248521. [Eredeti.]	MES I. 384–385.	szombat
1251. június 25.	DF 200015. [Eredeti.]	CD IX/7. 666–667.	vasárnap
1251. november 05.	DF 201021. [Tartalmi átirás.], DL 25038. [15–16., másolat.], DF 200647. [Másolat.]	Veszpr. reg. 718. sz.	vasárnap
1252. augusztus 21.	DL 40030. [Eredeti.]	UB I. 231.	szerda
1255. május 27.	DL 99849. [Eredeti.]	ÁÚO VII. 410.	csütörtök
1255. május 27.	DL 99850. [Eredeti.]	ÁÚO VII. 410.	csütörtök
1255. november 14.	DF 200651. [Eredeti.]	HO V. 25–26.	vasárnap
1255. december 18.	DL 61144. [Eredeti.]	UB I. 246.	szombat
1256. február 10.	DL 49624. [Eredeti.]	HO VII. 50–51.	csütörtök
1256. március 16.	DF 239444. [Átirat.], DF 240766. [Átirat.]	CDES II. 362–363.	csütörtök
1256. március 16.	–	ÁÚO II. 275–276.	csütörtök
1256. május 1.	DF 207018. [Eredeti.]	PRT II. 287–288. (1250. április 26-i datálással.)	hétfő
1256. [augusztus 10.]	DF 207048. [Átirat.]	CDES II. 369–370.	csütörtök
[1256. augusztus 20.]	DF 259824. [Eredeti.]	Timár: <i>A Győr nembeli Szerdahelyi család</i> , 411. 20. sz. (A fehérvári johannita konventnek tulajdonítva.)	vasárnap
1256. augusztus 25.	Erdődy D11006. [Eredeti.] ⁶⁰	B. Halász – Piti: <i>Erdődy</i> , 27. sz.	péntek
1257. május 5.	DL 453. [Eredeti.]	ÁÚO VII. 469–471.	szombat
1257. [május 29.]	DF 207048. [Átirat.]	CDES II. 397.	kedd
1257. június 18.	DF 200653. [Eredeti.]	CD IX/7. 670–671.	hétfő

59 A táblázat forrása Kertész: *A székesfehérvári káptalan archontológiája*, 229–264. Az Erdődy család bécsi levéltárából (Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Familienarchiv Erdődy) két oklevél szerepel a táblázatban: 1256. augusztus 25., 1270. március 20.

60 Lásd előző j.

Datálás	Jelzet	Kiadás és/vagy regesztza	A hét napja
1258. június 2.	DL 33712. [Eredeti.]	CDCr V. 94–95.	vasárnap
1258. június 4.	DF 283091.	–	kedd
1258. augusztus 14.	DF 207048. [Eredeti.]	CDES II. 422–423.	szerda
1259. július 1.	DF 200656. [Eredeti.]	HO V. 31–32.	kedd
[1259.] november 10.	DL 351. [Átirat.], DL 72008. [Átirat.], DL 31054. [Átirat.]	CDES II. 430–431.	hétfő
1260. március 31.	DF 207337. [Tartalmi átirás.]	PRT II. 520.	szerda
1261. február 3.	DF 207061. [Eredeti.]	PRT II. 311–312.	csütörtök
1261. február 24.	DL 49673. [Eredeti.]	ÁÚO VIII. 17–18.	csütörtök
1261. június 5.	DF 262609. [Eredeti.]	Kóta: <i>Regeszták</i> , 17. sz.	vasárnap
[1261.] október 31., november 11.	DF 209197. [Átirat.], DF 209200. [Tartalmi átirás.]	AOklt. XII. 219. sz. (1251. október 31-i datálással.)	péntek (11. 11.)
1262. április 19.	DL 103245. [Eredeti.]	Zala I. 40–41.	szerda
1262. május 23.	DL 535. [Átirat.]	ÁÚO VIII. 41–42.	kedd
1262. május 23.	DL 37359. [Átirat.]	–	kedd
1262. június 2.	DF 207067. [Eredeti.]	RA 1307. sz.	péntek
1263. július 14.	–	ÁÚO VIII. 73–74.	vasárnap
1263. november 6.	DF 200660. [Eredeti.]	VOP 123.	kedd
1263. november 6.	DF 200661. [Eredeti.]	VOP 121–122.	kedd
1264. március 25.	DL 106420. [Átirat.]	CD VII/5. 342–343.	kedd
1264. november 21.	DL 61149. [Eredeti.]	UB I. 303–305.	péntek
1265. június 4.	DL 49220. [Eredeti.]	Borsa: Mérey, 5–6. 2. sz.	csütörtök
1266. május 24.	DL 49286. [Átirat.]	Borsa: Mérey, 6. 3. sz.	hétfő
1268. február 15.	DF 265852. [Eredeti.]	ÁÚO VIII. 219–220.	szerda
1268. május 25.	DF 230187. [Eredeti.]	CDCr V. 465–466.	péntek
1269. április 3.	DL 40079. [Eredeti és másolat.]	Zala I. 52–53.	szerda
1269. június 30.	DF 237873. [Eredeti.]	MES I. 564–565.	vasárnap
1269. augusztus 31.	DF 230191. [Eredeti.]	CDCr V. 498–499.	szombat
1270. március 20.	Erdődy D11017. [Eredeti.] ⁶¹	B. Halász – Piti: <i>Erdődy</i> , 54. sz.	csütörtök
1270. május 1.	DF 287882. [Eredeti.]	CDCr V. 532–534.	csütörtök
1271. március 12.	DL 107759. [Eredeti.]	–	csütörtök
1272. április 14.	DF 256373. [Eredeti.]	AOklt. XXX. 186. 290. sz.	csütörtök
1272. [április] 14.	DF 256349. [Eredeti.]	CDCr V. 622–623.	csütörtök

61 Lásd 59. j.

KIRÁLYI TARTÓZKODÁSI HELY, VÁSÁR ÉS VÁROSI OKLEVÉLADÁS

Datálás	Jelzet	Kiadás és/vagy regeszta	A hét napja
1272. [április 14.]	DF 256095. [Eredeti.]	-	csütörtök
1272. április 14.	DF 251988. [Eredeti.]	-	csütörtök
1272. április 14.	DF 251989. [Eredeti.]	-	csütörtök
1272. szeptember 3.	DL 99859. [Átirat.]	UB II. 25–26.	szombat
1272. december 21.	DF 200677. [Eredeti.]	Solymosi: <i>A földesúri járadékok, 228.</i>	szerda
1273. június 8.	DF 200680. [Eredeti.]	HO V. 49–50.	csütörtök
1274. január 11.	DL 50119. [Eredeti.]	-	csütörtök
1274. március 5.	DL 99859. [Eredeti.]	UB II. 49. (1274. március 3-i datálással.)	hétfő
1274. szeptember 9.	DL 69954. [Eredeti.]	-	vasárnap
1274. szeptember 11.	DL 50120. [Eredeti.]	HO VI. 198–199.	kedd
1275. július 29.	DL 909. [Eredeti.]	CD V/2. 310–311.	hétfő
1275. augusztus 1.	DL 40127. [Eredeti és másolat.]	B. Halász – Piti: <i>Erdődy, 65. sz.</i>	csütörtök
1276. június 22.	DF 200688. [Eredeti.]	HO V. 54–55.	hétfő
1277. január 17.	DL 963. [Eredeti.]	CD V/2. 422–423.	vasárnap
1277. május 12.	DF 200899. [Átirat.]	VO 73–75.	szerda
1278. november 2.	DF 243664. [Eredeti.]	-	szerda
1279. július 4.	DL 4816. [Átirat.]	-	kedd
1280. június 24.	DF 200702. [Eredeti.]	VOP 148.	hétfő
1281. május 11.	DF 200705. [Eredeti.]	ÁÚO IX. 311.	vasárnap
1283. május 30.	DF 200707. [Eredeti.]	-	vasárnap
1283. július 6.	DL 49226. [Eredeti és másolat.]	Borsa: Mérey, 9. 12. sz.	kedd
1287. március 27.	DL 1203. [Eredeti.]	ÁÚO IX. 455–456.	csütörtök
1289. február 7.	DF 207337. [Tartalmi átírás.]	PRT II. 516.	hétfő
1290. január 22.	DF 292775. [Eredeti.]	Schrauff: <i>Egy Árpád-kori oklevél.</i>	vasárnap
1291. március 26.	DF 200934. [Átirat.]	<i>Veszpr. reg. 468. sz.</i>	hétfő
1291. augusztus 2.	DL 50125. [Eredeti és másolat.]	HO VII. 223.	csütörtök
1291. szeptember 23.	DL 50118. [Eredeti és másolat.]	HO VI. 369–370.	vasárnap
1291. december 13.	DL 1328. [Eredeti.]	ÁÚO X. 59–61.	csütörtök
1292. május 16.	DF 229927. [Eredeti.]	-	péntek
1292. szeptember 29.	DF 200725. [Eredeti.]	VOP 161–164.	hétfő
1292. szeptember 29.	DF 200726. [Másolat.]	VOP 164–166.	hétfő
1293. május 1.	DF 200728. [Eredeti.]	-	péntek
1293. szeptember 1.	DF 200048. [Eredeti.]	Zala I. 110.	kedd

Datálás	Jelzet	Kiadás és/vagy regesztza	A hét napja
1294. április 23.	DF 200731. [Eredeti.]	Veszpr. reg. 216. 545. sz.	péntek
1294. április 24.	DF 200732. [Eredeti és másolat.]	VOP 166–167.	szombat
1296. július 1.	DF 273084. [Átirat.]	AOkt. XXIII. 718. sz.	vasárnap
1298. május 30.	–	CD VI/2. 164–166.	péntek
1299. június 1.	DL 61162. [Eredeti.]	UB II. 325.	hétfő
1300. szeptember 1.	DF 200073. [Eredeti.]	VOP 180–181.	csütörtök

2. A fehérvári johannita konventnek a napi keltezés szempontjából figyelembe vehető
13. századi fassionalis oklevelei⁶²

Datálás	Jelzet	Kiadás	A hét napja
1256. június 13.	DL 99844. [Átirat.]	ÁÚO VII. 144–145.	kedd
1261. április 18.	DL 515. [Másolat.], DF 283246. [Másolat.]	–	hétfő
1264. január 2.	DL 104885. [Eredeti.]	ÁÚO VIII. 119.	szerda
1265. június 18.	DL 582. [Eredeti.]	HOKt. 43–44.	csütörtök
1267. június 18.	DL 619. [Eredeti.]	HOKt. 49–50.	szombat
1267. augusztus 28.	DF 230000. [Eredeti.]	–	vasárnap
1269. január 21.	DF 208405. [Átirat.]	PRT X. 530–531.	hétfő
1269. január 21.	DL 106111. [Eredeti.]	PRT X. 531.	hétfő
1271. március 30.	DL 753. [Eredeti.]	BTOE I. 121–122.	hétfő
1274. június 11.	DL 857. [Eredeti.]	ÁÚO XII. 128–129.	hétfő
1275. április 10.	DL 33723. [Eredeti.]	ÁÚO XII. 164–165.	szerda
1275. november 8.	DL 58006. [Említés.]	HO I. 67–68.	péntek
1276. január 3.	DL 58006. [Eredeti.]	HO I. 65–68.	péntek
1276. április 12.	DL 49224. [Eredeti.]	–	vasárnap
1276. október 20.	–	Kubányi 97–98.	kedd
1276. december 28.	DL 71220. [Másolat.]	–	hétfő
1277. május 24.	DL 968. [Eredeti.]	ÁÚO IX. 192.	hétfő
1277. november 6.	DL 977. [Átirat.]	ÁÚO IX. 186.	szombat
1279. július 16.	DF 229988. [Átirat.]	–	vasárnap
1279. augusztus 22.	DL 40147. [Eredeti.]	ÁÚO IV. 210.	kedd
1285. szeptember 25.	DF 200035. [Eredeti.]	–	kedd
1288. március 17.	DF 200037. [Eredeti.]	–	szerda
1292. szeptember 28.	DL 99875. [Eredeti.]	ÁÚO XII. 537–540.	vasárnap

⁶² A táblázat forrása Hunyadi: A székesfehérvári johannita konvent, 62–65.

Datálás	Jelzet	Kiadás	A hét napja
1295. augusztus 23.	DL 76779. [Átírat.]	HO VIII. 352–353.	kedd
1298. április 20.	DL 1499. [Eredeti.]	HOklt. 163–164.	vasárnap
1299. március 26.	DL 104898. [Eredeti.]	ÁÚO XII. 652–653.	csütörtök
1300. április 26.	– [Átírat.]	HO VIII. 404–405.	kedd

A csak az I. függelékben szereplő rövidítések:

AOkt. = *Anjou-kori oklevéltár*. I–LII. Szerk. Kristó Gyula et al. Bp.–Szeged, 1990–2023.

BTOE I. = *Budapest történetének okleveles emlékei/Monumenta diplomatica civitatis Budapest. I. (1148–1301.)* Csánky Dezső gyűjtését kieg., s. a. r. Gárdonyi Albert. Bp., 1936.

CDCr = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. I–XVII. Ed. Marko Kostrenčić – Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1981.

CDSE = *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971–1987.

DF = MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény

DL = MNL OL DL [Lásd 5. j.]

HOklt. = *Hazai oklevéltár. 1234–1536*. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Bp., 1879.

Kóta: *Regeszták* = Kóta Péter: *Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről, (1130) 1212–1526*. Szombathely, 1997. (Vas Megyei Levéltári Füzetek 8. Középkori Oklevelek Vas Megyei Levéltárakban 1.)

Kubinyi = *Árpádkori oklevelek. 1095–1301*. Kiad. Kubinyi Ferenc. Pest, 1867. (Magyar Történelmi Emlékek 1)

MES = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Coll., ed. Ferdinandus Knauz – Ludovicus Crescens Dedek [I–III.] – Gabriel Dreska et al. [IV.] Strigonii–Budapestini, 1874–1999.

PRT = *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*. I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916.

Schrauff: *Egy Árpádkori oklevél* = Schrauff Károly: *Egy Árpádkori oklevél. Magyar Történelmi Tár* (1888) 592.

Solymosi: *A földesúri járadékok* = Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Bp., 1998.

Timár: *A Győr nembeli Szerdahelyi család* = Timár Péter: *A Győr nembeli Szerdahelyi család története, birtokai és okmánytára*. Szeged, 2016.

Veszpr. reg. = *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1953. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.)

VO = Gutheil Jenő: *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*. Kiad. előkészít. Kredics László. Veszprém, 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.)

VOP = *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. Összeáll. Érszegi Géza – Solymosi László. Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)

Zala = *Zala vármegye története. Oklevéltár*. I–II. Szerk. Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Bp., 1886–1890.

II. függelék

1435. március 2.

Fehérvár város hatósága tanúsítja, hogy egyfelől Kölkedi Miklós fehérvári esküdt és a felesége, Zsuzsanna, másfelől Mészáros Imre, korábbi fehérvári bíró és Sárvári Péter, a tizenkettedik fehérvári esküdt személyesen megjelenve a város hatósága előtt, Kölkedi Miklós és a felesége a következő bevallást tették. A Noé nevű kaszálójukról elhordott széna miatt per támadt köztük, valamint Mészáros Imre és Sárvári Péter között a fehérvári bíró és az esküdtek előtt, amelyben a város által lefolytatott jogi vizsgálatot követően Kölkedi Miklóssal szemben Mészáros Imrét és Sárvári Pétert hatalmaskodás tényében elítélték. Mindazonáltal a fehérvári bíró, az esküdtek és néhány polgár békéltetése révén olyan megegyezés született a felek között, hogy Imre és Péter két vég kölni posztót kötelesek adni Miklósnak és a feleségének a hatalmaskodás ténye, valamint a kiadásaik és az elszenvedett jogtalanságok miatt. A két vég kölni posztó átadását követően Miklós és a felesége nyugtatták az ügygel kapcsolatban Imrét és Pétert, valamint az örökösüket és családtagjaikat. A városi hatóság pápens oklevélbe foglalta a bevallást.

Tartalmi átirás Bátori István országbíró 1435. december 4-én kelt oklevelében, amelyet átirat a fehérvári johannita konvent 1435. december 31-én kelt oklevelében [MNL OL DL 640. (Magyar Kamara Archívuma. Neo-regestrata acta. 605. 23.) (A)], valamint Zsigmond király 1436. március 8-án kelt oklevelében [MNL OL DL 641. (Magyar Kamara Archívuma. Neo-regestrata acta. 605. 22.) (B)]. Az oklevél kiadásának éve a szöveggörnyezet alapján állapítható meg.

Sexta autem et ultima¹ memoratorum iudicis et iuratorum civium dicte civitatis Albensis feria quarta proxima, videlicet in Die cinerum proxime preterita patenter edita declarabat, quod Nicolaus dictus Kwlkedy, coniuratus ipsius civitatis Albensis et domina Susanna, consors eiusdem ab una, parte vero ex altera Emericus dictus Mezarus, alias iudex et Petrus dictus Sarvary, duodecimus coniuratus coram eisdem iudice et iuratis civibus dicte civitatis Albensis personaliter constituti per eundem Nicolaum Kwlkedy iuratum et dominam consortem suam confessum extitisset et relatum, quod licet pro asportatione feni de fenili suo Noe vocato² inter ipsos coram eisdem iudice et iuratis litis materia fuisset protracta, et iuxta iuris requisitionem predicte civitatis Albensis contra eundem Nicolaum Kwlkedy iidem Emericus Mezarus et Petrus Sarvary in facto potentie convicti extitissent eo facto, tamen per ordinativam compositionem eorundem iudicis et iuratorum nonnullorumque proborum civium ipsius civitatis partium pacem amantium in talem pacis et concordie devenissent unionem, quod predicti Emericus et Petrus iam fato Nicolao Kwlkedy et domine consorti eiusdem pro facto ipsius potentie et omnium expensarum ac universarum iniuriarum suarum ratione et pretextu ipsius potentie factorum

1 Sexta autem et ultima] tudniillik littera

2 de fenili suo Noe vocato] A Noé nevű kaszáló minden bizonnyal annak a Noé nevű falunak a területén feküdt, amely a ma Székesfehérvár részét képező Kisfalud helyén terült el.

perpessorum³ duas petias panni Colonialis dare tenerentur et assignare, quas quidem predicti Emericus Mezarus et Petrus Saruary predicto Nicolao Kwlkedy et domine consorti sue in specie reddidissent⁴, pro quibus quidem duabus petiis Colonialibus iidem Nicolaus et domina consors sua predictos Emericum et Petrum eorundemque heredes et familiares quoslibet⁵ super ipso facto potentie ac expensarum et iniuriarum suarum quitos, expeditos et per omnia satisfactos commisissent.

3 factorum perpessorum] factarum perpessarum (AB)

4 reddidissent] reddissent (A)

5 quoslibet] quos licet (B)

**A SZLAVÓN VÁRNEMESEK
CSALÁDI KAPCSOLATAI ÉS CSALÁDI HÁLÓZATA
A 15. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A 16. SZÁZAD ELEJÉN**

B. HALÁSZ ÉVA

FAMILY RELATIONS AND FAMILY NETWORKS OF SLAVONIC NOBLES
IN THE LATE 15TH AND EARLY 16TH CENTURIES

The mapping of family ties and kinship networks is not an easy task given the medieval resource endowments, mainly because fewer data on noble daughters are preserved in the sources than on sons. Often we can only guess which noble families were related to each other (by female lineage) from the landed estates of a family or from scattered records of kinship. The world of the nobles at the bottom of the noble hierarchy, however, is an ideal setting for a deeper understanding of these kinship relations and networks, and of the relationships between families. The reason for this lies in their inheritance practices, which were common in their circles and differed from those of the nobility in a few respects. Among the noble families, inheritance was basically similar to that of the nobles, the estate passed from father to son/sons, and the daughter/daughters received a quarter, which is referred to in our sources as the common *quarta puellaris* or *quarta filialis*. However, the very important and significant difference between the two groups was that the daughters of noble families usually received the quarter in kind. In the event of the death of a male or female noble without leaving a legacy, the descendants, grandchildren or great-grandchildren of the daughter's side of the family also had a claim to her property. When someone claimed a share of an estate as a female descendant, the name of his mother or grandmother was of course included in the deed to support his claim.

Keywords: Slavonia, Körös County, Turpolje, Nagykemlék, nobles/serfs, succession, family relations

Modern társadalmunkban a családon leginkább a nukleáris családot értjük, vagyis a szülő(k) és a gyermek(ek) közösségét. A történeti kutatás figyelme, nyilvánvalóan ezen felfogással összefüggésben, hosszú ideig a magcsaládra irányult, ezen belül is a házastársak közötti, valamint a szülő–gyermek kapcsolatot vizsgálták. A középkorban és a kora újkorban azonban a testvérek és unokatestvérek közötti kapcsolat, a nagycsalád tagjainak együttműködése legalább olyan fontos volt az élet számtalan területén, beleértve a gyermeknevelést, a család vagyonának, státuszának és presztízsének fenntartását és átörökí-

B. Halász Éva, tudományos főmunkatárs, HUN-REN – Magyar Nemzeti Levéltár – Szegedi Tudományegyetem Magyar Medievisztikai Kutatócsoport.

tését. A magyar középkor kutatója nehéz helyzetben van, ha a családon, rokonságon belüli – akár horizontális, akár vertikális – kapcsolatokat, azok milyenségét, a családtagok, rokonok egymás iránt táplált érzelmeit, a famíliákat összekötő rokoni hálózatot szeretné tanulmányozni. Fennmaradt forrásaink döntő többsége valamilyen jogi eljárás részeként keletkezett oklevél, melyek a családon belüli kapcsolatokról, a rokonsági hálózatról csak korlátozott információkkal szolgálnak. Megtudhatjuk például, hogy milyen rokoni kapcsolatban álltak egymással egy per résztvevői – gyakran előfordult, hogy nemcsak az azonos oldalon állók, hanem a felperes(ek) és az alperes(ek) is rokon(ok) volt(ak) –, de arról már csak ritkán szólnak a források, hogy milyen volt az (érzelmi) viszony az emberek között.¹ Kedvelte egymást a két fivér, akik közösen léptek fel a birtokjogukat megkérdőjelezővel szemben? Netán a birtokjogi vitán kívül is torzsalkodtak azok az unokatestvérek, akik végül bírósághoz fordultak a helyzet rendezése érdekében? A bevett, az atyai, fivéri, rokoni szeretetet hangoztató fordulatok mögött valódi érzelmek voltak, vagy csak a formuláskönyvek példái? Tovább nehezíti a kutatást az a körülmény, hogy általában a leányokról kevesebb adatot őriztek meg a források, mint a fiúkról. Míg fiúgon hosszasan lehet követni egy-egy nemes család leszármazását, addig korántsem jellemző, hogy ugyanezt anya-fia vagy anya-lánya vonalon is meg lehessen tenni. Sokszor csak sejtethetjük az egy-egy család kezén felbukkanó birtokokból vagy egy-egy elszórtan feljegyzett, a rokonságra utaló adatból, hogy mely nemes famíliák álltak egymással nőágon rokonságban, főleg ha köznemesi családokat vonunk be a vizsgálatba. A leányok, édesanyák (kereszt) nevét sem jegyezték fel minden alkalommal, amikor az oklevelekben említették őket.² Jelen írásban azt szeretném megmutatni, hogy a középkorból – mely a későbbi századokhoz képest az emberek és a családok közötti kapcsolatok bemutatására alkalmas forrásokban szegény –, az oklevelekből kiolvasható adatokból milyen képet alkothatunk a családtagok, főleg a testvérek és unokatestvérek közötti kapcsolatokról, illetve fel tudjuk-e térképezni a családokat összekötő hálózatokat.

Vizsgálatom tárgyául egy speciális társadalmi csoportot, a szlavóniai várnemeseket választottam.³ A latin forrásokban általában *comitatus*ként írt királyi megye az Árpádok korában kettős jellegű intézmény volt. Egyrésztől önmagába visszatérő vonallal határol-

- 1 A ritka kivételek közé tartozik az az eset, amely Cudar Péter szlavón bán egyik oklevelében őrződött meg. Raveni Jakab fia Pál ugyanis azért tett panaszt a bán Körös városában tartott közgyűlésén, mert János nevű fia az édesanyját (azaz Pál feleségét) bicellussal megütötte és zaklatta. János ugyanakkor azt vetette apja szemére, hogy sógorát, Margit nevű leánytestvére férjét a fiává fogadta és a házastársaknak adta birtokai jobbik felét, neki pedig nem adja ki az őt megillető részt (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II–XV. Collegit, digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. [= CDCr] XIV. 199–202. 143. sz.). A családra bővebben lásd Tamás Pálosfalvi: *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 143–161.
- 2 A nők nevét az oklevelek akkor sem jegyezték fel minden alkalommal, ha személyesen jelentek meg valamely hiteleshely vagy bíró színe előtt. 1266-ban például Péter kemléci ispán előtt egy bizonyos Berecket az anyja képviselt, akit a *mater* szóval jelölnek (CDCr V. 416–417. 886. sz.). Többször házasodott asszonyok esetében az előző házastárs(ak) neve(i) akkor szerepelnek általában, ha az adott ügy azt szükségessé tette.
- 3 Fügedi Erik egy Nyitra megyei (köz)nemesi családot, az Elefánthyakat vizsgálta több szempontból és az okleveles anyagból levonható következtetéseket ütköztette a Verbőci István szokásjogi gyűjteményében olvashatókkal. Többek között foglalkozott a család házasodási stratégiáival is. Fügedi Erik: *Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja*. Bp., 1999. (Osiris Mikrotörténelem) 142–150.

ható egységet jelentett, melybe egyformán beletartoztak a király, az egyházak és a magánbirtokosok ingatlanai, másrésztől a király kezelésében lévő, szórt birtokokat fogta össze, egy-egy vár köré szerveződve.⁴ A 11. század második felének, illetve a század végének okleveleiben tűnnek fel az első adatok, melyek a királyi várakhoz tartozó népek száznagyi és tíznagyi tisztségeit ellátó jobbágyainak meglétét tanúsítják. A tényleges tisztségviselés és a (vár)jobbágyi szabadságok elnyerése a 12. század első felében vált el egymástól, ezzel pedig kialakult a várjobbágyiságnak az a formája, amely a királyi várszervezet felbomlásáig megmaradt.⁵ A várszervezet felbomlását és a megye intézményének átalakulását a kutatás a 13–14. század fordulójára teszi.⁶ Szlavóniában néhány várispánság esetében⁷ a várjobbágyok meg tudták őrizni kiváltságos helyzetüket, kötött szabadságukat. A várispánságok élén a várjobbágyok közül kikerülő *comes terrestris* állt. A csoport elnevezése a 14–15. század fordulóján változott meg, a korábbi (nemes) várjobbágy (*nobiles iobagiones castri*) kifejezést felváltotta a várnemes (*nobiles castri*). Az elnevezés változása ugyanakkor nem volt hatással jogi helyzetükre, az országos nemesektől továbbra is megkülönböztette őket szélesebb körű hadkötelezettségük és az, hogy várjobbágyi/várnemesi állású földjeik után adófizetési kötelezettséggel tartoztak.⁸ Ugyanakkor a szlavón várjobbágyok/-nemesek csaknem nemesi jogállása környezetük számára mindvégig elfogadott volt. Amikor 1352-ben például a kemléki várjobbágyok a báni közgyűlésen azt kérték Lackfi István szlavón-horvát bántól, foglalja oklevélbe, hogy esküjük egyenértékű egy nemes esküjével, ezt a közgyűlésen jelen lévő nemesek a bán kérdésére megerősítették.⁹ Ennek ellenére a várjobbágyok és a várnemesek egyaránt arra törekedtek, hogy a király kegyét elnyerve földjeikkel együtt az országos nemesség soraiba emelkedjenek. A nemesítettek továbbra is ugyanabban a keretben éltek életüket, mint a nemesítés előtt, részt

- 4 Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40/Analecta mediaevalia 3) 489–496.
- 5 A Drávától északra élő várjobbágyok történetére lásd Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből*. Bp., 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.)
- 6 Tringli: Megyék, 497–501.
- 7 Túrmező [Zágráb megye], illetve Körös, Kemlék és Rojcsa [Körös megye] várkerületek éltek túl sikeresen a megye átalakulásának folyamatait, de ezek története sem egyformán alakult. Rojcsa várkerületét Zsigmond király Szerdahelyi Ders Mártonnak adományozta, a várnemesek nem tudták átmenteni kiváltságolt helyzetüket, magánföldesúri függésbe kerültek (Nógrády Árpád: *A Szerdahelyiek és a rojcsai prediálisok. Történelmi Szemle* 43 [2001] 73–82.; Szeberényi Gábor: *A rojcsai prediálisok a 13–14. században*. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Szerk. Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2012. 291–311.). A körösi várnemeseket Zsigmond kollektívan a nemesek közé emelte. *Diplomatarium Comitum Terrestrium Crisientium* (1274–1439). Szerk., bev. tan. írta B. Halász Éva – Suzana Miljan. Bp.–Zagreb, 2014. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 6) (= Cod. Com. Terr.) 64. A kemléki várkerület fennállásáról és a hozzájuk tartozó várnemesekről a 16. század elejéről is vannak adataink, pl. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 104 225. Túrmező nemessége egészen a 19. század közepéig megőrizte önállóságát és kiváltságos helyzetét. Lásd Emilij Laszowski: *Plemenita općina Turpolje. Zemljopis, narodopis i povijesni prijedlog*. Zagreb, 1910. 33–236.
- 8 A körösi várjobbágyokra lásd B. Halász Éva: *A körösi várjobbágyok a 13–15. században*. In: *Középkortörténeti tanulmányok* 7., 313–322.
- 9 *Anjou-kori oklevéltár/Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. I–. Szerk. Nagy Imre et al. Bp.–Szeged, 1990–. (= Anjou-oklt.) XXXVI. 804. sz.

vettek tágabban értelmezett családjuk életében, csupán a várjobbágyként/-nemesként őket terhelő szolgáltatásoktól szabadultak meg.¹⁰ Általánosan az endogám házassági stratégia jellemezte őket. Amikor nem a saját társadalmi csoportjukból választottak házastársat, főleg zágrábi és körösi polgárokkal, illetve a környezetükben élő közrendűekkel házasodtak. Ez egyúttal a közrendűek számára a társadalmi emelkedés útját is megnyitotta.¹¹

A várnemesek vagyoni helyzetük alapján a nemesi hierarchia alsó részébe tartoztak, viszonylag csekély mennyiségű ingatlant találunk egy-egy család, rokonság kezén.¹² Mivel azonban velük összefüggésben a ránk maradt oklevelek szokatlanul nagy számban őriztek meg családi kapcsolataikra vonatkozó adatokat, továbbá sok esetben a leányági leszármazás is több generáción keresztül nyomon követhető, ezért ideális vizsgálati csoportot jelentenek.

A családi vagyon különböző okokból történt megosztásaival (negyedkiadás, birtokosztály, örökösödés) kapcsolatban keletkezett iratok azok, amelyek némi fényt vet(het)nek a családtagok egymás közötti kapcsolatára, illetve amelyek segítségével a családokat összekötő rokonsági hálózatokat tanulmányozni lehet. A végrendeletek speciális forráscsoportját a kutatás már sikerrel fogta vattalóra az anyagi kultúra kutatása mellett¹³ a családi

-
- 10 B. Halász Éva: A körösi várjobbágyok útja a nemességbe. In: *Középkortörténeti tanulmányok*. 8. Szerk. Tóber Márta – Maléth Ágnes. Szeged, 2015. 61–67.
- 11 Szélesebb földrajzi határok közötti házasságkötés egész Európában a társadalom felsőbb rétegeiben, illetve a polgárok között fordult elő gyakrabban. Lásd pl. Christina Antenhofer: From Local Signori to European High Nobility. The Gonzaga Family Networks in the Fifteenth Century. In: *Transregional and Transnational Families in Europe and Beyond. Experiences Since the Middle Ages*. Ed. Christopher H. Johnson et al. New York – Oxford, 2011. 55–74. Mlakai Márk leánya Ágota Egyed mézszáros, zágrábi polgárhoz ment feleségül. Emilij Laszowski: *Monumenta Historica Nobilitatis Communitatis Turopolje. Povjesni spomenici plem. općine Turopolje*. I–IV. Zagreb, 1904–1908. (= Cod. Tur.) I. 239–242. 232. sz. A Vízközben élő kisnemesek esetében is a szűk földrajzi körön belüli házasság volt jellemző. Lásd Neumann Tibor: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban. *Századok* 136 (2002) 433–436.
- 12 Amikor 1405-ben Zsigmond király a körösi várnemesek Prelsa nemzetségébe tartozó Cseberkovi Pál fia Nagy István érdemeinek elismeréseképpen őt és rokonait kötött szabadságukból kiemelve a nemesség soraiba iktatta, velük együtt négy telküket is felmentette a vár joghatósága alól. MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 230 857.
- 13 Ugyanakkor egy-egy megjegyzés az anyagi kultúrát vizsgáló dolgozatokban is felbukkan arra nézve, hogy a testáló és az örökös között milyen érzelmi viszony lehetett. Drágffy János temesi ispán 1524-ben kelt végakarata például arra utal, hogy feleségével meleg, szeretetteli kapcsolatban álltak. Lásd Kulcsár Beáta: Magyar nemesi végrendeletek a középkorban. *Belvedere* 20 (2008) 58–78. A szolgálattevői iránti ragaszkodás olvasható ki a Mohácsnál életét vesztő Pálóczi Antal zempléni ispán 1526-ban kelt végrendeletéből. Détsy Mihály: Az utolsó Pálóczi végrendelete. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp., 1998. 37–44. Kanizsai Dorottya 1525-ben kelt végrendelete Stubenberg Gáspár leányai iránti ragaszkodását mutatja, akik udvarában nevelkedtek. Kelényi Borbála: Kanizsai Dorottya végrendelete és társadalmi kapcsolatai. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp., 2012. 451–458. További magyar nemesi végrendeletekkel foglalkozó írások: Kubinyi András: Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban. *Soproni Szemle* 53 (1999) 331–342.; Kelényi Borbála: Három Várdai-feleség végrendelete a késő középkorból. In: *Micae Mediaevales*. II. *Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Péterfi Bence et al. Bp., 2012. 159–174.

kapcsolatok, viszonyok feltárásában is.¹⁴ Az örökgyók egyes személyekkel kapcsolatban tett szeretettel teli, dicsérő vagy éppen elmarasztaló szavai, az örökül hagyott javakban megmutatkozó esetleges különbségek világítanak rá ezen kapcsolatok minőségére.

A szlavóniai, pontosabban a kemléki várkerülethez tartozó várnemesség köréből ismerünk klasszikus végrendeletet, vagyis amikor az örökgyó még életében írásban rendelkezett arról, hogy javait miképpen osszák fel halála után örökösei között.¹⁵ 1420 tavaszán Bogacsevai Tamás mondta tollba utolsó akaratát fia, felesége és több egyházi személy jelenlétében. A kedvezményezettek között az egyházon kívül csak felesége és gyermekei szerepeltek. Kiskorú leányára azon felül, ami a jog szerint őt megillette, további 40 forintot hagyott, hogy házasságkötése idején ruhákat és más szükséges dolgokat vásároljanak. A végrendelet két fiúgyermeket említ, akik közül Gergely deák volt az idősebb és ekkor már bizonyosan nagykorú, hiszen a végrendelet tanúi között is szerepelt Tamás feleségével együtt. A testamentum birtokokat és különböző ingóságokat is felsorolt. Ez utóbbiakat Tamás a felesége és a fiai között osztotta meg, mindhárman kaptak különböző ruhadarabokat, illetve állatokat (ló, sertés és szarvasmarha), míg fegyverei természetesen a fiai tulajdonába kerültek. Egy jobbagytelket a kemléki Szent Márton-egyházra hagyott, zálogként kezében tartott birtokaival kapcsolatban úgy rendelkezett, hogy a visszaváltás után az értük kapott pénzt felesége és fiai osszák el három részre. A többi ingatlannal kapcsolatos rendezés világít rá arra, hogy a fivérek közötti kapcsolat nem feltétlenül volt mentes a feszültségektől, vagy legalábbis Tamás arra számított, hogy halála után felszínre kerülhetnek az addig lappangó ellentétek. A család következő feje – a testáló atya számítása szerint is – idősebb fia lesz. Bár a végrendelet erről nem szól, de más forrásokból tudható, hogy Gergely csak féltestvére volt Bálintnak és Ilonának, akik Tamás második házasságából születtek.¹⁶ Az atya azonban nem bízott abban kellőképpen, hogy halála után

14 Szende Katalin: Gyermekek, testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében. *Történelmi Szemle* 46 (2004) 113–140.; Uő: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Bp., 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32) 94. skk. Szélesebb földrajzi körben, a Duna menti városokban vizsgálta a középkori végrendeleteket, de tanulmánya főleg a tárgyi kultúrára koncentrált. Gerhard Jaritz: A végrendeletek és a városi mindennapi élet. (A Duna-völgy példája a késő-középkorban). *Soproni Szemle* 53 (1999) 325–330.

15 1439-ben kelt Mayar Seboldus zágrábmezei ispán és Lukaveczi Pedk fia István *comes terrestris* oklevele, mely szerint zágrábmezei ítélőszékükön megjelentek előttük Mlakai Iván fia Márk, Mátyás fia Balázs és Benedek fiai, Miklós és Bálint, és elmondták, hogy a szintén Mlakai Miklós fia György szóbeli végrendeletében egyetlen leányára (*unica filia*) hagyta azt a mlakai telkét, melyen haláláig élt, továbbá minden birtokának negyedrésztét „testamento verbali legavisset et dimisisset perpetuo possidendam”. A határjárás alapján az ítélőszéken megjelent férfiak az asszonynak iktatott földek közvetlen határosai voltak (1439. február 23. Cod. Tur. I. 252–254. 240. sz.). 1526-ból ismerjük a később még szóba kerülő, a körösi várnemesek közé tartozó Pataki [Vinárcsi] Péter deák és felesége végrendeletét. MNL OL DF 252 461. Teljes szövegű végrendelet Zágrábmezőről: Cod. Tur. I. 399–401. 329. sz. Zágrábmezei végrendeletekre tett utalások: Cod. Tur. I. 389–390. 324. sz., II. 40–41. 33. sz., 123–125. 89. sz.

16 Bogacsevai Tamás először Bliznafői Annust vette feleségül, az asszonynak ez már a második házassága volt. Annus családfáját a 14. század elejéig lehet visszavezetni, nagyapja az az András mester volt, aki Ákos Mikcs szlavón bán mellett működött ítélőmesterként. Vö. B. Halász Éva: Szlavón hercegi és báni ítélőmesterek a XIV. században. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 80 (2009) 70. 1416-ban Annus első és második házasságából született fiai közösen léptek fel olyan birtokokkal kapcsolatban, amelyek őket anyjuk után illették meg (1416. november 2. Zsigmondkori oklevéltár. I–XIII. Összeáll. Mályusz Elemér et al.

idősebb fia megfelelően fog gondoskodni féltestvéreiről és mostohaanyjáról, ezért erre nézve több biztosítékot is belefoglalt testamentumába. Az egyik ilyen volt az a kitétel, hogy ha Gergely nem akar gondoskodni öccse taníttatásáról, akkor a végrendelet végrehajtói tegyék ezt meg az erre a célra kijelölt szőlőből származó borból és egyéb javakból. Tamás meghagyta Gergelynek, hogy összes birtokait mostohaanyjával és féltestvérével közösen használják, továbbá a házait (*domos meas*) feleségének és fiatalabb fiának engedte át használatra. Gergely abba is beleegyezett, hogy amennyiben Bálint öccse elhunyna, akkor az atyai birtok harmadát mostohaanyja élvezze. Azt nem foglalták ekkor írásba, hogy pontosan mit is értettek a testáló Tamás leányának, Ilonának a jog szerint járó részén, de feltehetően a leánynegyed kiadását kívánta az atya ezen a módon is biztosítani, azt azonban homályban hagyta, hogy a negyedet természetben vagy pénzben kell kiadni. Az oldalági rokonok semmit nem örököltek, de mivel Tamás a fivérét is megnevezte a végrendelet végrehajtói között, feltehetően ezen rendelkezések az ő tudtával és beleegyezésével születtek, vagy legalábbis részéről semmilyen lényegi kifogással nem számolt azokkal szemben az örökhagyó.¹⁷

Fivérek között az atyai birtokok megosztására sor kerülhetett az atya életében és halála után is, de ha úgy látták jónak, akkor osztatlanul is maradhattak. A leánytestvéreket az atyai birtok negyedrésze illette meg, amit testvéreik, illetve rokonaik sokszor közbecsűn megváltottak tőlük.¹⁸ Amikor a leány a rokonság beleegyezésével közrendű férfihoz ment feleségül, akkor a negyedet általánosan birtokban adták ki, nehogy a nő és gyermekei elveszítsék nemesi státuszukat.¹⁹ A leánynegyed kiadását a családok sokszor igyekez-

Bp., 1951–2017. [A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55] [= ZsO] V. 2329. sz.). Bogacsevai Tamás második feleségének nevét a végrendelet nem rögzítette.

17 1420. március 4. ZsO VII. 1444. sz.

18 A leánynegyed pénzben való megváltása, illetve fekvőségben való kiadása a nemesség körében vagylagos volt, a Zsigmond-korban kezd lassan eltolódni a kettő közti arány a pénzbeli megváltás felé. Vagyis a kizárólagos fiági öröklés és a leányokról természetben való gondoskodás egymás mellett élt. Banyó Péter: Birtoköröklés és leánynegyed: kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére. *Aetas* 15 (2000) 76–92. A Vízközben a közrendű férfihoz feleségül ment nemesleányok az atyai birtokok harmadrészét kapták meg. A negyed kiadása nem „ment simán”, általában hosszabb-rövidebb pereskedés előzte meg. A 15. század második felében az ezen a módon nemesi birtokhoz jutó férfiak társadalmi megítélése változott, környezetük már nem ismerte el őket és leszármazottaikat teljes jogú nemesnek. Neumann: A Vízköz, 436–439. A fiúgyermek hiányában a leányok teljes jogú öröklését volt hivatva elősegíteni a fiúsítás (*praefectio*) intézménye, melyet I. Károly honosított meg. Ez a megoldás azonban sértette a férfi leszármazott hiányában örökössé előlépő oldalági rokonok érdekeit, így az uralkodók arra kényszerültek, hogy idővel egyre távolabbra vonják azok körét, akiket számításba kellett venni a fiúsítás engedélyezése során. Legújabban Suzana Miljan és Kristina Judaš foglalkozott a fiúsítás kérdésével szlavóniai példák alapján, röviden összefoglalva a témára vonatkozó korábbi (magyar és horvát) szakirodalmat. Suzana Miljan – Kristina Judaš: Sole heiress to her father's fortune. Examples of prefection from medieval Slavonia. In: *Reform and Renewal in Medieval East and Central Europe. Politics, Law and Society*. Ed. Suzana Miljan – Éva B. Halász – Alexandru Simon. Cluj-Napoca – Zagreb – London, 2019. (Minerva III. Acta europaea 15/Studies in Russia and Easter Europe 14) 433–442. A szlavóniai várjobbágyok körében kifejezett fiúsítással nem találkozunk.

19 A zágrábmezei ispán és *comes terrestris* 1417-ben kelt oklevelében az ország szokásának nevezik, hogy közrendűek számára természetben kell kiadni a negyedet [„quartam portionem possessionariam iuxta regni consuetudinem tamquam ignobilibus provenire debentem”]. A *comes* és a *comes terrestris* kiküldöttjei ik-

tek halogatni, előfordult, hogy éveket-évtizedeket kellett várni rá.²⁰ A szlavón várjobbágyok/-nemesek leányainak szintén negyed járt az atyai birtokokból, általánosan a 14. század közepéről-végéről származnak az első ezzel összefüggő adataink. 1356-ban kelt Nagy Pál körösi ispán és Demeter fia Miklós *comes terrestris* oklevele, mely szerint Wlkowy fia Salamon feleségével együtt birtokaikat a Jaksa vicebán leszármazottai közé tartozó János fia Dénes mesternek²¹ adták 20 márka dénárért. Kikötötték ugyanakkor, hogy feleségével együtt a birtokokban maradnak életük végéig és a rendelkezések nem érintik leányaik negyedét.²² 1361-ben egy bizonyos Miccarca kapott fivéreitől „pro vestimentis, pro quibus eidem sorori ipsorum de iure tenebantur” bizonyos birtokrészeket.²³ 1377-ben Csirke Péter körösi ispán és Márton fia András *comes terrestris* oklevelében már bizonyosan leánynegyedként kiadott birtokrész kerül szóba, mely egy bizonyos Salvia asszonytól került fia kezébe.²⁴ 1407-ben Benedek fia Miklós kemléki várnagy és György fia Tamás *comes terrestris* előtt Pataki Orbán fia Miklós fia Mátyás a fiával, illetve atyafiával kiadták a leánynegyedet Orbán leánya, Ducha asszony leszármazottainak. Mivel az asszony a várkerület hatósága elé járulóktól egy, illetve két nemzedékkel korábban élt, bizvást feltehetjük, hogy a leánynegyed intézményét a 14. század közepén-második felében a kemléki várkerületben is ismerték és alkalmazták.²⁵ Túrmezőről a 15. század elejéről ismerünk pár olyan oklevelet, melyekben a leánynegyed kiadásának mindkét módja (fekvés vagy pénz) szerepel, de minden esetben az előbbi megoldást részesítették előnyben. 1415-ben például Alsólomnicai Wrad Pál fia Péter a zágrábi káptalan előtt vallotta maga és fivére nevében, hogy négy leánytestvérüknek, akik közül hárman közrendű, egy pedig nemes férfihoz mentek feleségül, atyjuk kezükhöz került birtokaiból „consuetudinaria lege regni requirente” kiadták a negyedet „in et cum possessionibus, non volendo

atják két kérelmezőnek és azok örökösének a birtokrészt [„tamquam veris nobilibus castrensibus”]. 1417. június 24. Cod. Tur. I. 174–175. 182. sz.

- 20 A körösi várjobbágyok körébe tartozó Demeter Gorbonoki Budor családjából nősült, valamikor az 1310-es években. A feleség családjára lásd Pálffy Géza: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: a Budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 923–1007. A ránk maradt adatok alapján feltételezhető, hogy legkésőbb a 14. század derekán a családot nemesítették, de a nemesítő oklevél nem maradt fenn. Demeter feleségének leánynegyedét unokaöccsei 1378-ban és 1380-ban fizetik ki fiának és unokáinak (1378. augusztus 3. CDCr XV. 397. 287. sz.; 1380. június 21. CDCr XVI. 106. 97. sz.). Várnemesi környezetben is ismerünk példát a negyed hosszú ideig húzódó kiadására. Alsó-Lomnicai Simon fia Kirinus 1441-ben adta ki rokona, a fiúörökös nélkül elhunyt Nowkowych Miklós kezébe került birtokaiból a negyedet Miklós két leányától született unokáinak. Cod. Tur. I. 258–260. 245. sz.

21 Pálosfalvi: *The Noble Elite*, 143–161.

22 Cod. Com. Terr. 158–159. 9. sz.

23 Uo. 159–160. 10. sz.

24 Uo. 167–168. 20. sz. További példák a körösi várkerületből: Cod. Com. Terr. 180–181. 29. sz., 195–196. 41. sz.

25 Emilij Laszowski: Listine općine Sv. Jelene Koruške kod Križevaca. I–II. *Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 6 (1904) 242–265., 7 (1905) 1–45. (= Koruska I–II.) I. 260–261. 28. sz. A 14. században kelt oklevelekben a leánynegyed kifejezés nem fordul elő, ugyanakkor van pár olyan adatunk, mely szerint valaki egy birtoknak csak negyedrésztét bírja. Ezek valószínűleg eredetileg leánynegyedként kiadott birtokok voltak. Lásd pl. 1344. augusztus 3. Anjou-okt. XXVIII. 538. sz. További adatok a kemléki várnemesek körében kiadott leánynegyede: 1416. július 28. ZsO V. 2156. sz.; 1428. december 21. MNL OL DF 231 087.; 1449. március 18. MNL OL DF 279 536.

dare aliquam pecuniariam solutionem”.²⁶ A szlavóniai várnemesek körében későbbiekben is a leánynegyed fekvőségben való kiadása volt a meghatározó, pénzbeli kielégítésre csak kivételképpen ismerünk példákat.²⁷ A leányok kezével férjük családjához, illetve gyermekeik-unokáik kezéhez került birtokrészek miatt a különböző birtokjogi vitákkal, pereskedésekkel vagy egyszerűen csak a későbbi osztályokkal összefüggésben kelt oklevelek kiváló alapot szolgáltatnak a várnemesi családokat összekötő hálózatok, illetve a családtagok közötti kapcsolatok vizsgálatához is.

A kemléki várnemesek közé tartozó Filetinci család története témánk szempontjából a 15. század közepén lesz érdekes. 1442-ben Pataki Péter fia Miklós kemléki *comes terrestris* kiküldöttei ellentmondás nélkül beiktatták János leánya Margit asszonyt és férjét, Pál fia Lőrinc deákot mindazon birtokokba, amelyeket Pál fiai, Ádám, Péter és János bírtak, akiket az oklevél ekkor már néhaiként (*condam*) említ. Az ügylethez Pál leánya, az elhunyt férfiak leánytestvére, Erzsébet asszony is beleegyezését adta. Ezzel az oklevéllel a „családi vagyon” egyedüli örököse Pál unokája, Margit asszony lett, valamint általa férje, Lőrinc deák és kettejük leszármazottai.²⁸ Erzsébet az oklevél szerint ezzel a rendezéssel akkor megelégedett. Három év múlva azonban már máshogyan gondolta – talán megromlott viszonya nővérével és sógorával –, mivel két leányával együtt beperelte Margitot és Lőrincet, és szeretnék volna megkapni a hozzájuk került birtokok felét. Margiték azonban bemutatott több oklevelet, melyek szerint egyik fivérük, János pénzben és ruhaneműkben a férjhezmenetel idején megfizette Erzsébetnek járandóságát, aki akkor ez ellen nem emelt kifogást. A *comes terrestris* és bírótársai döntése szerint a birtokok Margit és Lőrinc kezén maradtak.²⁹ Az eset több részletéről nem értesülünk. Egyrésztől nem tudjuk, hogy Margit megkapta-e házasságkötése idején a negyedet családja férfi tagjaitól. Nem maradt adatunk arról, hogy a családon belül született-e (akár szóbeli) megállapodás: esetleg Erzsébet a teljes negyedet (illetve annak értékét) megkapta és cserében Margit örökölt volna fivéréi után? Mindenesetre az 1442-es rendezéssel Margit a nővérénél nagyobb arányban részesedett az atyai birtokokból, ami a családon belüli ellenségeskedést, a nővérek rossz viszonyát is megalapozta. Mikor kerülhetett sor a negyed kiadására Erzsébet részére? Pál fiai 1414-ben még élőként szerepelnek a forrásokban.³⁰ A Margit és Lőrinc által bemutatott, de pusztán csak említésben szereplő oklevelek kiadói közül csak Rusinbrodi Kerser

26 1415. április 17. Cod. Tur. I. 172–173. 181. sz. A túrmezei nemesekkel kapcsolatban a horvát kutatás már megállapította, hogy köreikben a negyed kiadása a 16. század elejéig túlnyomó többségben természetben történt. Vö. Magdalena Apostolova-Maršavelski: Quarta puellaris po običajom pravu Turopolja (13.–16. st.). *Zbornik pravnoj fakulteta u Zagrebu* 42 (1992) 141–149.

27 Például a kemléki várkerületből a negyed pénzben és ruhaneműkben való kifizetésére a 15. század elejére mutató adat. 1445. augusztus 30. Koruska II. 10–11. 46. sz.

28 1442. szeptember 11/18. B. Halász Éva: Srednjovjekovne isprave iz zbirke Frana Gundruma u Archivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (1268–1526). *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 38 (2020) 215–261. (= Gundrum) 254. 13. sz.

29 „Iohannes, pater videlicet domine Margarethe [...] eidem domine Elizabeth plene et totaliter de omni iure sibi provenienti, tam in possessione, quam in aliis acquisitionibus cum pecuniaria solutione et vestibus, tempore, quo ipsa domina Elizabeth circa annotatum Martinum, maritum suum transivisset, pro quibus eadem domina Elizabeth euindem Iohannem fratrem suum et suos posteros, ratione previa omnino commisisset quietos, pacificos, expeditos ac per omnia absolutos...” Koruska II. 10–11. 46. sz.

30 ZsO IV. 2178. sz.

István *comes terrestris* esetében tudjuk megadni, hogy pontosan mikor állt a várkerület élén, így nagyjából 1415 és 1429 közé adatható Erzsébet és Márton ács (*carpentarius*) házasságkötése.³¹ Mivel 1445-ben Erzsébetet már idősként említik, ezért inkább az 1410-es években történhetett ez, vagyis az asszony születési idejét 1400 tájára tehetjük. Mivel Erzsébet járandóságát János nevű fivére fizette meg, okkal tételezhetjük fel, hogy Ádám és Péter Rusinbrodi hivatalviselésének ideje alatt, valamikor 1414 és 1429 között hunytak el, utódok hátrahagyása nélkül. Így az egykor Pál kezén lévő birtokok mind Jánosra szálltak, akinek halála után pedig 1442-ben leánya és veje kapták meg azokat. 1442-ben a házaspár iktatása ellentmondás nélkül ment végbe, oldalági rokonok sem léptek fel örökség reményében. Erzsébet 1445-ben a birtokok merőben szokatlan megosztására tett kísérletet, vagyis arra, hogy férfi örökös hiányában a leányok egyforma mértékben örököljenek, de törekvése ekkor eredménytelen maradt. 1451-ben Erzsébet leányai újabb kísérletet tettek a birtokok megosztására. A család két ága között a viszony semmiképpen nem volt felhőtlen, hiszen Erzsébet leányai azt panaszolták Cillei Katalinnak, hogy Margit és férje arra törekszik, hogy kizárják őket öröklött birtokaikból. Cillei Katalin az ügyben kelt, Piers György kemléki kapitánynak és Mikcses Pál *comes terrestris*nek címezett levelében az ítélezést ez utóbbira, valamint bírótársaira bízta.³² A döntés Erzsébet leszármazottaira nézve pozitív lehetett, de a kezeikhez került birtokrészt már 1469-ben elzálogosították.³³

Szintén a kemléki várnemesek közé tartoztak a Pataki család tagjai, akiknek más, várnemesi családokkal való kapcsolatát kiválóan lehet leányágon követni. A család legkiemelkedőbb tagja kétségkívül Pataki Albert volt, aki 1456-ban az egyébként a nádorok által viselt „iudex Cumanorum”, azaz a kunok bírása tisztséget töltötte be. Rövid országos méltósága után visszatért Szlavóniába, és a helyi nemesség megbecsült tagja lett. Életútja utolsó állomásaként 1480-ban Varasd megye jegyzője (*prothonotarius*) volt, egy évvel később pedig már özvegyéről értesülünk.³⁴ A Pataki család történetét a 15. század elejétől kezdve ismerjük részletesen. Albert édesapja, a deákként (*litteratus*) említett Márton mester a helyi nemesség köréből házasodott, Vinarcsi Bálint leányát, Ilonát vette feleségül. A házaspárnak négy fiáról és egy leányáról tudunk. Ilona asszonyt első ízben 1435-ben említik forrásaink. János zágrábi éneklőkanonok, valamint püspöki helynök töredékesen ránk maradt oklevele szerint az 1435. február 17-én tartott egyházi ítélszéken megjelent Vinicsnói Mátyás deák rokonaival, Vinarcsi Bálint leánya Ilona asszonnyal, valamint Finovci Gergely leányával, Ilkával és Adorján leányával, Ágotával szemben előadta, hogy

31 B. Halász Éva: Arhontologija Velikog Kalnika u srednjem vijeku. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 32 (2014) 34.

32 1451. augusztus 15. „Laurentius litteratus et domina Margaretha consors condam Laurentii, quasdam iniquas litteras contra easdem exponentes fulminassent, vigore quarum ipse de portionibus possessionariis ipsarum in dicta Filetincz habitis, iure hereditario ipsas concernentibus privare et excludere niterentur...” Koruska II. 11–12. 47. sz.

33 Erzsébet unokái már 1459-ben is birtokot zálogosítottak el, de a kérdéses oklevélről fennmaradt rövid feljegyzés nem őrizte meg a birtok nevét. Koruska II. 12. 48. sz., 13. 51. sz.

34 Pálosfalvi: *The Noble Elite, 230–231.*, 460. [Családfavázlat.] Pataki Albert jegyzői tisztségére lásd még *Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* Szerk. C. Tóth Norbert et al. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 326.

az asszonyok Vinarcs, Fincsevc, Ebres és Brezovica birtokokból bizonyos részeket jogtalanul tartanak kezükben, amit azok el is ismertek.³⁵ Az asszonyok mindannyian a kemléki várjobbágy Finec leszármazottai, déd-, illetve ükunokái voltak, a források alapján feltehető, hogy mind a hárman Finec Gergely nevű fiához köthetőek. A birtokból részt kérő Mátyás szintén Finec dédunokája volt, feltehetően annak György nevű fiának unokája.³⁶

1449-ben Isanóci Bálint nagykemléki *comes terrestris* előtt Pataki Márton deák fiai, Albert, János és István kemléki várnemesek nővérüknek, Dorottyának, Dubovci Demeter fia Tamás feleségének leányegyedként átadták a Felső-Fincsevci kúriát három puszta jobbágytelekkel. Az ezek után a várnak fizetendő *datiummal* innentől kezdve a házaspár tartozott. Ennek fejében Dorottya és férje vállalták, hogy az egykor apjuk kezében lévő többi birtok (Vinarcs, Alsó-Fincsevc, Brezovica, Kray, Ebres [Obres], Patak és Radesics) békés uralmában meghagyják Márton deák fiait.³⁷ Ezt az osztozkodást 1516-ban újabb követte, melyben már a testvérek leszármazottai voltak érdekeltek és amelyben már fogott bírúk is közreműködtek. Az osztozással az 1449-es rendezés nem maradt érintetlen, Dorottya leszármazottai is új igényekkel léptek fel. Az a tény, hogy szükségét látták a zsűri bevonásának, arra is utalhat, hogy az unokatestvérek és azok gyermekei közötti viszony nem tette lehetővé a birtokjogi kérdések maguk között való rendezését. Az egyik oldalról a vezető szerepet Prezecsnafoi György vitte, aki Pataki Márton leányunokájának fia volt, a másik oldalról Péter deák, Márton deák unokája, akit akkor feltehetően a rokonság fejének tekintettek, ő volt a legidősebb élő férfi. Az érintettek a Körös megyei Felsőpatak birtokon gyűltek össze és kimondták, hogy jóllehet mindannyiukat azonos jogon illetik meg Albert Katalin nevű, örökös nélkül elhunyt leányának részei Felsőpatak, Vinarcs, Obres, Kray, Nagymal, Brezovica és Alsópatak birtokokon,³⁸ de mivel ezeket György megvásárolta Katalintól, a fogott bírúk azokat neki és örököseinek hagyták. Az alsópataki birtokrészt, mely egykor Albert tulajdonában volt és melyet György idegen kézből szerzett vissza, három, nagyjából egyforma részre osztották fel. Ekkor Pataki Márton gyermekei közül már csak háromnak, Istvánnak, Jánosnak és Dorottyának éltek leszármazottai, ráadásul István leánya Orsolya és a tőle származó unokák vettek részt ebben az osztozkodásban. Vagyis az egykor Albert mester kezén lévő birtokra a fi- és a nőágak is egyformán igényt tartottak, mely gyakorlatot a szlávón nemesség is elfogadta. Prezecsnafoi György ugyanakkor valamivel többet kapott fáradozásaiért cserébe a másik két ágnál.³⁹ Az 1516-ban

35 Az oklevélnek körülbelül egyharmad része hiányzik. Mivel 1431-ben (pl. 1431. október 17. MNL OL DL 12 420.) és 1437-ben (pl. 1437. május 7. MNL OL DF 231 180.) is János *cantor* volt a zágrábi püspök helynöke, ezért feltehető, hogy 1435-ben is ő töltötte be ezt a tisztséget. Az oklevél hátlapján újkori kézzel készült tartalmi kivonat olvasható, melynek adatai néhány esetben szerencsésen egészítik ki a helynök töredékes okleveleinek adatait. Ezt a feljegyzést viszont a rendelkezésre álló kiadás nem hozza. MNL OL DF 286 110., Koruska II. 8–9. 42. sz.

36 A család leszármazása az előző jegyzetben említett oklevél töredékes volta miatt nem rekonstruálható teljes bizonyossággal.

37 1449. március 18. MNL OL DF 279 536.

38 1418-ben Katalin Orsolya nevű leányáról értesülünk, akit akkor puellának neveznek és feltehetően édesanyja halála előtt elhunyt. Gundrum 236–237. 15. sz.

39 1516. március 11. Gundrum 244–245. 22. sz. Sajnos az oklevél szövege ezen a ponton hiányos. Az bizonyos, hogy négy-négy telek került egy részbe és két-két szőlő. A szőlők közül az egyikért mind a három ugyan-

a család egyik oldalán vezető szerepet betöltő Péter deák kétszer nősült, először az egyelőre ismeretlen családból származó Borbálát,⁴⁰ másodszer pedig a leányágon az Isanóci családból származó Annát vette nőül.⁴¹ Anna családfáját szintén a 14. század elejéig lehet visszavezetni, a kemléki várjobbágy Isan leszármazottja volt.

Túrmezőn éltek az oklevelekben [Nagy-]Mlakainak nevezett nemesek. A család tágabb rokonsági kapcsolatait ismételtelen a leánynegyedek ügyében és a birtokperек folyamán kelt oklevelekből ismerjük még részletesen. Először 1415-ben említik a családot, amikor Márk feleségének, Kattha asszonynak és leánytestvéreinek fivérek kiadják természetben a leánynegyedet. Kattha Alsólomnicai Pál fia Ördög Pál leánya volt.⁴² Mind Márk, mind pedig felesége felmenőit két-két nemzedékkel visszamenőleg ismerjük, azaz a 14. század második felében éltek a névről ismert apák és nagyapák. 1433-ban Márk néhai opásától zálogjogon bírt birtokát továbbzálogosította, melyhez sógora és más rokonok is beleegyezésüket adták, ami a családtagok közötti jó vagy legalábbis semleges viszonyra enged következtetni.⁴³ 1455-ben Márk gyermekei és unokái tiltják el Márk nagyapja, Lack fia Miklós leányunokájának férjét és egyik fiúunokáját (vagyis a panaszosok már meglehetősen távoli rokonait) bizonyos birtokok elfoglalásától, mely miatt a felek egymással perben álltak. A káptalan előtt megtett tiltakozás, az elfoglalás eltiltása nem a tágabb családon belüli harmonikus kapcsolatról árulkodik.⁴⁴ A család másik ágára Krupic Benedek házasodott be, aki Lack dédunokáját, György leányát, Skolasztikát vette nőül és a felesége jogán bírt földre alapozva vált a túrmezei nemesség egyik hangsúlyos alakjává.⁴⁵

		Prezecsnafoi György	Péter deák, Máté és Orsolya	Orsolya, Sybrin János özvegye és gyermekei
Telek		4 (3 lakott, 1 puszta)	4 (3 lakott, 1 puszta)	4 (3 lakott, 1 puszta)
Szőlő 1	bor	5 köből	5 köből	5 köből
	kappan	1	1	1
	kenyér	10	10	10
Szőlő 2	bor	3	3	3
	kenyér	2	4	5
	kappan	0	1	0

annyi juttatást kapott, a másik szőlő esetében minimálisan eltért a jövedelem.

40 1500. január 7. Gundrum 239–241. 17. sz.; 1500. január 9. Uo. 241–242. 18. sz.

41 1526. február 1. MNL OL DF 252 461.

42 1415. április 17. Cod. Tur. I. 172–173. 181. sz.

43 1433. június 1. Uo. I. 237–238. 229. sz.

44 1455. augusztus 19. Uo. I. 352–354. 302. sz.

45 A család történetére lásd: Suzana Miljan: *Quarta puellaris prema slučaju Skolastike Jujeve iz Mlake. Lucius. Zbornik radova Društva studenata povijesti „Ivan Lučić-Lucius”* 8–9 (2006) 141–184.; Uő: *Plemička obitelj Krupić iz Velike Mlake u 15. i 16. stoljeću. Zbornik za povijesne znanopsti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 29 (2011) 83–125. A horvát történetírás a túrmezei nemesség körében más családok történetét is feldolgozta. Lásd pl. Marija Karbić: *Plemička obitelj Mikšić iz roda Levča do početka 16. stoljeća. Zbornik za povijesne znanopsti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 32 (2014) 67–78.

Ahogy az a fentiekből is látható, a középkori oklevelek alapján sem lehetetlen feladat arra vállalkozni, hogy a családon belüli kapcsolatokat, a családokat összekötő rokon hálózatokat tanulmányozzuk. Bár kétségkívül homályosabb és bizonytalanabb az így kapott kép, mint az, amelyet a személyes hangvételű naplókából és levelekből tudhatunk meg, mégsem haszontalan ezzel foglalkozni.⁴⁶ A várjobbágyok/-nemesek zárt társadalmi csoportjában több nő nevét tartották fenn a források, mint a (köz)nemesek körében, a házasságkötések vizsgálata során pedig feltárulnak a családok hálózatai, megtudhatjuk, hogy mely családok álltak egymással leányágon rokonságban. Az oklevelekben olvasható elszórt megjegyzések arról, hogy a negyedet birtokló leány(ok) és családja(ik), valamint fivére(ik) és leszármazotta(ik) békében tudtak egymás mellett élni, közösen intézkedtek-e a birtokot érintő ügyekben vagy tetteleg léptek fel egymás ellen, perben álltak egymással, mind egy-egy adatot jelentenek a testvérek és unokatestvérek kapcsolatának megítéléséhez. Ha testvérekről és leszármazottairól éveken-évtizedeken keresztül csak olyan adatokat tartottak fenn az oklevelek, hogy pereskedtek egymással, tettelegességre ragadtatták magukat, jogtalanul foglaltak el birtokokat-birtokrészeket a másiktól, akkor joggal tehetjük fel, hogy a földügyeken kívül sem ápoltak jó viszonyt. Ugyancsak erre mutat az, ha az apa végrendeletében külön biztosítékot lát jónak kikötni fiatalabb gyermeke(i) jogainak védelmére. A kép azonban szükségszerűen torz lesz, mivel az egymással békében élő és megegyező rokonok, a minden érintett megalégedésére szolgáló osztozkodások kisebb számban kerülnek be a peres iratokba.

46 A levelezésekből kirajzolódhat a családtagok közötti kapcsolat dinamikus változása is, például változik-e és hogyan a testvérek közötti viszony, amikor az atya halála után a legidősebb fivér családfővé lép elő. Lásd pl. Erdélyi Gabriella: „Akarnálak levelem által meglátogatnom”. Egy arisztokrata família és mostohacsalád bensőséges levelezése és élete. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500-1850*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 4) 112-143.

I. MÁTYÁS KIRÁLY LEVELESKÖNYVE JOHANN GEORG SCHWANDTNER GYŰJTEMÉNYÉBEN

MIKÓ GÁBOR

THE LETTER BOOK OF KING MATTHIAS I IN THE COLLECTION OF JOHANN GEORG SCHWANDTNER

The study deals with the letter books of King Matthias I. Several manuscript collections of the ruler's letters were compiled in the 15th and 16th centuries. Some volumes have survived in their original form, others only in late modern copies. The volume with the richest content, and therefore the one most often quoted in the literature, belongs to the latter group, with only an 18th century copy surviving in the collection of Ferenc Széchényi. However, a comparison of this copy with a printed edition of letters from the 1740's has shown that it was in fact compiled from the latter, so that its contents cannot be regarded as a source of independent value.

Keywords: letters of King Matthias I., manuscript collections, late modern copies, collection of Ferenc Széchényi.

I.

Közismert tény, hogy a Mátyás királynak tulajdonított levelek egy részét csak késő középkori, illetve (kora) újkori másolatok tartották fenn, jellemzően kötetes kéziratok formájában. Az efféle kollektiókról a levelek máig legbővebb kiadását elkészítő Fraknói Vilmos egyrészt azt állapította meg, hogy alighanem fogalmazványokról készülhettek, másrészt arra utalt, hogy a gyűjtők mintákat akartak megőrizni a későbbi misszilisek megformálásához.¹ Bő egy évszázaddal később Rác György is hasonlóképpen fogalmazott, amikor a levélgűjtemények

Mikó Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK, Magyar Medievalisztikai Kutatócsoport, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori Történelmi Tanszék.

- 1 *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae exterae/Mátyás király levelei. Külügyi osztály. 1458-1490.* Szerk. Fraknói Vilmos. I-II. Bp., 1893-1895. (= MKL) I. VII. Magam a tanulmány írásakor a Mayer Gyula [s. a. r.] által szerkesztett és kiegészített, [Bp.,] 2008-ban megjelent hasonmás kiadást használtam, amely megtartotta az eredeti kötetek lapszámozását is.

formuláskönyv-funkcióját hangsúlyozta.² Nemrég magam is igyekeztem a leveles- és formuláskönyvek elkülönítésének nehézségeire utalni.³

A napjainkban is a kutatók rendelkezésére álló gyűjtemények legnagyobb részét a már említett Fraknói Vilmos, továbbá Schönherr Gyula tárta fel az 1880-as évek végén, illetve az 1890-es évek elején. Ezt a 20. század második felében újabb kollekciók felfedezése követte előbb Karl Nehring, majd Csapodi Csaba és V. Kovács Sándor révén.⁴ A Schönherr–Fraknói-féle gyűjtőmunkát mindenekelőtt a Vatikáni Magyar Okirattár sorrendben hatodik kötetének összeállítása indukálta – ez a kiadvány a Mátyás és a római pápák közötti levélváltások anyagát tartalmazta.⁵ Ennek szerkesztése során számos hazai és külföldi levél- és könyvtár állományát vizsgálták át, az eredeti formában fennmaradt levelek mellett így találtak rá számos másolatgyűjteményre is – túlnyomó többségükre a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Könyvtárában.⁶ A kollekciók egy részéről Schönherr aránylag részletes leírásokat is készített, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményében ma is fellelhetők.⁷ A kéziratok azonban nem csupán a pápákkal folytatott levelezés emlékeit őrizték meg, hanem számos olyan misszilis is, amelyet Mátyás főként külföldi uralkodókhöz és fejedelmekhez intézett. Míg Schönherr a szentszéki vonatkozású levelekkel, addig Fraknói az általánosságban „külpolitikai” vonatkozású misszilisekkel foglalkozott. Így fordulhatott elő az, hogy a másolati kötetekről öt esztendő leforgása alatt négy ismertetés is napvilágot látott.

- 2 Ráczy György: Bevezetés. A Héderváry-kódex hasonmás kiadása. In: *Héderváry-kódex. Mátyás király leveleskönyve a Héderváry család egykori könyvtárából*. Kiad., bev. tan. Ráczy György. Bp., 2008. 1.
- 3 Mikó Gábor: A formuláskönyv és a leveleskönyv határán. Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézirata. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 144 (2019) 83–93.
- 4 Karl Nehring: Angaben zu einer unveröffentlichten Kopie eines Registers aus der Kanzlei von Matthias Corvinus. *Levélvártári Közlemények* 43 (1972) 85–95.; V. Kovács Sándor: Mátyás király leveleskönyvének egri töredéke. *Magyar Könyvszemle* 90 (1974) 115–118.; Csapodi Csaba: *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*. Bp., 1981. (Humanizmus és reformáció 10) 74–82. Mindezen munkákat felsorolja Mayer Gyula Utószava, amelyet a Fraknói-féle levélkiadás reprintjéhez készített (958–961.). A levelek kutatástörténetéhez is jól használható tanulmány: Gyula Mayer: King Matthias Corvinus's Epistolaria. In: *Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*. Ed. Péter E. Kovács – Kornél Szovák. Bp., 2009. 226–236. Még újabb és bővebb jegyzéket ad Attila Bárány: The Crusading Letters of Matthias Corvinus, King Matthias of Hungary 1458–1490. In: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*. I–XXI. Ed. David Thomas et al. Leiden, 2009–2023. (The History of Christian-Muslim Relations) IV. (1200–1500) 571–577., ám a lista formájában felsorolt kötetek tartalma a szerző megjegyzése szerint ellenőrizendő.
- 5 *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae/Mátyás király levelezése a római pápákkal. 1458–1490*. Szerk. Schönherr Gyula. Bp., 1891. (Vatikáni Magyar Okirattár I/6.) (= Mon. Vat. I/6.)
- 6 De Schönherr így talált például rá a hesseni udvari könyvtárban, Darmstadtban egy olyan 15. századi kéziratra is, amely több Mátyás-levél korabeli másolatát is fenntartotta: Schönherr Gyula: Ismeretlen Mátyás-korabeli levelezőkönyv Darmstadtban. *Magyar Könyvszemle* 15 (1890) 147–149. Fraknói a nagy levélkiadásban végül egy tétel esetében használta fel ennek szövegét. MKL II. 294. 175. sz.
- 7 Ezekre szintén Mayer Gyula említett Utószava hívta fel a figyelmemet (959–961.). Az Oláh Miklós-féle formuláskönyvre vonatkozó Schönherr-jegyzeteket néhány éve közöltem. Lásd Mikó Gábor: Oláh Miklós formuláskönyve. Bevezető tanulmány egy készülő kiadáshoz. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 631–632.

Kronológiai sorrendben az első jegyzéket Fraknói tette közzé 1890-ben, a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, amelyben a készülő levélkiadás munkálatairól, koncepciójáról számolt be.⁸ Egy évre rá jelent meg a Vatikáni Okirattár Schönherr szerkesztette kötete, amelyben szintén szerepelnek a másolatgyűjtemények rövid leírásai,⁹ majd amikor a Mátyás-levélkorpusz újabb két esztendő elteltével megjelent, annak bevezetőjében Fraknói ismét írt a kéziratokról. Végezetül szerepel egy ismertetés az *Akadémiai Értesítő* 1894. évi évfolyamában is.¹⁰ A négy jegyzék közül az utolsóval a továbbiakban nem kell foglalkoznunk, ez ugyanis a levélkorpusz-kiadás bevezetőjében írtakat ismétli. Más a helyzet a többi hárommal, ezek esetében ugyanis jelentős eltérések vannak, különösen egy kéziratot illetően. Fraknói a nagy levélkiadás bevezetőjében az alábbi leveleskönyv-másolatokat sorolta fel. Elsőként a leghíresebb *Hédervári kódexet*, majd két késő középkori gyűjteményt (a Magyar Nemzeti Múzeum Fol. Lat. 1656. számú kéziratát és az úgynevezett Oláh-formuláskönyvet), végül további két régi kéziratot, amelyek közül az egyik a Mátyás-misszilisek mellett Váradi Péter kalocsai érsektől is tartalmazott leveleket, a másik gyűjtemény „a múlt [18. – M. G.] század elején Schwandtner György bécsi történetbúvár keze között volt, és a század utolsó évtizedében Sándor Lipót főherceg-nádor birtokába került, de eltűnt”.¹¹ A két utolsó gyűjteményt egyaránt csak 18. századi átirásokból ismerte. A Váradi Péter-féle kollekciónak több másolata is fellelhető volt, többek között a Magyar Nemzeti Múzeum, illetve a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményeiben, Schwandtner egykori gyűjteményéről pedig Széchényi Ferenc készíttetett szerencsés módon másolatot, amelynek szövegét Hajnóczy József révén kollacionáltatta is az eredetivel. Fraknói és Schönherr a Váradi-féle kötetből a Magyar Nemzeti Múzeum Fol. Lat. 1668. számú jelzeten őrzött 18. századi másolatát, míg az elkallódott Schwandtner-féle gyűjteménynek a Széchényi-féle kópiáját használták. Fraknói 1893-as listája végezetül még két, egyaránt 17. századi kézirat rövid leírását tartalmazta, amelyek közül az egyik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltárban, míg a másik ismét csak a Magyar Nemzeti Múzeumban volt fellelhető.¹²

A két lappangó gyűjtemény közül Váradi Péter kézírata nem sokkal később előkerült. Amikor Fraknói 1895-ben a Mátyás-levelezés második kötetét megjelentette, annak utószavában már beszámolhatott arról, hogy az elveszettnek hitt középkori kódexet az Esztergomi Prímási Könyvtárban őrzik.¹³ A gyűjteményt a teljesség igényével Véber János több munkájában is vizsgálta a közelmúltban.¹⁴ A *Hédervári kódex* a benne foglalt, feltehetően Janus Pannonius által fogalmazott levelek miatt régóta alapvető forrás az irodalomtörténészek számára is.¹⁵ Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kéziratával és az Oláh-

8 Fraknói Vilmos: Mátyás király leveleinek új kiadásáról. *Magyar Könyvszemle* 15 (1890) 2–4.

9 Mon. Vat. I/6. LXX–LXXI.

10 Fraknói Vilmos: Mátyás király levelei. *Akadémiai Értesítő* 5 (1894) 515–520.

11 MKL I. VI.

12 Uo. V–VII. Megemlíttett továbbá néhány töredékes gyűjteményt is.

13 MKL II. 393. [Ez az oldal a reprint kiadásból sajnálatos módon kimaradt.]

14 Véber János: *Két korszak határán. Váradi Péter pályaképe és írói életműve*. Bp., 2009. [Doktori értekezés, kézirat] 124–135.; Uő: *Két korszak határán. Váradi Péter humanista főpap, kalocsai érsek pályaképe*. Pécs–Bp., 2016. (Szilueett. Korszak-Életrajzok) 116–120. A disszertáció vonatkozó része sokkal bővebb.

15 A legalapvetőbb irodalmat lásd Rácz György hasonmás-kiadáshoz írt bevezetőjének végén. *Hédervári kódex*, 4. A kézirat történetét pedig lásd Rácz György: A levélíró Mátyás király. In: *I. Mátyás és az igazságszol-*

formuláriummal több írásomban foglalkoztam.¹⁶ A Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár G 62. számú *manuscriptuma*, továbbá a Fraknói által szintén kiemelt múzeumi Fol. Lat. 2317. jelzetű gyűjtemény ma is a 19. század végi lelőhelyén van.¹⁷ Továbbra sincsen azonban megoldva a lappangó Schwandtner-féle kollekciónak a rejtélye, amelyre tudomásom szerint sem Fraknói nem talált rá, sem más kutató nem azonosította az elmúlt közel másfél évszázad folyamán.¹⁸

A kézírral kapcsolatos problémákra már Fraknói és Schönherr leírásainak ellentmondásai is utalnak. Egyezően írnak arról, hogy az eltűnt régi kézirat szövegét a múzeumi könyvtár Fol. Lat. 1669. és 1670. számú kötetei őrzik. Utóbbi leírásából azonban az tűnik ki, hogy a Fol. Lat. 1669. számú kézirat a Schwandtner-féle leveleskönyvön kívül további missziliseket is magában foglalt.¹⁹ Még érdekesebb ellentmondás mutatkozik azonban Fraknói saját, 1890. évi, illetve 1893. évi kéziratleírásai között. Utóbbi esetben – mint már idéztem is – csupán annyit írt, hogy a gyűjtemény Schwandtner birtokában volt először kimutatható, 1790 után Sándor Lipót nádor tulajdonába került, majd eltűnt. 1890-ben még bátrabban foglalt állást a rejtélyes kézirat korai történetével kapcsolatban. Felfigyelt ugyanis arra, hogy annak tartalma – a Széchényi-féle másolat alapján – tételesen megegyezik Mátyás leveleinek legkorábbi, 1740-es évekbeli négyrészes, kassai kiadásával. Ez az általában a kassai jezsuita Kelcz Imre nevéhez kötött edíció két kéziratot nevez meg felhasznált forrásként, a leírás szerint mindkettő régi írású volt, és mindkettőt a „pozsonyi történeti múzeum” őrizte.²⁰

gáttatás. Az Országos Bírósági Hivatal tudományos konferenciája. Szerk. Peres Zsuzsanna – Révész T. Mihály. Bp., 2019. 109–114.

- 16 Mikó: Oláh Miklós formuláskönyve, *passim*; Mikó: A formuláskönyv és a leveleskönyv határán, *passim*.
- 17 Az Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Fol. Lat. 2317. sz. kézirat mindössze 20 fóliót tesz ki, provenieneciáját illetően pedig semmilyen támpontot nem ad, legalább annyi azonban megállapítható, hogy eredeti formáját intakten őrizte meg. Vö. 26. j. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár (= ELTE EKL) kézirata *quart* alakú, 185 lapján 105 szövegelemet őriz, amelyek néhány kivétellel vagy Mátyás által írt, vagy hozzá intézett levelek. A kézirat egységes és egyetlen másoló készítette. Possessorbejegyzése szerint korábban a pozsonyi trinitárius kolostorban őrizték. Vö. MKL I. VI.
- 18 Az osztrák könyvtártörténet szerint Schwandtner kéziratos hagyatékát az Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) őrizi. Lásd *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. I–II. Hrsg. Josef Stummvoll. Wien, 1968–1973. (*Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*) I. (Die Hofbibliothek [1368–1922]) 297. Az ÖNB kézirat-katalógusában azonban a kötetet nem találtam, ennek nyilvánvaló oka, hogy a hagyaték-ból Sándor Lipót nádorhoz került. Ráadásul Stummvoll adata csak megkötésekkel igaz. Biztosan tudjuk ugyanis, hogy Schwandtnernek birtokában volt például a Várad-levéleskönyv egy 18. századi másolata is, amelyet feltehetően személyesen másolt le. Ezt a kéziratot jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia (= MTA) Kézirattára őrizi. Lásd Véber: *Két korszak határán*, [doktori értekezés] 130. Ezen kívül további kéziratai és levelei is vannak az MTA Kézirattárában. A katalógusok tanúsága szerint legalább két, részben autográf kézirat van az OSZK-ban is Fol. Lat. 261–262. jelzeteken.
- 19 MKL I. VII. 1. j.
- 20 Az első részhez 1744-ben írt előszóban a kiadó ekként fogalmaz a kéziratokról: „Primam vero, secundam et tertiam [partem – M. G.] ex duobus manuscriptis historici Musaei Posoniensis desumptam nunc damus, quorum antiquitatem character ipse exhibet.” Az idézett múzeum esetében kétségkívül a pozsonyi jezsuita kollégium gyűjteményéről van szó. (Az információt Kádár Zsófiának, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung munkatársának ezúton is köszönöm). A pozsonyi jezsuiták könyvtárának történetéhez legújabbán lásd Kádár Zsófia – Fazekas István: A pozsonyi jezsuiták két könyvtára mint Kecskés János, Pázmány Péter és az evangélikus lelkészek könyvgyűjteményeinek őrzőhelye. *Magyar Könyvszemle* 137 (2021) 63–79.

A kettő közül az egyik biztosan a *Hédervári kódex* volt,²¹ a másíkról azonban a kötet szerkesztője semmi közelebbit nem árult el. Fraknói egy 16. századi, ismeretlen gyűjteménnyel számolt, amely feltevése szerint összesen mintegy 296 misszilit tartalmazott – pontosan annyit, amennyit a kassai kiadás is.²² Mivel azonban a másolat tanúsága szerint a Schwandtner-féle kézirat is éppen 296 tételt foglalt magában, Fraknói közöttük érthető módon kapcsolatot feltételezett. És jóllehet külön tételekként vette fel a jegyzékébe előbb a Kelcz-féle kiadás alapján vizionált 16. századi kéziratot, majd a Schwandtner-félét, egy lábjegyzetben mégis lehetőségként vetette fel, hogy a feltételezett 16. századi kézirat valójában Schwandtner gyűjteményével lehet azonos.²³ Elképzelését azonban utóbb elvetette, és 1893-ban már nem írt semmiféle elveszett 16. századi kéziratról. Sőt, egyúttal elvetette a Schwandtner köteté és a kassai kiadás közötti kapcsolatot is, és akképp foglalt állást, hogy az utóbbi előszavában emlegetett két kézirat egyike a *Hédervári kódex*, a másik pedig a Váradi Péter-féle kollekciónak lehetett.²⁴ Új elmélete alátámasztására azonban semmilyen bizonyító anyagot nem sorolt elő.

II.

Schwandtner elveszett gyűjteménye több szempontból is értékes forrás lehet mind a történészek, mind pedig a leveles- és formuláskönyvek kutatói számára. Először is, a benne foglalt 296 misszilis messze a legterjedelmesebb leveleskönyvvé teszi a Mátyáshoz kötött kollekciónak között. És bár Fraknói megállapította, hogy a szövegek „kevés kivétellel” más gyűjteményekben is megtalálhatóak, továbbra is kérdés, hogy a Mátyás-levelek korpuszának történetében ez a kézirat hol helyezkedhet el. Lehetséges-e, hogy már a 16. században létezett egy igen terjedelmes, közel 300 levélből álló gyűjtés, amelyből egyes későbbi másolók csak bizonyos leveleket válogattak ki? Vagy ellenkezőleg, a kollekciónak csak utólagos szerkesztés eredménye, így időben igencsak távol eshet mind a 15., mind a 16. századtól? Magyarázatra vár emellett a kézirat és a négykötetes kassai kiadás kapcsolata is, amelyet Fraknói jó szemmel vett észre, bár néhány évvel később már el is vetett.

A lappangó kézirat szövegét fenntartó másolat, miként Fraknói és Schönherr egyaránt helyesen megadták, jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Fol. Lat. 1669. és Fol. Lat. 1670. számon található. Mindkét kötet a 18. században készült. A 281 fólió terje-

21 A kódex pozsonyi lelőhelyére lásd *Hédervári-kódex*, 2.; Rácz: A levélíró Mátyás király, 114. A kódex és a kiadás kapcsolatára lásd Csapodi: *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 69–73.

22 Fraknói e helyütt adós maradt gondolatmenete részletesebb kifejtésével, jóllehet az meglehetősen zavaros. Nyilvánvaló, hogy ha a kassai kiadás 296 levelet tartott fenn, a két mintakézirat közül pedig az állítólagos 16. századi kötet szintén 296-ot, ezek tartalma megegyezett. A *Hédervári kódex* 105 misszilit őrzött meg Fraknói szerint, ezek szövege néhány híján mind benne van a kassai kiadásban. Vö. Csapodi: *A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény*, 69–73. Ebből az következik, hogy a 16. századi kódex 296 leveléből 105 a *Hédervári kódex*ével azonos volt. A kiadás IV. része az, amelynek forrása semmiképp nem lehetett a *Hédervári kódex*, ugyanis sokkal később kelt leveleket tartalmaz. Egy lehetséges párhuzamot ad Mayer: King Matthias Corvinus's Epistolaria, 231–233.

23 Fraknói: Mátyás király leveleinek új kiadásáról, 3. 1. j.

24 MKL I. VIII. 3. j.

delmú 1670. számú *manuscriptum* kizárólag Mátyás-leveleket foglal magában, az 1669. számú kézirat azonban a leveleken kívül mintegy három tucat olyan oklevél másolatát is megőrizte, amelyek mintája a Magyi-formulárium volt.²⁵ Maguk a Mátyás-misszilisek sem mutatnak egységes képet. Van egyszer a Schwandtner-gyűjtemény, amelynek másolata megtölti az egész 1670. számú kötetet és az 1669. számú kézirat körülbelül felét. Utóbbi kódexben azonban – a Magyi-féle oklevélmintákon kívül – még két kisebb Mátyás-levelgyűjtemény is fellelhető, mégpedig rögtön a kötet elején, az első 67 lapon. Ezek írásképe egységes, de egyúttal el is különül a két kézirat többi részétől.²⁶

Amikor 1792-ben a két kötet anyaga Hajnóczy József kezébe került, hozzákezdett a szövegek mintákkal való összeolvasásához.²⁷ Az írásképe alapján nem igazolható, hogy a Schwandtner-féle kéziratot maga Hajnóczy másolta volna le, a kópiákon ugyanis jól láthatóan több írnok dolgozott, a kollacionálást viszont – záradékai alapján – kétségkívül ő végezte 1792 utolsó hónapjaiban. A Magyi-formuláskönyvből származó leiratokat szintén ellenőrizte a mintapéldányok alapján. Az egyetlen kéziratrészt, amelyben hiába is keressük Hajnóczy keze nyomát, éppen a Fol. Lat. 1669. számú kötet két kisebb Mátyás-leveleskönyve. Ezeket valószínűleg 1792-t követően illesztették – bizonyára a műfaji hasonlóság miatt – a kolligátumhoz.

A sokszor emlegetett Schwandtner-féle kéziratot Széchényi másoló ekként nevezték meg: „Codex Epistolaris Matthiae Corvini Swantneriani [sic!] regii principis palatini”. Ebből következtetett Fraknói arra, hogy a kötet 1792-ben a nádorságot éppen betöltő Sándor Lipót főherceg birtokában volt, aki azt lemásolásra átengedhette Széchényi Ferencnek. Sajnos sem a másolók, sem maga Hajnóczy nem készített bővebb leírást a kézitról. Feltétlenül foglalkoznunk kell azonban Fraknói 1890-ben papírra vetett megfigyelésével, amely szerint szoros kapcsolat áll fenn az eltűnt kézirat, illetve a Mátyás-levelek első, 1743–1744-ben Kassán megjelent kiadása között, ez ugyanis a kódex történetéről szolgál fontos információkkal.

Az említett levélkiadás négy részből [pars] áll. Utolsó része jelent meg elsőként, önálló kötetben, 1743-ban. Ezt követte egy esztendővel később az első három *pars*, egy kötetbe szerkesztve. Az edíció bonyolult kiadástörténetét Knapp Éva tisztázta 2007-ben. Tanulmánya vonatkozó részéből kiderül, hogy már 1744-ben több olyan kiadás is megjelent, amelyek egyetlen kötetben tartalmazták mind a négy részt, majd 1745-ben, 1746-ban, végül pedig 1764-ben újabb, jellemzően egykötetes, az összes *pars*ot magukban foglaló kiadványok láttak

25 Ezeket két csoportban lásd a kézirat 68–84., illetve 218–242. lapjain. A másolatok nem közvetlenül a formuláriumról készültek, hanem annak nagyrészt Fejérváry Károly gyűjteményében található leiratairól.

26 Az első levélcsoport 37 *missilis*ből áll, amelyeket két, Mátyásról szóló szűkszavú *Historia*, illetve Georgius Logus [Georg von Logau] egy rövid költeménye követ. Ez utóbbiakat leszámítva maguknak a leveleknek a szövegét egyező sorrendben megtaláltam az OSZK Fol. Lat. 2317. sz. kéziratában is, amely a 17. században íródott. Vö. 17. j. A második csoport 65 tételt tartalmaz, és jelen formájában csonka. Valóban párhuzamba állítható az ELTE EKL G 62. sz. kéziratában fennmaradt gyűjteménnyel (vö. MKL I. VII. 1. j.), de tartalmuk nem teljesen egyezik.

27 Feltehetően még bekötetlen, vagy legalábbis nem a mai formájában kapta meg a lapokat, máskülönben érthetetlen lenne, miért nem haladt az összeolvasással a lapok jelenlegi sorrendjében. Vö. még 29. j.

napvilágot. A négy *pars* rendje az egykötetes kiadásokban tovább keveredett: II–I–III–IV lett a sorrend.²⁸

A Hajnóczy-féle kollacionálás menete – köszönhetően az ellenőrző záradékok végén precízen megadott dátumoknak – könnyen rekonstruálható. Először a Széchényi-féle másolatból 54 misszilis szövegét vetette össze Schwandtner kéziratával,²⁹ erre 1792 októberének utolsó, illetve novemberének első napján került sor. Ezt követően juthatott hozzá a kassai kiadás egy olyan egykötetes verziójához, amelyben az említett II–I–III–IV volt a *parsok* sorrendje. Legkésőbb ekkor tűnhetett fel neki a hasonlóság a kiadás, illetve a Schwandtner-kézirat között, így ezt követően az utóbbiról készült másolatot már nemcsak a mintakódexszel, hanem egyúttal a kiadással is összevetette. 1792. november 10-től 13-ig a II. résszel, majd 15. és 21. között az I. résszel dolgozott. Ezután november 22. és 24. között a már korábban ellenőrzött 54 levelet – amely a kiadásban a III. *pars*nak felel meg – a kiadással is összeolvasta. Időközben kezébe került a IV. *pars* első, 1743-as nyomtatványa is, így a Schwandtner-kézirat utolsó egységét alkotó 97 misszilit ennek figyelembevételével ellenőrizte november 27. és december 12. között.

Mindezek után a másolatok, illetve Hajnóczy ezekkel végzett munkája alapján a következőket állapíthatjuk meg Schwandtner kéziratáról:

A kollekciónban ugyanazok az oklevelek ugyanabban a sorrendben szerepeltek, mint amelyek a Mátyás-levelek kassai kiadásában is. Ezt Fraknói is észrevette, helyes megállapítását azzal kell kiegészítenünk, hogy a Schwandtner-kézirat a leveleket ugyanabba a négy *pars*ba, csoportba rendezte, amelyekbe a kiadás is. Már ebből a szerkezeti hasonlóságból következtethetünk arra, hogy az 1743–1744-es edíció valójában nem más, mint a bécsi történetkutató tudós gyűjteményének nyomtatott variánsa.

A strukturális egyezéseken túl említendő, hogy a kiadás a leveleket az egyes *pars*okon belül római számokkal látta el. A másolat alapján is megállapítható, hogy a számok a Schwandtner-gyűjteményben is megtalálhatóak voltak.

A kassai kiadásban az összes misszilit latin nyelven írt rövid tartalmi kivonat előzte meg. Miként az a másolatból megállapítható, szóról szóra ugyanezek az összefoglalók szerepeltek az eltűnt kéziratban is.

A levelek kiadói a szövegek egy részét tartalmi vonatkozású lábjegyzetekkel látták el. Ezek viszonylag nagy száma miatt következtetett Knapp Éva joggal arra, hogy nemcsak egyedül Kelcz Imrével, hanem több szerkesztővel kell számolnunk, még ha ezek mindegyike a kassai jezsuita rendházhoz köthető szerzetes volt is. A jegyzetek azonban egytől egyig szerepeltek Schwandtner gyűjteményében is.

A fentiek ismeretében vitán felül áll, hogy Fraknói jó okkal feltételezett kapcsolatot Schwandtner leveleskönyve és az 1743–1744-es kiadás között. A kérdés csupán az, hogy

28 Knapp Éva: Mátyás király „firenzei oroszánjai”. Janus Pannonius négy epigrammájának 18. századi kiadás-történetéhez. *Irodalomtudományi Közlemények* 111 (2007) 213–216.

29 A római számok alapján néhány tétel a kötet be- vagy átkötésekor elkeveredett. Hiányzik pl. a II., a IV., a VI., a VII. és a IX. szám is, ezeket azonban utóbb megtaláltam az OSZK Fol. Lat. 2229. sz. kötetében. Rossz helyre kötötték be pl. a XXXVI., a XLVIII., a XLIX. számú iratokat. Ezeket lásd az OSZK Fol. Lat. 1669. sz. kéziratban (fol. 91., 96–97.).

a lappangó kézirat visszavezethető-e egészen a 16. századig, amellyel 1890-ben még kifejezetten számolt.

A 16. századi gyökereket a források alapján nemhogy kétkedéssel kell fogadnunk, hanem egyenesen el kell vetnünk. A Mátyás-levelek eredeti formájukban ránk maradt gyűjteményei ugyanis – a *Hédervári kódex*, a sevillai leveleskönyv, a Pray-leveleskönyv, továbbá Oláh Miklós formuláskönyve, Váradi Péter leveleskönyve, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézirata – semmilyen tartalmi összefoglalót nem tartalmaznak, a szövegek élén legfeljebb a címzett személyét adják meg röviden.³⁰ A felsorolt kötetek időben egy évszázadot fognak át, ami valószínűtlenné teszi, hogy Schwandtner gyűjteménye ekkoriban készült volna. Nincs tartalmi összegzés abban a két 17. századi levélkollekcióban sem, amelyek közül az egyik az Országos Széchényi Könyvtárban, a másik az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltárban található,³¹ bár talán két kézirat tanúsága nem elegendő ahhoz, hogy a gyűjteménytől a 17. századi keletkezést is elvitassuk. Egy párhuzamként felhasználható adat alapján alighanem mégis ezt kell tennünk. Véber János ugyanis Váradi Péter pályáját és levelezését vizsgálván feltárta leveleskönyvének bonyolult kéziratos hagyományát is. Az eredeti, középkori kódex, mint fentebb utaltam is rá, nem tartalmazott értelmező fejregesztákat az egyes levelekhez, amikor azonban a kötetet a 18. században több alkalommal is lemásolták, minden misszilishez készítettek kivonatot.³² A Váradi-leveleskönyv, illetve Schwandtner kézirata között vannak tartalmi egyezések, az azonos misszilisekhez készített fejregeszták szövege azonban egészen más.³³ A jelenség mégis arra utal, hogy Schwandtner gyűjteménye nem egy régi, főleg nem 16. századi kódex volt, hanem leginkább a 18. században készülhetett, és régi levélkollekciók egyfajta kompilátuma lehetett.

Az értelmező fejregeszták korjelölő jellegét tisztázván egy még zavarba ejtőbb jelenséghez, a jegyzetekhez kell fordulnunk. Ezeket a kassai kiadás az ábécé betűivel jelezve lábjegyzetek formájában közölte, Schwandtnernél az ábécé betűi szintén a szövegben, a jegyzetek azonban végjegyzetként szerepeltek. Mindez megerősíthetné azt a fentebb már megfogalmazott feltevést, hogy Mátyás leveleinek első kiadása voltaképp egy kézirat szövegének lenyomata, annak négy részre osztott rendszerével, számozásával, levélregesztáival és lábjegyzeteivel együtt. Érthetetlen viszont, hogy a kiadás előszavában miért mutatták be részletesen éppen a *Hédervári kódexet* mint az edíció legfontosabb forrását, ha valójában nem is használták fel.³⁴

30 A felsoroltak közül az összes kötetet tanulmányoztam eredetiben vagy fotokópiák formájában. Az egyetlen kivétel a sevillai leveleskönyv. Ennek kapcsán az azt felfedező Csapodi Csaba leírására támaszkodtam, amely szerint „a leveleknek címzésük soha nincsen, többségükben írjuk sincs megnevezve.” Csapodi: *A Janus Pannonius-szöveg-hagyomány*, 74.

31 OSZK Fol. Lat. 2317.; ELTE EKL G 62.

32 Véber: *Két korszak határán*, [doktori értekezés] 124–135.; Uő: *Két korszak határán*, 119.

33 Téves Csapodi Csaba azon állítása, hogy az OSZK Fol. Lat. 1669. és 1670. számú kéziratok – vagyis Schwandtner gyűjteménye – Váradi leveleskönyvének másolatai. Csapodi: *Janus Pannonius-szöveg-hagyomány*, 68. Ugyanezt ismétli Bárány: *The Crusading Letters*, 573. Tartalmi különbségeiken túl szerkezetük is egészen eltérő.

34 Vö. 22. j.

Az eltűnt kódex és az ominózus kiadás kapcsolatának azonban van egy másik lehetséges olvasata is, amely az irodalomban mindeddig nem merült fel. Értelemszerűen annak feltevéséről van szó, hogy valójában a kézirat nem más, mint a nyomtatott műről készült másolat. Túl azon, hogy így nem kellene értetlenkednünk a *Hédervári kódex* felhasználásának hiányán, jóval könnyebb lenne a levelek négy könyvre osztását megmagyarázni, ilyesfajta szerkesztés ugyanis sem a felsorolt középkori, sem pedig az újkori leveleskönyvekben nincsen. Hasonlóan egyszerűbb lenne a lábjegyzetek jelenlétét megindokolni, amelyekre ismét csak nincsen példa a többi leveles- és formuláskönyvben. Végezetül ugyanezt támasztják alá Hajnóczy szövegösszevetései is. Ez irányú tevékenységét immár viszonylag jól ismerve elmondható, hogy munkája során körültekintően és precízen járt el.³⁵ Ennek fényében feltűnő, hogy a Széchényi számára készült másolat mennyire kevés helyen tér el akár a mintául szolgáló Schwandtner-kézirattól, akár a nyomtatott kiadástól.³⁶ Okkal tehető fel, hogy ha ezek egymástól függetlenül készültek volna egy régi – és ennek megfelelően régi írású – gyűjteményről, már csak a nem mindig egyértelmű rövidítések feloldása miatt is számos eltéréssel számolhatnánk. A kiugróan kisszámú *lectio varians* viszont könnyedén magyarázható azzal, hogy Schwandtner gyűjteménye a nyomtatványról készülvén nem tartalmazott olvasati nehézségeket, az azt Széchényi Ferenc számára lemásoló *scriptorok* pedig pontosan írták le a feladatlan rövidítéseket egyáltalán nem tartalmazó, kortárs kéziratot.

Feltevésem szerencsére egyértelmű bizonyítékkal is alátámasztható. Jóllehet Schwandtner kéziratát nem találtam meg, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az 1669. és 1670. számú fólió alakú kollektciókon kívül fellelhető egy harmadik olyan kötet is, amely szintén az eltűnt gyűjteményből tartott fenn másolatokat. A mindössze 44 lap terjedelmű kézirat a *Diplomata nonnulla et litterae selectae ex Codice Epistolari Mathiae Corvini Schwantneriano* címet viseli, és összesen 33 okirat másolatát tartalmazza, amelyek a *manuscriptum* címének megfelelően kivétel nélkül Schwandtner kollektciójából valók.³⁷ Szerepel közöttük néhány Mátyás-levél, ezek helye a Fol. Lat. 1670. kötetben lenne.³⁸ Az oklevelek többsége azonban nem Mátyáshoz, hanem más magyar uralkodóhoz kötődik. Soruk II. Andrástól egészen II. Lajosig terjed, értelemszerűen számos hiátussal. Nem is misszilisekről van szó, hanem klasszikus oklevelekről. Mindez egyébként igazolja, hogy a bécsi történetkutató kézírata heterogén anyagot tartalmazott, még ha a címéből kiindulva a bemásolt szövegek többségét a Mátyás-levelek tették is ki. Tanulmányom szempontjából II. Lajos király egy 1518. február 28-án kelt diplomájának van jelentősége. Ennek eredeti példányát a mauerbachi karthauzi kolostor levéltára őrizte,³⁹ Schwandtner kéziratában a másolat végén pedig ez a megjegyzés állt: „Ex originali in Carthusia Mauerbacensi asservato et mihi concessio

35 Mikó Gábor: Hajnóczy József oklevélgyűjteménye a Csornai Premontrei Prépostság hiteleshelyi levéltárban. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 2022. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2023. 109–118.

36 Az eltérések egy része ráadásul csupán egy-egy betű tévesztése.

37 A kézirat jelzete szerepel Bárány Attila listájában. Bárány: *The Crusading Letters*, 573.

38 Vö. 29. j.

39 Az eredeti oklevél lappang. A monostorban őrzött iratok online elérhetőek a monasterium.net adatbázisában: <https://www.monasterium.net/mom/AT-HHStA/MauerbachOCart/fond> (legutóbbi megtekintés: 2023. június 6.), ezek között nem található. Az irat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Collectio Diplomatica Hungarica adatbázisban (Diplomatikai Levéltár– Diplomatikai Fényképgyűjtemény) sem szerepel.

anno 1753, mense Novembri. Signata exterius rubro Lit. A. Nr. 1. – Registrata folio LXXI. Anno etc. 1518. – Filum sericeum sigilli pendentis est rubrum et album quasi aquis partibus mixtum.” A Széchényi számára készült másolat írnoka előbb lejegyezte a fentieket, majd hozzátette: „Ex Cod. Epistolari Mathiae Corvini Svantneriano r[egii] principis palatini”. A másolatot végül Hajnóczy olvasta össze a mintakézirattal 1792. november 9-én.⁴⁰ Számunkra az első kommentár az igazán fontos, ebből ugyanis kiderül, hogy Schwandtner gyűjteménye 1753-ban még összeállítás alatt állt. Mivel erre tíz évvel később került sor, mint ahogy a kassai levéltár megjelent, immár kronológiai akadálya sincsen annak a feltevésnek, hogy egyszerűen a nyomtatott edícióról készítették a kéziratos másolatot.

E tétel elfogadása persze azzal is jár, hogy Schwandtner egykori kéziratát törölnünk kell az önálló forrásértékkel bíró Mátyás-leveleskönyvek egyébként sem hosszú sorából. Fontossága két szempontból mégis van a gyűjteménynek. Egyfelől helye van a Mátyás-levelezés historiográfiájában, főként annak igazolására, hogy a kassai kiadás az 1740-es években történt többszöri kinyomtatás ellenére is nehezen lehetett hozzáférhető – magam legalábbis ezzel magyarázom a kéziratos másolat elkészítését.⁴¹ Másfelől forrás Schwandtner tevékenységére is. Személyéről keveset tudunk, a hazai szakirodalomban leginkább a háromkötetes, 1746–1748-ban megjelent *Scriptores* kapcsán kerül elő gyakran a neve.⁴² Nagy könyvtárát halála után elárverezték, anyaga szétszóródott,⁴³ fennmaradt kéziratai jórészt az Österreichische Nationalbibliothek állományában vannak.⁴⁴ A Széchényi gyűjteményében fennmaradt kétkötetes másolat egy, az idők folyamán elveszett, de egykor a Schwandtner-bibliotéka részét képező kódexnek a szövegét őrizte meg. Talán megengedhető feltevés, hogy a kéziratot a néhai neves történetkutató azért készítette el, hogy segítségére legyen egy új Mátyás-levéltár összeállításában, amelynek alapját Váradi Péter leveleskönyve képezte volna.⁴⁵

40 OSZK Fol. Lat. 2229. fol. 13^r.

41 1778-ban Schwandtnernek már mind az egyik 1743–1744-es, mind pedig az 1764-es kiadás megvolt a könyvtárában. Erről tanúskodik az ekkor készült katalógus. ELTE EKL Kézirattár. J 9. pag. 705., 707. Lásd még 43. j.

42 Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp., 1996. [3. kiad.] 148.; Szabados György: Schwandtner, Johann Georg von. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. I–XIV. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp., 2003–2014. III. (Középkor és kora újkor) 265–267.; Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 597–599. Ő ír legbővebben Schwandtner szerepéről a *Scriptores* elkészítésében.

43 Constant von Wurzbach: Schwandtner, Johann Georg von. In: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I–LX. Wien, 1856–1891. XXXII. 279. Ugyan az általam forgatott és idézett osztrák szerzők nem említik, de a könyvtárról rendelkezésünkre áll egy 1778-ban, tehát több mint egy évtizeddel Schwandtner halála előtt összeállított katalógus, amely már akkor egy témák szerint rendezett, impresszív gyűjtemény képét tárja elénk. A katalógus az ELTE EKL-ban van, kézirattári jelzetét lásd fentebb, 41. j.

44 Hogy ez milyen megkötésekkel fogadható el, arra nézvést lásd 18. j.

45 A 19. században Constant von Wurzbach fentebb említett lexikonában arról olvashatunk, hogy Schwandtner „félíg nyomdakész állapotban” hagyta hátra az alábbi címet viselő munkát: *Codex epistolaris Regum Hungariae cum epistolis Petri de Arva, Archiepiscopi Colocien. olim Mathiae Corvini, Regis Hung. Cancellarii*. Wurzbach: Schwandtner, 279. A minden bizonnyal kéziratos munka hollétééről nincsen információ. A leveleskönyv azon része, amely Váradi saját leveleit tartalmazza, 1776-ban Wagner Károly kiadásában megjelent, ez Schwandtner könyvtárában 1778-ban már megvolt. Lásd ELTE EKL Kézirattár. J 9. pag. 707.

„BELLA GERANT ALII, TU FELIX AUSTRIA NUBE”
Az 1515. évi bécsi Habsburg–Jagello kettős eljegyzés 16–19. századi
képzőművészeti reprezentációja

PAPP JÚLIA

REPRESENTATION OF THE HABSBURG–JAGELLO DOUBLE
ENGAGEMENT IN VIENNA IN 1515 IN 16TH–19TH CENTURY ART

During the reign of Maximilian I, in the 1510s, the Habsburg–Jagello dynastic marriage efforts were revived, culminating in the 1515 Vienna princes’ meeting and double engagement (Louis II. betrothed Maria Habsburg and Maximilian I. symbolically betrothed Anna Jagello, daughter of Vladislav II.). It was partly this event, which was accompanied by a significant artistic representation, that laid the foundations for the Habsburg Monarchy’s claim to the Czech and Hungarian thrones, following the unexpected death of Louis II. at the Battle of Mohács.

Not only did Maximilian I. add to the splendour of the event with generous gifts to the monarchs arriving in Vienna, but he also paid special attention to the representation of the fine arts. For example, Bernhard Strigel, the emperor’s court painter, painted several works of art depicting the young King Louis, whom he adopted as his son. The double engagement in St Stephen’s Cathedral in Vienna on 22 July 1515 was depicted in a monumental woodcut of the fictitious Ehrenpforte [triumphal arch] of Maximilian I, made in 1517–1518 and republished in 1526, and in the Emperor’s tomb in Innsbruck, completed in the 1560s. In the 19th century, the events of the reign of Maximilian I., considered one of the heydays of the Habsburg Monarchy, including the double engagement of the prince, were recalled in numerous works of art. In addition to illustrations for history books of the Habsburg Empire, it appeared, for example, on the walls of the ceremonial hall of the castle of Hernstein and in a monumental painting by the historical painter Václav Brožík [Wenzel von Brozik] at the end of the 19th century.

Keywords: double engagement in Vienna in 1515, Habsburg–Jagello dynastic relations, Maximilian I., Vladislav II., Louis II., first half of the 16th century.

A Habsburg-ház évszázadokon keresztül sikeresen alkalmazta a békés területszerzés eszközeként a dinasztikus házasságkötést. A 16. század első évtizedeiben kelet-európai hegemóniájuk megteremtésének és megszilárdításának egyik állomása a Habsburg és

Papp Júlia, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK Művészettörténeti Intézet, 19. századi építészeti és képzőművészeti osztály. A tanulmány az NKFIH 138702. számú, Az 1526. évi mohácsi csata 16–19. századi képzőművészeti recepciója című pályázata és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

a Jagelló uralkodóház tagjai közötti házasságkötés volt, amely fontos szerepet játszott abban, hogy II. Lajos (1506–1526) magyar és cseh király 1526-ban, az I. Szulejmán (1494–1566) szultán hadseregével vívott mohácsi csatában bekövetkezett váratlan halála után a Habsburgok több évszázadra megszerezhetnék a magyar és a cseh trónt. 1506 márciusában I. Miksa (1459–1519) német-római császár titkos házassági szerződést kötött a magyar királyi párral, II. Ulászlóval (1456–1516) és Candalei Annával [Anne de Foix] (1484–1506), amely szerint a császár két unokája (néhány hónappal később fiatalon elhunyt fiának, Szép Fülöpnek [1478–1506] a gyermekei közül Mária, illetve Károly vagy Ferdinánd) és II. Ulászló lánya, Jagelló Anna (1503–1547), valamint születendő gyermeke a megfelelő életkor elérésekor házasságot kötnek. Bár Corvin János (1473–1504) 1504-ben bekövetkezett halála után az 1505. évi rákosi országgyűlésen a magyar nemesség határozatban mondta ki, hogy ha II. Ulászló fiúörökös nélkül hal meg, nemzeti királyt kell választani, II. Ulászló ezzel szemben a Habsburg–Jagelló dinasztikus kapcsolatokat kívánta fejleszteni. A titkos tárgyalások II. Ulászló és I. Miksa között már akkor megkezdődtek, amikor még háború folyt a két ország között. A megegyezést és ezzel együtt az 1506. július 19-i békekötést is felgyorsította, hogy 1506. július 1-én megszületett a magyar trónörökös, a későbbi II. Lajos.¹ Candalei Anna 1506. július 26-án, fia születése után három héttel elhunyt.

I. Miksa 1515 nyarán Bécsben fényes, költségeiben egy hadjáratéhoz közelítő kongresszust rendezett, amelyen számos európai fejedelem részt vett,² s amelynek elsődleges célja a Habsburg–Jagelló dinasztikus kapcsolatok szorosabbra fűzése volt. II. Ulászló, testvére, I. (Öreg) Zsigmond (1467–1548) lengyel király és számos előkelőség már 1515 márciusában Pozsonyba érkezett, I. Miksa azonban elfoglaltságai miatt nem utazott oda, a legközelebbi politikai tanácsadói közé tartozó Matthäus Lang von Wellenburg (1468–1540) gurki érsek képviselte. A dinasztikus kapcsolatok megerősítésére 1515. július 22-én, Bécsben került sor. I. Miksa udvari történésze és diplomatája, az eseményekről naplójában részletesen beszámoló Johannes Cuspinianus (1473–1529)³ szerint az ünnepség a Hofburg-

- 1 Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: *Magyar békeszerződések 1000–1526*. Pápa, 2000. 266–274.
- 2 Az úgynevezett első bécsi kongresszusról 2015 áprilisában Bécsben – osztrák, magyar, lengyel, cseh és szlovák kutatók részvételével – *Wiener Kongress 1515. Wendepunkt Mitteleuropas. Jagiellonen und Habsburger* címmel háromnapos tudományos tanácskozást tartottak, s elkészült egy virtuális kiállítás honlapja is. https://www.khm.at/fileadmin/content/KHM/Ausstellungen/2015/1515/Kongress1515_Floorplan.pdf. (A letöltés ideje: 2024. május 30.) A tudományos tanácskozás kiadványát lásd *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung*. Hrsg. Bogusław Dybaś – István Tringli. Bp., 2019. (21st Century Studies in Humanities.) Lásd még pl. Hermann Szusanna: *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez*. Bp., 1961. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből [Új Sorozat] 21); *Maximilian I. Triumph eines Kaisers. Herrscher mit europäischen Visionen*. Hrsg. Herta Arnold. Innsbruck, 2005. (Kulturgüter in Tirol 6) [Kiállítási katalógus] 66–69.; Enikő Spekner: *Die Geschichte der Habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen*. In: *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. Hrsg. Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi. Münster, 2007. 25–46.; Thomas Kuster: „... mit den allergewaltigsten und fürnembsten Königen und Potentaten der Christenheit. Schwagerschafft und verwantnuß gemacht...” Eine Zusammenschau maximilianeischer Familienpolitik. In: *Maximilian I. „Zu Lob und ewiger Gedachtnus.”* Hrsg. Sabine Haag – Veronika Sandbichler. Wien, 2019. [Kiállítási katalógus] 31–33.
- 3 *Rerum Germanicarum Scriptores uarii...* Tomus Secundus [...] Curante Burcardo Gotthelfffio Struvio [...] Argentonati, 1717. 606–607.; Johannes Cuspinianus: *Napló I. Miksa császár találkozájáról Magyarország, Csehország és Lengyelország három királyával (1515)*. In: *Krónikáink magyarul*. III/1–3. Vál., ford. Kulcsár Péter.

ban kezdődött, majd az egybegyűltek átmentek a feldíszített Stephansdomba, ahol Bécs püspöke misét mutatott be. A mise után I. Miksa „valami rejtett helyen fejedelmi öltözetet és koronát vett föl, és mint császár ment be a karzatra, akivel a főtisztelendő esztergomi bíboros [Bakócz Tamás – P. J.] gyűrűvel lekötelezve eljegyezte Anna úrhölgyet. Akkor ugyanez a bíboros Lajos királyt és Mária úrhölgyet kötötte össze és egyesítette.”⁴ Jagelló Annát tehát később kiválasztandó egyik fiúunokája, Károly vagy Ferdinánd számára szimbolikusan magával a császárral jegyezték el.

A hazai és a külföldi szakirodalom egy része az eseményt eljegyzésként,⁵ másik része esküvőként említi, s gyakran találkozunk egy tanulmányon vagy könyvön belül mindkét kifejezéssel.⁶ Cuspinianusnál is „dies pro contrahendis sponsalibus inter principes & Reginalas”,⁷ azaz a hercegek és királylányok eljegyzésének napja, illetve a dómban rendezett ünnepség leírásakor „vt Caesar [...] vui desponsata est domina Anna per Reuerendissimum Cardinalem Strigoniensem per annuli subarrationem. Tum Ludouicus Rex, & Domina Maria per eundem Dominum Cardinalem copulati & coniuncti sunt...”,⁸ vagyis I. Miksa és Anna eljegyzése, illetve Lajos és Mária összeházasítása, egyesítése egyaránt szerepel. A *desponsata* [jegyes] kifejezés olvasható – mint látni fogjuk – egy feltehetően 1515-ben készült,

Bp., 2006. (Történelmi Források) 156–157. Vö. újabban Zsolt Szebelédi: Cuspinians Prolog zu seinem *Diarium* des Wiener Fürstentages von 1515. In: *Iohannes Cuspinianus (1473–1529). Ein Wiener Humanist und sein Werk im Kontext*. Hrsg. Christian Gastgeber – Elisabeth Klecker. Wien, 2012. 307–314.; Claudia Wiener: Der 'Wiener Kongress' von 1515 als literarisches Doppelprojekt. Zum Verhältnis von Benedictus Chelidonius' Epos *De conuentu Divi Caesaris* zu Johannes Cuspinians *Diarium*. In: *Iohannes Cuspinianus*, 349–377.; Tóth Gergely: Bűnbakkegés és propaganda. Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata az újkori történetírásban. I. A 16. század történetírása. In: *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Szerk. Fodor Pál – Varga Szabolcs. Bp., 2019. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) 77.; *The Last Knight. The Art, Armor, and Ambition of Maximilian I*. Ed. Pierre Terjanian. New York, 2019. 183–184. 89. tétel.

- 4 Cuspinianus: Napló, 156–157. A Hofburgban, illetve a Stephansdomban történt eseményekről lásd még *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*. Augsburg [1555–1559 körül]. [Kézirat.] Bayerische Staatsbibliothek. II. Cgm 896. 284^v–285^r. Anna és Mária egy darabig a bécsi Hofburgban [Cillierhof] lakott, majd 1517-től közös udvartartásban Innsbruckban éltek, innen kerültek férjeik udvarába. Georg Heilingsetzer: Ein Baustein zur Entstehung der Habsburgermonarchie. Die Hochzeit Erzherzog Ferdinands in Linz (1521). In: *Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie*. Hrsg. Wilfried Seipel. Wien–Milano, 2003. [Kialltási katalógus] 68–69.; Jacqueline Kerckhoff: Die Hofhaltung Marias von Ungarn. In: *Maria von Ungarn*, 211–213.; Orsolya Réthelyi: Dia Anfänge der Ofener Hofhaltung der Königin Maria von Ungarn. In: uo. 224–227.; Orsolya Réthelyi: Jagiellonian–Habsburg Marriage Policy and Cultural Transfer. The Question of Households and Court Ordinances. In: *Das Wiener Fürstentreffen*, 349–367.
- 5 Pl. Eva Frimmová: *Riccardus Bartholinus, Odeporicon*. Bratislava–Trnava, 2015.; Szalai Béla: *Így tudták, így hitték, így képzelték. A magyar történelem kortárs metszeteken 1514–1592*. Bp., 2021. 21.; Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) [3. kiad.] 47., 55.
- 6 Monika Frenzel: *Kenotaph. Das Hochgrab Kaiser Maximilians I. in der Hofkirche zu Innsbruck*. Innsbruck, 2003. 54–55. oldalon Hochzeit és Verlobung is szerepel. „A Habsburg–Jagelló kapcsolatok egyik legfontosabb eredménye az 1515-ös bécsi fejedelmi kongresszus volt, ahol egy kettős házassággal megerősítették az 1506-os bécsújhelyi megállapodást. Ulászló fia, Lajos eljegyezte Habsburg Máriát, I. Miksa unokáját, míg Ulászló lányának hitveséül Ferdinándot, a német-római császár másik unokáját szánták (biztosítékként még az is felmerült, hogy esetleg maga Miksa lesz Anna hercegnő férje).” Szende László: *A késő középkori nagyhatalom 1301–1526. A vegyesházi királyok Magyarországa*. Bp., 2019. (Magyar História) 130.
- 7 *Rerum Germanicarum*, 606.
- 8 Uo. 607.

Annát és I. Miksát ábrázoló érmen is.⁹ Bár az 1515. évi kongresszus idején valóban készült olyan szerződés, amelyben megállapodtak a házasságkötésekről, mivel az egyházi esküvőket később rendezték meg, tanulmányomban az eljegyzés kifejezést használom. Jagello Anna és I. Ferdinánd (1503–1564) egyházi esküvőjére 1521 májusában, Linzben,¹⁰ II. Lajoséra és – az 1521 decemberében Székesfehérváron megkoronázott – Habsburg Máriaéra (1505–1558) pedig 1522. január 13-án, Budán került sor.¹¹ Szigeti Jenő szerint az itáliai Girolamo Balbi [Acellini] (1465?–1535?, korábban pozsonyi prépost, illetve II. Ulászló gyermekeinek nevelője) „1519-ben megint Lengyelországban, majd az aacheni császár-választáson képviselte II. Lajos udvarát. Útban visszafelé ő kötötte meg a házasságot II. Lajos nevében Habsburg Máriával.”¹² Egy 2018-as osztrák katalógus szerzője is az 1515-ös eseményeket *Doppelhochzeit*ként, azaz kettős esküvőként említi, utána azonban hangsúlyozza, hogy Mária és II. Lajos tényleges esküvőjét csak 1521-ben (valójában 1522 elején) tartották meg.¹³

A királytalálkozó és a kettős eljegyzés korabeli ábrázolásai és emlékei

A nemzetközi érdekű eseményről számos – részben illusztrált – német és latin nyelvű nyomtatott beszámoló, hírlevél is megjelent,¹⁴ köztük a sziléziai születésű német humanista költő és történetíró, Caspar Ursinus Velius (1493 körül – 1539), Riccardo Bartolini (1470 körül – 1529) és más neves szerzők által írt terjedelmes *ODEporicon*.¹⁵ Egy német

- 9 Fritz Dworschak: Loy Hering als Medailleur. *Archiv für Medaillen- und Plaketten-Kunde* 5 (1925–1926) 154.
- 10 Lásd Heilingssetzer: Ein Baustein.
- 11 Borbála Gulyás: Die Turniere am Hof der ungarischen Könige im 16. Jahrhundert. In: *Turnier. 1000 Jahre Ritterspiele*. Hrsg. Stefan Krause – Matthias Pfaffenbichler. Wien, 2017. 140.
- 12 Szigeti Jenő: Luther és Werbőczy találkozója. In: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Szerk. Fabiny Tibor. Bp., 1984. 202.
- 13 *Frauen, Kunst und Macht. Drei Frauen aus dem Hause Habsburg*. Hrsg. Sabine Haag – Dagmar Eichberger – Annemarie Jordan Gschwend. Wien, 2018. 120. [Dagmar Eichberger.]
- 14 Szalai: *Így tudták*, 20–21., 92., 117–119. Lásd még *Neue zeytung. Wie vnnd welcher gestalt Keyserliche Maiestat/ mitsampt den Königen von Hungern/vñ Polen/Am Sechzehenden tag Julij Tausent Fünfhundert fünfzehene/zů Wien eingeriten ist/vñ was sich also verlaufen hat*. [Kiad. Friedrich Peypus.] Nürnberg, 1515. (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts [= VD16.] N 1080.) Vö. *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Szerk. Réthelyi Orsolya et al. Bp., 2005. [Kiállítási katalógus] 148–149. I–15. tétel. [Réthelyi Orsolya.]
- 15 Riccardo Bartolini [– Caspar Ursinus Velius] et al.: *ODEporicon id est Itinerariū Reuerendissimi in Christo patris & Dñi. D. Mathei Sancti Angeli Cardinalis Gurcensis coadiutoris Saltzburgen. Generalisq[ue] Imperii locumtenētis, Quæq[ue] in conuentu Maximiliani Cæs. Aug. Sereniss. q[ue] regū Vladislai Sigismundi ac Ludouici, memoratu digna gesta sunt...* [Kiad. Hieronymus Vietor.] Viennæ, 1515. (http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ169308608. Legutóbbi megtekintés: 2024. május 29.) Vö. Stephan Füssel: *Riccardus Bartholinus Perusinus. Humanistische Panegyrik am Hofe Kaiser Maximilians I.* Baden-Baden, 1987. 75–140.; Frimmovát: *Riccardus Bartholinus*; Jan-Dirk Müller: Johannes Cuspinians ‚Diarium‘ über den Pressburg-Wiener Fürstentag 1515. Ein Beitrag zum politischen Humanismus in Deutschland. In: *Maximilians Ruhmeswerk. Künste und Wissenschaften im Umkreis Kaiser Maximilians I.* Hrsg. Jan-Dirk Müller – Hans-Joachim Ziegeler. Berlin, 2015. 58–59.; Jan-Dirk Müller: Imperiale Hofkultur im Blick der Gelehrten. Riccardo Bartolinis Hodoeporicon vom Wiener Fürstentag (1515). In: *Maximilians Welt. Kaiser Maximilian I. im Spannungsfeld zwischen Innovation*



1. kép. Die verainigung Kaiserlicher Ma. mit König von Hungern, Polen, Boehem aus dem Jahr 1515. [Augsburg, 1515.] Wienbibliothek. Druckschriftensammlung. E-172229. [Címlapkép, fametszet.] (Lásd 16. j.)

nyelvű hírlevél címlapján a baldachinos trónon ülő, feltehetően udvarnokokkal és követtekkel körülvett I. Miksát látjuk, aki egy térdelő ifjúnak egy irattekercset nyújt át vagy vesz át tőle (1. kép).¹⁶

Egy másik kiadványban¹⁷ két képen is megörökítették a pompás rendezvény eseményeit: a címlapon egy város elé lóháton érkező két koronás király találkozását látjuk, mögöttük kísérellel (2. kép), míg a zárókép bal oldalán két nőt (egyikük koronát visel), a jobb oldalán pedig egy kíséretével együtt lovon érkező fiatal, hosszú hajú, páncélos vitézt (3. kép).

Bár ezt az illusztrációt a kontextus miatt értelmezhetnénk úgy, hogy Annát, Máriát és II. Lajost ábrázolja, a kép maga feltehetően nem ehhez a kiadványhoz készült, hanem két egymás mellé helyezett, talán a kiadó készletében már meglévő dúcról nyomtathatták, ahogy azt a két nőalakot és a lovast elválasztó függőleges vonal, illetve a két rész eltérő háttere jelzi. A metszet kiválasztása mindenesetre szemléletesen világít rá a korabeli kiadói gyakorlatra: a kiadók a más kiadványokból átvett illusztrációknál is gyakran

und Tradition. Hrsg. Johannes Helmraht – Ursula Kocher – Andrea Sieber. Göttingen, 2018. 19–39.; Christian Gastgeber: 1515 und die literarische Aufarbeitung Johannes Cuspinian vs. Riccardo Bartolini. In: *Das Wiener Fürstentreffen*, 403–404.; Caspar Ursinus Velius: *Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról*. [Szerk. Kasza Péter.] Bp., 2020. (Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és Emlékezet) 8.

16 *Die Vereinigung Kaiserlicher Majestät, mit König von Hungern, Polen, Boehem aus dem Jahr 1515*. [Augsburg, 1515.] (VD16. V 626.) Wienbibliothek. Druckschriftensammlung. E-172229. (<https://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00006083/images/index.html?id=00006083&groesser=&fip=eayaqrsqrseayawxseayaeneaya-eayaxdsydewq&no=8&seite=10>). Legutóbbi megtekintés: május 30.) Vö. Szalai: *Így tudták*, 21., 92., 107. [7. kép], 117.

17 *Keiserlicher Maiestat ynreitung zů Wien. Mit dem König von Vngern/vnd König von Polen/mit sampt den Küniginen/vast kostlich in guldinen wägen vñ vil ander getzierdē/als hernach stat*. [Kiad. Matthias Hupfuff.] Straßburg, 1515. (VD16. N 1082.) Vö. Szalai: *Így tudták*, 21., 92., 108. [8–9. kép], 118.

**Keiserlicher Maie-
stat ynreitung zů Wien. mit dem
Künig von Vngern/ vnd Künig von Polen/ mit
samt den Küniginen/ vast kostlich in guldinen
wägen vñ vil ander gerüde/ als hernachstat.**



2. kép. Keiserlicher Maiestat ynreitung zů Wien. mit dem Künig von Vngern/vnd Künig von Polen/
mit samt den Küniginen... Straßburg, 1515. [Címlapkép, fametszet.] (Lásd 17. j.)



3. kép. Keiserlicher Maiestat ynreitung zů Wien. mit dem Künig von Vngern/
vnd Künig von Polen/mit samt den Küniginen... Straßburg, 1515.
[Könyvillusztráció, fametszet.] (Lásd 17. j.)

törekedtek arra, hogy az olvasó tematikai kapcsolatot találjon a kép és a szöveg között.¹⁸ A római Vatikáni Könyvtár egyik kódexében található az a tollrajz, amelyik Jagelló Anna hajón történő megérkezését ábrázolja.¹⁹ A kódex vázlatainak nagy része az I. Miksa ön-életrajzi ihletésű regényéhez, a titkára, Marx Treitzsauerwein (1450–1527) által 1505 és 1516 között formába öntött *Weisskunighoz*²⁰ készült, ezzel a jelenettel azonban az elkészült fametszetek között nem találkozunk. A találkozó kapcsán 1516-ban Bécsben „a közép-európai humanista retorika egyik első és nagy fontosságú emlékeként” egy szónoklat- és versgyűjtemény is megjelent,²¹ s az 1515. évi eseményekről több 16. századi krónika is beszámolt.²²

Mivel az ünnepélyes keretek közt aláírt szerződés fontos szerepet játszott a Habsburgok örökösödési politikájában, dinasztikus terveiben, I. Miksa bőkezű ajándékokkal növelte az esemény pompáját. A kongresszusra érkezett Jagelló uralkodók, illetve II. Ulászló lánya, Anna értékes tárgyakat kaptak tőle. Cuspinianus *Diarium*ában ezt olvashatjuk:

„Július huszonharmadikán a császár több mint hatvan öl bársonyt és más fajta se-lyemszövetet küldött ajándékba Anna úrhölgy szüzeinek ruhára, Lengyelország kirá-lyának két páncélozott lovat.²³ Ezek egyike a körömhegyéig föl volt fegyverezve [...] Ulászló királynak pedig egy művészileg kidolgozott ezüst kantárt [sic!],²⁴ amelynek az árát elsősorban az a munka adta, amiért a bámulatos régi kort tiszteljük. Lajos ki-rálynak vértés lovat és a felületén aranyozott, a legnagyobb ügyességgel készített páncélt, amelyhez hasonlót eddig kevesen láttak.”²⁵

- 18 Vö. újabban Papp Júlia: Szent István vagy Szkander bég halála Antonio Bonfini *Rerum Vngaricarum Decades-e* 1581-es kiadásában? Könyvillusztrációk többszörös felhasználása Sigmund Feyerabend frankfurti nyomdájában. *Magyar Könyvszemle* 137 (2021) 433–477.
- 19 Biblioteca Apostolica Vaticana. Vat. Lat. 8570. 73^v. (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.8570). Legutóbbi megtekintés: 2024. január 17.) Vö. Karl Rudolf: „Das gemäl ist also recht”. Die Zeichnungen zum „Weisskuning” Maximilians I. des Vaticanus latinus 8570. *Römische Historische Mitteilungen* 21 (1979) 165–207. Vö. Christine Boßmeyer: *Visuelle Geschichte in den Zeichnungen und Holzschnitten zum Weisskunig Kaiser Maximilians I.* Ostfildern, 2015.
- 20 Rudolf Buchner – Heinz-Otto Burger – H. Theodor Musper: *Kaiser Maximilians Weisskunig*. I–II. Stuttgart, 1956.
- 21 *Orationes Viennae Austriae ad diuum Maximilianum Caes. Aug. aliosque illustrissimos principes, habitae. In celeberrimo trium regum ad Caes. conuentu. Anno. 1515.* [Kiad. Hieronymus Vietor.] H. n., 1516. Vö. *Habsburg Mária*, 149. I–16. tétel. [Kiss Farkas Gábor.]
- 22 Pl. Burchard von Ursberg: *Ein Außerleßne Chronick von anfang der welt bis auff das...* Strassburg, 1539. 673–675.
- 23 *The Last Knight*, 130. Egy I. Miksa által 1505 körül VIII. Henrik számára készített lópáncél. *The Last Knight*, 194–195. 96. tétel [Royal Armouries. Leeds. Inv. nr. VI.6–12.], illetve egy lópáncél Brüsszelben őrzött, 1515 körül készült, a láb védelmére szolgáló része (*The Last Knight*, 181–183. 88. tétel) alapján képet kaphatunk arról, milyen lehetett az I. Zsigmondnak adott ajándék.
- 24 Cuspinianus: Napló, 157–158. A magyar fordításban ezüst kantár, míg a latin szövegben „Cantharum [...] donauit” szerepel, azaz II. Ulászló nem ezüst kantárt [latinul: frenum, habenae] kapott I. Miksától, hanem egy ezüst korszót, kancsót.
- 25 Cuspinianus: Napló, 157–158.; *Rerum Germanicarum*, 608.; *Diarivm Johannis Cvspiniani, De Congressu Maximiliani I. Caesaris, Cum Vladislao, Lvdovico, et Sigismundo, Hungariae, Bohemiae ac Poloniae Regibus...* (Diarivm Johannis Cvspiniani, De Congressu Caesaris Maximiliani I. & trium Regum, Hungariae, Bohemiae, Poloniae.) In: *Adparatvs ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, Monumentorum ineditorum partim, partim editorum sed fugientium.* Conquisiuit [...] Matthias Bel. Posonii, 1735. 280–302., 298. Vö. Ortway

Valószínűsíthető, hogy a dinasztikus házassági tervekkel összefüggésben készítettet I. Miksa 1514–1515 körül a gyermek II. Lajos számára egy azóta elveszett *Faltenrock* [rakottszoknya] páncélt,²⁶ illetve egy gyalogtornapáncélt, amelyet ma a bécsi Kunsthistorisches Museum Wien őriz, és az innsbrucki Schloss Ambras állandó kiállításán látható.²⁷ Elképzelhető, hogy a kettős eljegyzés alkalmából rendelte meg a császár az egykor II. (Tiroli) Ferdinánd (1529–1595) ambrasi gyűjteményében, ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött, feltehetően Hans Laubermann által Innsbruckban – a típusnál szokásos fa helyett – fémből készített gótizáló magyar tárcsapajzsot is.²⁸ A nagyszabású rendezvénysorozathoz kapcsolódik az az Innsbruckban készített játék, egy mozsárágyúmodell is, amelyen a két menyasszony, Jagelló Anna és Habsburg Mária neve (Maria Anna/sv Anna 1515) olvasható (4. kép).²⁹

I. Miksa kiemelt figyelmet fordított a képzőművészeti reprezentációra is. A német Bernhard Strigel (1461 körül – 1528), a császár udvari festője több műalkotáson is megörökítette az ifjú Lajos királyt. Egy 1515 előtt készült, hársfára festett fogadalmi képen a feltehetően I. Miksa kryptoportréjaként ábrázolt Szent László³⁰ által Szűz Mária oltalmába ajánlott II. Ulászló mögött gyermekei, Anna és Lajos térdelnek (5. kép).³¹

Tivadar: *Mária, II. Lajos magyar király neje 1505–1558*. Bp., 1914. (Magyar Történeti Életrajzok) 51. Legújabbban lásd *The Last Knight*, 183.; Papp Júlia: Adatok II. Lajos magyar király páncélos ábrázolásaihoz. *Művészettörténeti Értesítő* 69 (2020) 271–273.; Júlia Papp: „...pugnas honeste obiit...” The Armor Formerly in the Viennese Imperial Zeughaus Attributed to Louis II of Hungary in the Hungarian Cultural History. *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde* 64 (2022) Nr. 1. 71–73.

- 26 Bruno Thomas – Ortwin Gamber: *Die Innsbrucker Plattnerkunst*. Innsbruck, 1954. 21–22., 66–67., 69.
- 27 Kunsthistorisches Museum Vienna. (= KHM) Hofjagd- und Rüstkammer (= HRJK) E. 1. Legújabbban lásd Gulyás: *Die Turniere*, 138–140.; *The Last Knight*, 178–179. 86. tétel; Papp: Adatok II. Lajos, 269–273.; Papp: pugnas honeste obiit, 71–73.
- 28 KHM HJRK A 344. Vö. David Ritter von Schönherr: *Urkunden und Regesten aus dem k. k. Statthaltereiarchiv in Innsbruck*. I. In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. 2. Hrsg. Franz Grafen Folliot de Crenneville. Wien, 1884. IX. 610. tétel, LXIX. 1188. tétel; David Ritter von Schönherr: *Urkunden und Regesten aus dem K. K. Statthaltereiarchiv in Innsbruck*. II. In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. 11. Hrsg. Ferdinand Grafen zu Trauttmansdorfs-Wienberg. Wien, 1890. CLIX. fol. 11. 7164. tétel; *Maximilian I.* [Arnold], 68. VI.61. tétel; *Kaiser Maximilian I. und die Kunst der Dürerzeit*. Hrsg. Eva Michel – Maria Luise Sternath. München – London – New York, 2012. 342–343. 106. tétel, megkérdőjelevezte, hogy a pajzsot Hans Laubermann készítette.
- 29 KHM HJRK A 175. Vö. Wendelin Boeheim: *Führer durch die Waffen-Sammlung. Selbstverlag der kunsthistorischen Sammlungen*. Wien, 1889. 118.; Karl Gröber: *Kinderspielzeug aus aller Zeit. Eine Geschichte des Spielzeugs*. Berlin, 1928. 14.; August Groß – Bruno Thomas: *Katalog der Waffensammlung in der Neuen Burg*. Wien, 1936. [Kiállítási katalógus] I/52/7. tétel; *Ausstellung Maximilian I.* Innsbruck, 1969. [Kiállítási katalógus] 56. 218. tétel; Bruno Thomas: *Die Polonica der Wiener Waffensammlung*. In: *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*. 67. [Kiad. Kunsthistorisches Museum Wien.] Wien, 1971. 54–56. 3. tétel. Abb. 44.; Bruno Thomas – Ortwin Gamber: *Katalog der Leibrüstkammer*. I. *Der Zeitraum von 500 bis 1530*. Wien, 1976. (Führer durch das Kunsthistorische Museum 13) 208–209.; (szerk.): *Császár és király. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország, 1526–1918. A Collegium Hungaricum kiállítási katalógusa*. Szerk. Fazekas István – Ujváry Gábor. Bécs, 2001. 117. 6.2. tétel; *Kaiser Ferdinand I.*, 335–336. II.22. tétel; Christian Beaufort-Spontin – Matthias Pfaffenbichler: *Meisterwerke der Hofjagd- und Rüstkammer*. Wien, 2005. (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum 3) 96–97. 24. tétel; Gulyás: *Die Turniere*, 140.; *The Last Knight*, 156.
- 30 Urbach Zsuzsa: Adalékok Miksa császár portré-ikonográfiájához. *Művészettörténeti Értesítő* 43 (1994) 20.; *Habsburg Mária*, 141.; Kovács Gergely: *Közös úton*. Budapest és Krakkó a középkorban. Kiállítási katalógus. Szerk. Benda Judit – Kiss Virág – Grazyna Lihonczak-Nurek – Magyar Károly. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2016. 335 oldal, illusztrált. *Művészettörténeti Értesítő* 66 (2017) 173.
- 31 Bernhard Strigel: *II. Ulászló fogadalmi képe*. 1515 körül (?), fatábla, olaj, 43 × 30,8 cm. Szépművészeti Múzeum. Ltsz. 7502. Vö. Dr. Lázár Béla: *Bernhard Strigel: II. Ulászló és családjának arcképe*. Bp., 1918. (Ernst Múzeum



4. kép. Ágyúmodell.
Bécs, 1515. Kunsthistorisches
Museum. Hofjagd- und
Rüstkammer.

5. kép. Bernhard Strigel:
II. Ulászló fogadalmi képe.
1515 körül (?), olaj, fa,
43 × 30,8 cm.
Szépművészeti
Múzeum. Ltsz. 7502.
(Lásd 31. j.)



A festményt 1918 előtt Ernst Lajos (1872–1937) szerezte németországi magántulajdonból,³² s értelemszerűen szerepelt az Ernst Múzeumban 1926-ban, a csata 400. évfordulója alkalmából rendezett kamarakiállításán is.³³ A képet 1939-ben, Ernst halála után – II. Lajos portréjával együtt – elárverezték. A katalógus szerint 42 × 30 cm-es olajfestmény kikiáltási ára 15 000 pengő volt, tízszerese a neves 16. századi festőnek, Bernard van Orleynek tulajdonított, szintén Ernst gyűjteményében található II. Lajos-portré³⁴ árának. A fogadalmi kép végül – mint a HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézetének könyvtárában őrzött aukciós katalógusba írt korabeli tintaceruzás bejegyzés mutatja – 23 500 pengőért kelt el.³⁵ A festmény jelentőségét nemcsak magas

- Kiadványai 2); *Árverési Közlöny* 20 (1939) 9. sz. [Rendkívüli szám. A M. Kir. Postatakarékpénztár árverési csarnokának aukciója az Ernst-Muzeum (...) kiállítási helyiségeiben.] 43. 513. tétel; Gozdzik Tadeusz: *A Jagelló-házból származó magyar uralkodók ikonográfiája. (I. Ulászló, II. Ulászló, II. Lajos, Izabella)*. Igazg. Gerevics [sic!] Tibor. [Budapest,] é. n. (Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet Dolgozatai) 9–10. 7. tétel, 17. 3. tétel; István Schlégl: Ein Beitrag zur Ikonographie König Ludwigs II. von Ungarn. In: *Miscellanae Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden*. Gent, 1968. 153.; *Ausstellung Maximilian I.*, 54. 210. tétel. Abb. 31.; *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458–1541*. [Schallaburg '82.] Hrsg. Dr. Gottfried Stangler et al. Wien, 1982. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge 118) 503–504. 522. tétel [1511/12 körüli datálással] [Zsuzsa Urbach]; Bartos György: *II. Ulászló magyar és cseh király ikonográfiája*. Bp., 1988. [Szakdolgozat] (ELTE Művészettörténeti Intézet Könyvtára) 40–40c. 20. tétel; Urbach: Adalékok Miksa császár; *Hungaria Regia (1000–1800). Fastes et défits*. Ed. Beatrix Basics – Johan Van der Beke. Turnhout, 1999. 141. 67. tétel [Urbach Zsuzsa]; Galavics Géza: A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció. In: *Császár és király*, 10.; Ivan Gerat: Das Epitaph des jagiellonischen Diplomaten in Preßburg. Jagiellonische Bildproduktion und Marienverehrung. In: *Die Jagiellonen. Kunst und Kultur einer europäischen Dynastie an der Wende zur Neuzeit*. Hrsg. Dietmar Popp – Robert Suckale. Nürnberg, 2002. 159–161.; *Kaiser Ferdinand I.*, 83., 333–334. II.14. tétel; *Habsburg Mária*, 140–141. 1–4. tétel [Urbach Zsuzsa]; Kerny Terézia: Adorációs kép, dedikációs-kép, fogadalmi kép, supplikációs-kép. Kísérlet egy középkori ikonográfiai csoport műfaji szétválasztására. In: *Kép, képmás, kultusz*. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 2006. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 16) 32–33.; Marosi Ernő: Az Alpokon innen és túl. A reneszánsz látszólagos válaszfalai Magyarországon 1500 körül és után. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. I–II. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária – Jávor Anna. Bp., 2008. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3–4) II. 20–21. (A festmény „nyilvánvalóan II. Ulászló személyes megrendelésére” készült.); Kerny Terézia: Szent László hódolata Szűz Mária előtt (XIV–XIX. század). In: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Csörsz Rumen István. Bp., 2010. 528–529. (Részletes irodalommal, 1515-ös datálással.); *Europa Jagellonica 1386–1572. Art and Culture in Central Europe under the Jagellonian Dynasty*. Ed. Jiří Fajt. Kutná Hora, 2012. [Kiállítás katalógus] 60. 1.48 tétel; Nátyi Róbert: *A napbaöltözött asszony, mint a Patrona Hungariae ikonográfiai típusa*. Bp., 2013. [Doktori disszertáció] 79–80.; *Közös úton. Budapest és Krakkó a középkorban*. Szerk. Benda Judit et al. Bp., 2016. [Kiállítási katalógus] 263. 5.H.53. tétel [Fábry Eszter]; Szende László: Jagelló II. Ulászló. A kompromisszumok embere vagy a főurak bábja? *Rubicon* 27 (2016) 5–6. sz. 25.; Kovács: *Közös úton*, 173.; Mate Božić – Stjepan Čosić: *Hrvatski grbovi. Geneza, simbolika, povijest*. Zagreb, 2021. 128. „A budai Jagellóudvar művészeti orientációja szempontjából nem lebecsülendő az I. Miksa idején a Habsburgokkal kialakított dinasztikus kapcsolat, s ennek révén a részesedés a bécsi udvari művészeti kör produkciójából” – hangsúlyozta Marosi Ernő a festmény kapcsán. Marosi: *Az Alpokon innen és túl*, 20.
- 32 Lázár: *Bernhard Strigel*, 3. A festmény az Ernst Múzeum hetedik, a külföldi nagymesterek magyar vonatkozású képeit bemutató termében kapott helyet. Róka Enikő: *Nacionalizmus és modernizmus. Ernst Lajos gyűjteménye és az Ernst Múzeum*. Bp., 2013. 176.
- 33 *Az Ernst-Múzeum kiállításai*. LXXXIV. *Mohács emléke. Fiatal magyar művészek*. Bp., 1926. 10. 68. tétel.
- 34 A portré azonos azzal az ismeretlen mester által, feltehetően az 1530–1540-es években készített, II. Lajost ábrázoló olajfestménnyel, amely 2013-ban a Magyar Nemzeti Bank letétjéként került a Magyar Nemzeti Múzeumba.
- 35 *Árverési Közlöny*, [9. sz.] 43. 513. tétel. [Jelzete: K-8406/86.]

kikiáltási ára jelezte, hanem az is, hogy illusztrációja díszítette a katalógus borítóját. A műalkotásról, amelyet „bizonyára a császár megrendelésére festette Strigel, Ulászlónak szánt ajándék gyanánt Bécsben”,³⁶ a restaurálás során „világossá vált, hogy az uralkodócsalád és Ulászló védőszentjének, Szent Lászlónak az arca tudatos képrombolásnak esett áldozatul, arcukban belekapart vonalak láthatók és maguk az arcok is megsemmisültek. Hogy kik, mikor és miért annullálták a szereplőket – a Madonnát kivéve –, azt nem tudjuk.”³⁷ Urbach Zsuzsa szerint mivel Strigel nem járt Budán, feltehetően leírások és előképek alapján ábrázolta a királyi család tagjait,³⁸ s Fábry Eszter is úgy véli, hogy a fogadalmi képen az arcok „részben sematikus, részben idealizált megfestése kizárja, hogy modell után készült portrékról lenne szó”.³⁹ Annyi bizonyos, hogy a fogadalmi képen az 1515-ben 59 éves II. Ulászlót húszas éveiben járó fiatalemberként látjuk. Bár az arc átfestése miatt nem tudjuk biztosan, hogy milyen volt az eredeti portré, nem valószínű, hogy az átfestés során egy öreg arcot fiatal arccá változtattak volna. A dús, hosszú hajú, szakálltalan fiatal II. Ulászló portréja ugyanakkor több műalkotáson is megjelent, nem tekinthetjük tehát a fogadalmi kép ábrázolását teljesen elszigeteltnek.⁴⁰

Strigel megfestette a gyermek Lajos önálló portréját is (6. kép),⁴¹ s ugyanez az arc-képtípus jelenik meg az 1515 körül készült, I. Miksa családját ábrázoló, szintén a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött festményen, amelyen a császár által fiává fogadott II. Lajost már a Habsburg uralkodó családjának tagjaként látjuk (7. kép).⁴²

36 Urbach: Adalékok Miksa császár, 21.

37 Uo. 19.

38 *Matthias Corvinus und die Renaissance*, 503–504. 522. tétel. [Zsuzsa Urbach.]

39 *Közös úton*, 263. 5.H.53. tétel. [Fábry Eszter.]

40 Papp Júlia: II. Ulászló szobra az Országház főhomlokzatán. In: *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészet köréből Sisa József tiszteletére*. Szerk. Farbaky Péter – Farbakyné Deklava Lilla. Bp., 2022. 483–486.

41 Bernhard Strigel: *II. Lajos gyermekkori portréja*. 1515–1516, olaj, fa, 29 × 22,2 cm. KHM Gemäldegalerie (= GG) Ltsz. 827.; Böheim Vendel: *A Habsburgház műkincsei*. In: *Magyar műkincsek*. I–III. Szerk. Radisics Jenő – Szendrei János. Bp., 1894–1901. II. 11.; Hans von Ankwiczc: Bernhard Strigel in Wien. *Kunst und Kunsthandwerk*. *Monatsschrift* 19 (1916) 283., 286–290.; Lázár: *Bernhard Strigel*, 5.; Gozdzik: *A Jagelló-házból származó*, 17. 4. tétel; Renata Kassal-Mikula: *Architektur, Plastik und Malerei in Wien zur Zeit der ersten Türkenbelagerung*. In: *Wien 1529. Die erste Türkenbelagerung*. Hrsg. Günter Düriegl. Wien, 1979. 57. Abb. 11.; *Die Gemäldegalerie des Kunsthistorischen Museums in Wien. Verzeichnis der Gemälde. Mit 2341 Abbildungen*. Hrsg. Sylvia Ferino-Pagden – Wolfgang Prohaska – Karl Schütz. Wien, 1991. 117. 827. tétel; *Europa Jagellonica*, 82.; Erdős Zoltán: *II. Lajos ikonográfiája a 16. században*. *Turul* 87 (2014) 142. 5. tétel.

42 Bernhard Strigel: *I. Miksa és családja*. 1515 körül (?), olaj, fa, 73,2 × 61 cm. KHM GG Ltsz. 832.; Ortway: *Mária*, 48.; Gozdzik: *A Jagelló-házból származó*, 17–18. 5. tétel; *Ausstellung Maximilian I.*, 148. 553. tétel. Abb. 107. (A festmény másolata brüsszeli magántulajdonban.); Wolfgang Hilger: *Ikonographie Kaiser Ferdinands I. (1503–1564)*. Wien, 1969. 143. 3. tétel; Jan Vysloužil: *Der Wiener Kongreß des Jahres 1515 im Spiegel tschechischer Quellen und Literatur*. *Wiener Geschichtsblätter* 30 (1975) 140.; Hans Georg Thümmel: *Bernhard Strigels Diptychon für Cuspinian*. In: *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien*. 76. [Neue Folge 40] [Kiad. KHM.] Wien, 1980. 97–110.; *Die Gemäldegalerie*, 117. 832. tétel; Urbach: *Adalékok Miksa császár*, 21.; Galavics: *A Habsburgok mint magyar*, 10.; *Werke für die Ewigkeit. Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II.* Hrsg. Wilfried Seipel. Wien, 2002. 34–35.; Frenzel: *Kenotaph*, 7.; *Kaiser Ferdinand I.*, 76., 268., 335–336. II.18–20. tétel; Anja Eisenbeiß: *Einprägsamkeit en gros. Die Porträts Kaiser Maximilians I. Ein Herrscherbild gewinnt Gestalt*. Heidelberg, 2005. [Doktori disszertáció] 252–253. Abb. 7.; *Maximilian I.* [Arnold], 25., 70–71. VII.66. tétel; Kurt Löcher: *Hans Krell. II. Lajos magyar király és Habsburg Mária udvari festője*. In: *Habsburg Mária*, 66.; Gudrun Swoboda: *Die Wege der Bilder. Eine Geschichte der kaiserlichen Gemäldesammlungen von 1600 bis 1800*. Wien, 2008. 31.; *Die Fugger im Bild. Selbstdarstellung einer Familiendynastie der Renaissance*. München, 2010.



6. kép. Bernhard Strigel: II. Lajos gyermekkori portréja. Bécs, 1515–1516, olaj, fa, 29 × 22,2 cm.

Kunsthistorisches Museum. Gemäldegalerie. Ltsz. 827.

(Lásd 41. j.)



7. kép. Bernhard Strigel:

I. Miksa és családja.

Bécs, 1515 körül (?), olaj, fa,

73,2 × 61 cm.

Kunsthistorisches Museum.

Gemäldegalerie. Ltsz. 832.

(Lásd 42. j.)

I. Miksa feltehetően ezeket a képeket is a kettős eljegyzés alkalmából rendelte meg. Urbach Zsuzsa szerint a családi kép talán II. Ulászló számára készült, 1516-ban bekövetkezett halála miatt azonban már nem jutott el Budára, ezért a császár a kettős eljegyzés megszervezésében fontos szerepet játszó Cuspinianusnak ajándékozta azt. A kép „1520-ban már Johannes Cuspinianus tulajdonában volt, aki Strigellel elkészíttette a Nagy Szent Család-képet, a hátoldalán, egy külön táblán pedig saját maga és családja arcképét a hátoldalon hosszú és rendkívül érdekes felirattal...”⁴³ Cuspinianus a saját családjáról készített képpel *diptichonná* alakíttatta az I. Miksa famíliáját ábrázoló festményt. Egyes ku-

22.; *Kaiser Maximilian I.* [Michel-Sternath], 152–153. 13. tétel (1510–1520 közötti datálással); Erdős: II. Lajos ikonográfiája, 142. 3–4. tétel; Michael Forcher – Christoph Haidacher: *Kaiser Maximilian I. Tirol, Österreich, Europa 1459–1519.* Innsbruck–Wien, 2018. 185.; Kuster: mit den allergewaltigsten, 34.; *Maximilian I.* [Haag-Sandbichler], 34–35.; Stefan Krause: *Freydal. Medieval Games. Das Turnierbuch Kaiser Maximilians I.* Köln, 2019. 18. 13. kép stb. (Az I. Miksát és családját ábrázoló festményről 1904-ben Réti István (1872–1945) másolatot készített, amely a Magyar Nemzeti Múzeumban található.) Vö. *Mária Uhorská (1505–1558).* Ed. Zuzana Ludiková. Bratislava, 2006. 11.

43 Urbach: Adalékok Miksa császár, 21.

8. kép. Ismeretlen mester:

A gyermek II. Lajos.

Bécs, 1516–1520 körül, olaj, fa,
31 × 25,5 cm. Kunsthistorisches
Museum. Gemäldegalerie.

Ltsz. 4453. (Lásd 45. j.)



tatók szerint azonban az sem zárható ki, hogy mindkettőt Cuspinianus készíttette 1520-ban a saját házikápolnája számára, és az ő halála után került császári tulajdonba.⁴⁴

Talán az 1515-ös eseményekhez kapcsolódik a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött, délnémet vagy osztrák mester által 1516–1520 körül készített, a gyermek II. Lajost ábrázoló, fára festett két olajfestmény is (8. kép),⁴⁵ amelyek egy sorozat részei lehetnek: a bécsi múzeumban egy nagyon hasonló kompozíció található a gyermek I. Ferdinándról.⁴⁶

Elképzelhető, hogy a festmények 1515-ből származó portrék másolatai, amelyek I. Ferdinánd és Jagelló Anna 1521-ben kötött házassága alkalmából készültek. Az Aranygyapjas Rendet Ferdinánd 1517-ben kapta meg, ez a másoló kiegészítése lehet a festményen. A II. Lajos-portré azonosítása az említett Strigel-képmással (Kunsthistorisches Museum. Gemäldegalerie [= KHM GG] 827.) (6. kép) való hasonlóságán alapszik.⁴⁷

44 Kassa-Mikula: *Architektur, Plastik*, 57.; *Maximilian I.* [Arnold], 71.

45 Ismeretlen mester: *A gyermek II. Lajos*. 1516–1520 körül, olaj, fa, 31 × 25,5 cm. KHM GG Ltsz. 4453. Vö. Günther Heinz: *Das Porträtbuch des Hieronymus Beck von Leopoldsdorf*. In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*. 71. [Kiad. KHM.] Wien, 1975. 232. 300. kép; Günther Heinz – Karl Schütz: *Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800*. Wien, 1976. 210. 178. tétel. Abb. 40.; *Kaiser Ferdinand I.*, 336. II.21. tétel.

46 Ismeretlen mester: I. Ferdinánd (?). 1520 körül, olaj, fa, 31,4 × 22 cm. KHM GG 4455.; *Ausstellung Maximilian I.*, 55. 215. tétel; Heinz-Schütz: *Porträtgalerie*, 65. 24. tétel; *Werke für die Ewigkeit*, 72–73. 29. tétel; *Kaiser Ferdinand I.*, 313–314. 1.12. tétel; *Maximilian I.* [Arnold], 68. VI.60. tétel; *Maximilian I.* [Haag-Sandbichler], 132–133. 38. tétel.

47 Urbach Zsuzsa úgy vélte, hogy nemcsak a KHM GG 827. hanem a KHM GG 4453. leltári számú II. Lajos-portré is Strigel munkája. *Matthias Corvinus und die Renaissance*, 504. 522. tétel. [Zsuzsa Urbach.]

9. kép. II. Lajos (?).
 Bécs, 1570–1590-es évek,
 miniatúra. In: Hieronymus
 Beck von Leopoldsdorf:
Porträtbuch.
 Kunsthistorisches Museum.
 Gemäldegalerie. Ltsz. 9691.



II. Lajos két fenti gyermekportréjához hasonló ábrázolást találunk Hieronymus Beck von Leopoldsdorfnak⁴⁸ a bécsi Kunsthistorisches Museum Gemäldegalerie-ben őrzött, az 1570–1590-es években készült, 240 miniatúrát (akkor még létező festmények másolatait) tartalmazó, 53 × 37 cm nagyságú, bőrkötéses *Porträtbuch*-jában is (9. kép).⁴⁹

Bár a 107. lapon található portréminiatúrán a *Philippvs Rex Hispan. i. mg.* felirat szerepel, ez téves attribúció lehet, mivel a feltehetően 1515 körül készült, említett festménysorozat darabjaihoz hasonló képen az 1527-ben született II. Fülöp (1527–1598), V. Károly fia, nem szerepelhet. A miniatúrán a szőke hajú kisfiú nyakláncán ugyanolyan, gyöngyökkel és drágakövekkel díszített, kereszt alakú dísz látható, mint a bécsi múzeum feltehető-

48 1569-től 1572-ig „magyarországi főélelmester (Oberstproviandmeister in Ungarn), azaz a magyarországi végvárok élelemellátását biztosító főtisztviselő”. Buzási Enikő: *Portrék, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyar Királyságban.* In: *Mátyás király öröksége*, II. 33.

49 KHM GG 9691. (; Heinz: *Das Porträtbuch*, 233. 303. kép, 246. 91. tétel, 250.; *Adel im Wandel. Politik, Kultur, Konfession 1500–1700.* Red. Herbert Knittler – Gottfried Stangler – Renate Zedinger. Wien, 1990. [Kiállítási katalógus] (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Neue Folge 251) 512. 22.13b tétel; *Kaiser Ferdinand I.*, 351–352. III.31. tétel; Buzási: *Portrék, festők*, 32–35. A portrék egy részének előképeként szolgáló Blagay-gyűjtemény tulajdonosának feltételezett kapcsolatáról Jagelló Anna udvartartásával, illetve Habsburg Mária brüsszeli udvarával lásd uo. 33–34.

en a gyermek II. Lajost ábrázoló, említett két mellképén, s az ábrázolt mind a miniatúrán, mind az egyik olajképen (KHM GG 4453.) a jobb kezében fogja a kereszt alakú díszről lecsüngő ovális gyöngyöt. A két olajfestményen ugyanakkor a kisfiú nyakában az Aranygyapjas Rend láncát is látjuk – ezt II. Lajos az 1515-ben tartott kettős eljegyzés alkalmából kapta I. Miksától –, ez azonban a portréminiatúrán nem szerepel, s az ábrázolt a két olajképen láthatótól eltérő színű, mintázatu ruhát is visel. A körülbelül kilenc éves II. Lajos nyakláncán Bernhard Strigel I. Miksát és családját ábrázoló, említett festményén (7. kép) egy ettől eltérő dísz látható, s a fiú haja is hosszabb, hullámosabb. Hasonló jellegű, de a miniatúrával és a gyermek II. Lajost ábrázoló festménnyel nem megegyező nyakláncdíszet látunk a múzeum feltehetően I. Ferdinándot ábrázoló olajfestményén (KHM GG 4455.), s a lecsüngő ovális gyöngyöt itt is hasonló mozdulattal fogja meg jobb kezével az Aranygyapjas Rend láncát is viselő, szőke kisfiú. Az ábrázoltak azonosítása, illetve a *Porträtbuch*-ban található miniatúra és a festménysorozat kapcsolatának tisztázása további kutatást igényel.

Georg Habich (1868–1932) szerint az 1515. évi bécsi kongresszushoz és a Habsburg–Jagelló kettős eljegyzéshez kapcsolódik egy hasonló formai jegyekkel bíró darabokból álló éremcsoport, amelynek ábrázoltjai részt vettek az ünnepeken (10. kép).⁵⁰

A feltevést alátámasztja, hogy az I. Miksát és Jagelló Annát ábrázoló érmen eljegyzésre utaló feliratot találunk (ANNA . RE . PAN . FI . IN . RO . IM . MAXI . DESPONSATA).⁵¹ A gyakorlatlan kéztől származó, díszítetlen darabokból álló sorozatot Fritz Dworschak (1890–1974) szerint a neves szobrász, Loy Hering (1485 körül – 1564) készítette fiatalkorában, amikor még éremkészítőként is tevékenykedett.⁵²

A sorozat darabjai közül II. Ulászlót prémes kabátban, szakáll és bajusz nélkül, szorosan a fejre simuló, a haját teljesen eltakaró, négyzethálós mintájú kötött sapkában [Drahthaube] ábrázolja az a WLADISLAVS D[ei] G[ratia] R[ex] VNGARIE ET BOHEMI[e] köriratú profilportrés öntött ezüstérem, amelynek hátoldalán a magyar és a cseh címer látható⁵³ (10. kép, 3. érem). Az éremcsoportozathoz tartozik a hosszú hajú, babérkoszorús II. Lajos profilportréja is, amely az 1515-ben kilencéves gyermeknél jóval idősebb személyt

50 Georg Habich: *Die deutschen Medailleure des XVI. Jahrhunderts*. Halle a. d. Saale, 1916. 16.; Dworschak: Loy Hering, 153–155. Taf. XIX. 1–6. kép; Georg Habich: *Die Deutsche Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts*. [Erster Teil, Erster Band, Erster Halfte.] München, 1929. 11. V. tábla. 38–42. tétel. Az ábrázoltak közé tartozott még többek között: I. Miksa, Jagelló Anna, Pfalzi II. Frigyes, Brandenburgi Kázmér [Kasimir von Brandenburg-Kulmbach] (1481–1527).

51 Dworschak: Loy Hering, 154.; Habich: *Die Deutsche Schaumünzen*, 11. V. tábla. 38. tétel.

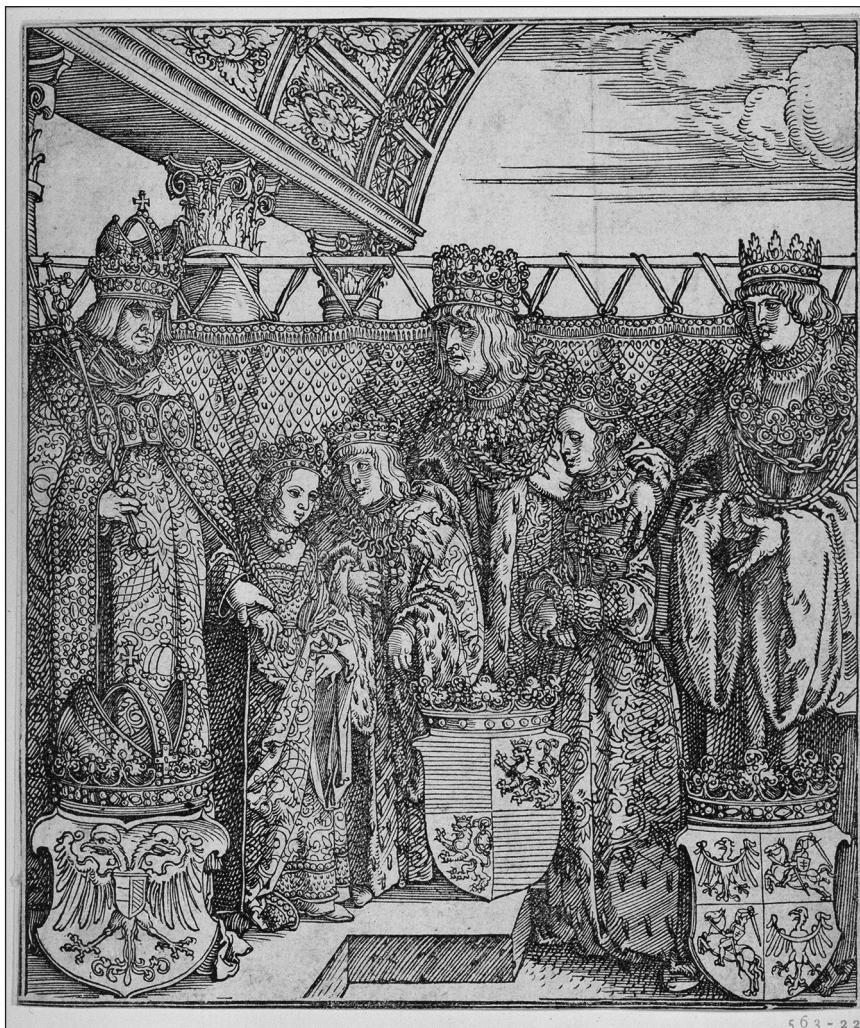
52 Dworschak: Loy Hering, 155–156.

53 Magyar Nemzeti Múzeum (= MNM) Éremtár. Ltsz. 8.883. 133/932. Az érem képét – Cserna Károly rajza nyomán – közli Ortvy: *Mária*, 63. 12. kép. Vö. Habich: *Die deutschen Medailleure*, 16., Abb. 2.; Habich: *Die Deutsche Schaumünzen*, 11. V. tábla. 39. tétel; Bartos: *II. Ulászló*, 11–13. 6. tétel; *Matthias Corvinus und die Renaissance*, 509. 531. tétel [Vera Héri]; Heinz Winter: Középkori magyar uralkodók emlékérméi a bécsi Kunsthistorisches Museum Éremtárában. Adalék a magyarországi portréérmek fejlődéséhez. *Numizmatikai Közöny* 104–105 (2005–2006) 74. 20. tétel. A II. Ulászlót ábrázoló érem ikonográfiai típusához hasonló portrékhoz vö. Papp Júlia: A Habsburg–Jagelló kettős eljegyzés (1515) ábrázolása I. Miksa császár síremlékén. Adalékok az innsbrucki tumba 23. reliefjéhez. In: *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. I–II. Szerk. Gulyás Borbála – Mikó Árpád – Ugró Bálint. Bp., 2021. I. 101–122.; Papp Júlia: II. Ulászló szobra az Országház főhomlokzatán. In: *A haza építőkövei*, 481–489.

ábrázol.⁵⁴ II. Ulászló érmét (10. kép, 3. érem) már Carl Gustav Heraeus (1671–1725) 1828-ban megjelent katalógusa is ismertette, amelynek kéziratát 1719 előtt zárták le, nála azonban a magyar királyok érmeit bemutató XXVIII. tábla képeinek leírásában nem szerepel az 1515-ös dátum.⁵⁵ II. Ulászló érme megtalálható – többek között – Rupp Jakob (1800–1879), illetve Weszerle József (1781–1838) 19. századi éremtani munkájában is.⁵⁶ Feltehetően ezek nyomán került be a rajza illusztrációként a 19–20. század fordulójának néhány történeti kiadványába.⁵⁷ Az újabb kutatás az érme keletkezésének idejét kérdőjelesen 1515-re teszi, nem zárja ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy esetleg jóval később készült.⁵⁸ Heinz Winter szerint – mivel az érmeken nincs rá utalás – nem biztos, hogy kapcsolódnak az 1515-ös eseményhez. Az érmek egy része megsemmisülhetett, s csak Heraeus idején készült utánöntésekben maradt fenn, ekkori lehet a Kunsthistorisches Museumban őrzöttek egy része is.⁵⁹

A bécsi Stephansdomban 1515. július 22-én tartott kettős eljegyzést megörökítették az 1517–1518-ban Jörg Kölderer (1465–1470 körül – 1540) tervei alapján számos művész, köztük Albrecht Dürer (1471–1528) és Hans Springinklee (1495–1540) által készített, majd 1526-ban újra kiadott, I. Miksa császár fiktív *Diadalkapuját* [Ehrenpforte] ábrázoló monumentális (295 × 357 cm) fametszeten is (11. kép).⁶⁰

- 54 Ortvy: *Mária*, 75.; Habich: *Die Deutsche Schaumünzen*, 11. V. tábla. 40. tétel. 4. kép; Huszár Lajos: *A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebb időktől 1850-ig*. I/1. Bp., 1972. (Az Éremgyűjtők Kiadványsorozata 5) 208. tétel; Erdős: *II. Lajos ikonográfiája*, 132., 145. 33. tétel.
- 55 Carl Gustav Heraeus: *Bildnisse der regierenden Fürsten und berühmter Männer vom vierzehnten bis zum achtzehnten Jahrhundert in einer Folge von Schaumünzen*. Wien, 1828. 39. Tafel XXVIII. 6b.
- 56 Habich: *Die Deutsche Schaumünzen*, 11. V. tábla; Heraeus: *Bildnisse der regierenden*, 39. Tafel XXVIII. 6b; Rupp Jakob: *Magyarország ekkorig ismeretes pénzei lerajzolva. Történeti 's pénztudományi kútfők után megmagyarázva*. I–II. Buda, 1841–1846. II. (A vegyes házakból királyok korszaka) 110. XXII. tábla. 564. sz.; Weszerle József: *Hátrahagyott érmészeti táblái*. Pest, 1873. Uladislai II. Tab. XIII. 4. Lásd még Gozdzik: *A Jagelló-házból származó*, 11. 9. tétel; *Matthias Corvinus und die Renaissance*, 509. 531. tétel [Vera Héri]; *Bartos: II. Ulászló*, 11–13. 6. tétel.
- 57 Lásd pl. Szalay József – Baróti Lajos: *A magyar nemzet története*. I–IV. Bp., 1896–1897. II. (Magyarország a vegyes házakból származott királyok korában) 305.; Ortvy: *Mária*, 29. 12. kép [Cserna Károly rajza nyomán]; Vayer Lajos: *Magyar uralkodók*. Bp., 1942. 20. kép.
- 58 *Kaiser Ferdinand I.*, 334. II.16. tétel [irodalommal]; *Habsburg Mária*, 152. I–27. tétel [Héri Vera]; Márton Gyöngyössi – Heinz Winter: *Münzen und Medaillen des Ungarischen Mittelalters 1000–1526*. Wien, Kunsthistorisches Museum, 2007. 42. Abb. 3. (II. Ulászló), 138. 1775. tétel [irodalommal]; Heinz Winter: *Die Medaillen und Schaumünzen der Kaiser und Könige aus dem Haus Habsburg im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums Wien*. Wien, 2013. 202. 82–83., 85. tétel [Taf. 55.]; *Közös úton*, 283–284. 6.H.2. tétel. [Pallos Lajos.]
- 59 Winter: *Die Medaillen*, 82–83.
- 60 Gozdzik: *A Jagelló-házból származó*, 14–15.; *Bartos: II. Ulászló*, 71–72. 36. tétel; Sven Lüken: *Kaiser Maximilian I. und seine Ehrenpforte*. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 61 (1998) 480.; Larry Silver: *Marketing Maximilian. The Visual Ideology of a Holy Roman Emperor*. Princeton–Oxford, 2008. 13.; *Europa Jagellonica*, 85. 1.67. tétel; Erdős: *II. Lajos ikonográfiája*, 142. 6. tétel; Ivan Gerat: *Kinderehe und Heiligenkulte? Eine Frage zur Darstellung der Wiener Doppelhochzeit*. In: *Das Wiener Fürstentreffen*, 429–438.; Božić–Ćosić: *Hrvatski grbovi*, 92. A monumentális sokszorosított grafikai munkáról lásd többek között Hermann Wiesflecker: *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*. Bd. 5. *Der Kaiser und seine Umwelt. Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur*. Wien, 1986. 368–373.; Thomas Schauerte: *Die Ehrenpforte für Kaiser Maximilian I. Dürer und Altdorfer im Dienst des Herrschers*. München–Berlin, 2001.; *Werke für die Ewigkeit*, 112–121.; Bodnár Szilvia: *I. Miksa császár megdicsőülése. Diadalmenet, Diadalkocsi és Diadalkapu*. In: *Dürer és kortársai. Művészóriások óriásmetszetei. I. Miksa császár diadala/Dürer und seine Zeitgenossen. Riesenholzschnitte hervorragender Künstler. Der Triumph Kaiser Maximilians I.* Szerk. Bodnár Szilvia. Bp., 2005. [Kiállítási katalógus];



11. kép. I. Miksa *Diadalkapuja* [Ehrenpforte Maximilians I.]. Az 1515. évi bécsi kettős eljegyzés. 1515–1517, fametszet, részlet. Forrás: <https://o.api.artsmia.org/full/116298.jpg>.
(Legutóbbi megtekintés: 2024. május 27.)

Thomas Schauerte: Die Ehrenpforte. Das grosse Druckgraphische Werk. In: *Maximilian I.* [Arnold], 18–23.; Edit Szentesi: First Meeting of the Betrothed Pair. A Habsburgian Iconographic Type. In: *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Ed. Lívia Varga et al. Bp., 2010. 388–389.; *Kaiser Maximilian I.* [Michel-Sternath], 30. Abb. 7., 373–375. 124. tétel; Thomas Schauerte: Pour éternelle mémoire. Burgundische Wurzeln der Ehrenpforte. In: *Maximilians Ruhmeswerk*, 107–130.; *Frauen, Kunst und Macht*, 122. 3.3. tétel [Thomas Kuster]; *Maximilian I.* [Haag-Sandbichler], 32.; *The Last Knight*, 130.; Szalai: *Így tudták*, 21., 119. 10–11. kép; Friedrich Polleroß: *Die Representation der Habsburger (1493–1806)*. Petersberg, 2023. 74–75.



12. kép. Sigmund von Dietrichstein és Barbara von Rottal esküvői lakomája 1515-ben. 17. század, olaj, vászon, 143 × 199 cm. Universalmuseum Joanneum [Graz] Alte Galerie. Ltsz. 1258. (<https://www.museum-joanneum.at/museum-fuer-geschichte/entdecken/kulturgeschichte-online/die-reformation>. Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.) (Lásd 63. j.)

„Az ábrázoláson Ulászló király, átöelve gyermekeit, Lajost és Annát, Miksa császárnak ajánlja és adja át őket. A császár pedig unokáját, Máriát vezeti Lajoshoz. A magyar királyi család portréi sematikusak, semmiképpen sem tekinthetők modell után készült képmásoknak, csupán a császár életét bemutató sorozat darabját képezik.”⁶¹

A *Diadalkapu* másik részletén I. Miksa rokonsága között szerepelt II. Lajos háromgyed alakos portréja is.

Az 1515. évi bécsi kettős eljegyzéshez kapcsolódik az a csak későbbi másolatokban fennmaradt festmény, amely Sigmund von Dietrichsteinnek (1484–1533) és Barbara von Rottalnak (1501–1550)⁶² (feltehetően I. Miksa természetes gyermekének), a bécsi kettős fejedelmi eljegyzés idején, 1515. július 23-án, Bécsben lezajlott esküvője ünnepi lakomáját jelenítette meg (12. kép).⁶³

61 Urbach: Adalékok Miksa császár, 21.

62 *Der steirische Landeshauptmann Siegmund von Dietrichstein (1480–1533). Beiträge zu seiner Biographie. Mit einer Würdigung Karl Eders von Alexander Novotny.* Hrsg. Helmut J. Mezler-Andelberg Graz, 1963. (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 21.); Karin Bachschweller: *Barbara von Rottal. Der Versuch einer Biographie.* Wien, 2012. [Doktori disszertáció.]

63 Sigmund von Dietrichstein és Barbara von Rottal esküvője 1515-ben. 17. század, olaj, vászon, 143 × 199 cm. Universalmuseum Joanneum [Graz] Alte Galerie. Ltsz. 1258. Vö. Ortway: *Mária*, 63. [Rajz II. Lajosról.]; Gozdzik: *A Jagelló-házból származó*, 10–11. 8. tétel, 19. 7. tétel; *Der steirische Landeshauptmann*, Abb. 3.; *Ausstellung*

Az esemény résztvevőit a feliratok és címerek alapján azonosíthatjuk: a fő asztalnál a menyasszony és a vőlegény mellett többek között II. Ulászló, I. Miksa, Jagelló Anna, I. Zsigmond lengyel király, II. Lajos és menyasszonya, Habsburg Mária (akit a felette látható felirat tévesen Annának nevez) foglalt helyet, a mellékasztalnál mások mellett Bakócz Tamás (1442–1521) esztergomi⁶⁴ és Matthäus Lang von Wellenburg gurki érsek ült. II. Lajost csupasz arccal, vállára omló hosszú hajjal ábrázolták. A festmény hitelesnek tartott portréi nyomán készített könyvillusztrációkkal – mind II. Ulászló, mind II. Lajos, mind Jagelló Anna esetében – több 19. század végi, 20. század eleji magyar történeti munkában találkozunk.⁶⁵ A főasztalnál ülő előkelőségek és uralkodók annak az ünnepi vacsorát ábrázoló kép pandantjaként készült – szintén csak 17. századi másolatban fennmaradt festménynek a jobb felső részén is feltűnnek –, amely az esküvő alkalmából rendezett lovagi tornát mutatta be (13. kép).⁶⁶

További kutatást igényel, hogy a csehországi Lednice [Eisgrub] kastélyában található, ugyanilyen kompozíciójú két festmény a 17. századi másolatról vagy az eredeti, kortárs képről készült-e.⁶⁷

Maximilian I., 54. 211. tétel; Jan Vysloužil: Das älteste Ölgemälde, das die Hochzeit von Mitgliedern des Kärntner und Steiermärkischen Adels am Kaiserhof darstellt. *Blätter für Heimatkunde* 48 (1974) 52–65. [II. Ulászló: 56–57.; II. Lajos: 60.]; Vysloužil: Der Wiener Kongreß, 135–142.; *Matthias Corvinus und die Renaissance*, 504. 522. tétel [Zsuzsa Urbach]; Bartos: *II. Ulászló*, 43–48. 22. tétel; *Adel im Wandel*, 438. 18.01. tétel; Farbaký Péter: *Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon*. Bp., 2002. 137. 729. j.; *Habsburg Mária*, 145–146. 1–10. tétel [Réthelyi Orsolya – Végh András], 38. kép; Tringli István: A kettős házassági szerződés (1515). In: *Magyar Történelmi Archivum*. Szerk. Toma Katalin. Bp., 2005. 140–145.; *Mária Uhorská (1505–1558)*. Ed. Zuzana Ludíková. Bratislava, 2006. [Kiállítási katalógus] 13.; Bachschweller: *Barbara von Rottal*, 33–34.; Gabriele Praschl-Bichler: Ess- und Tafelkultur der Kaiser Friedrich III und Maximilian I. In: *Wir Friedrich III. & Maximilian I. Ihre Welt und ihre Zeit*. Hrsg. Barbara Eisner-Braunsteiner – Kuno Erich Mayer. Admont, 2021. 66–67.

64 A festményen a Bakócz Tamás fölött látható címer (fehér alapon fekete sasszárny) valójában nem az övé, hanem a Kanizsai családé. A tévesztés oka az lehetett, hogy 1387–1418 között Kanizsai (II.) János (1350-es évek – 1418) volt az esztergomi érsek. Köszönöm Lővei Pálnak, hogy felhívta a jelenségre a figyelmemet. Vö. Lővei Pál: Kanizsai Miklós tárnokmester sírköve. *Soproni Szemle* 54 (2000) 163–167.; Lővei Pál et al: *A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa*. [Kézírtatos adatbázis, folyamatosan bővítve, a 2018. március 26-i állapot CD-re írva a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet Adattárában. Ltsz. MI-C-I-192. (1861.)]

65 *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. I–XXI. Főszerk. Jókai Mór – Gróf Wilczek János. Bp., 1886–1901. III. (Magyarország 1) 135. [A kötetben Kimmach László rajza nyomán a festmény II. Ulászlót, Jagelló Annát és II. Lajost ábrázoló részlete szerepel.]; Fraknoi Vilmos: *Erádódi Bakócz Tamás élete. 1442–1521.* Bp., 1889. (Magyar Történeti Életrajzok) 152–153. oldalak között Cserna Károly metszete nyomán II. Ulászló, Anna, II. Lajos, Bakócz Tamás portréja látható; Fraknoi Vilmos: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*. In: *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1894–1898. IV. 393. Morelli Gusztáv fametszetének dúca II. Ulászlóról: MNM TKCS Ltsz. 78190.; II. Ulászló portréja: *Magyar viseletek története*. Rajz., fest. Nemes Mihály, írta Nagy Géza. Bp., 1900. XXXVIII. 44. tábla. 7. kép. Ortvyay Tivadar Mária királyné életét bemutató könyve Jagelló Anna portróját tette közzé. Ortvyay: *Mária*, 52.; Lampertth Géza: *Mohács. A mohácsi vész 400-dik évfordulójára*. H. n., 1926. 9.

66 Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum. Ltsz. 487 B. Vö. *Der steirische Landeshauptmann*, Abb. 4.; Bachschweller: *Barbara von Rottal*, 35–36.; Praschl-Bichler: Ess- und Tafelkultur, 67.

67 A képekre Tringli István hívta fel a figyelmemet. Az ünnepi étkezést ábrázoló festmény reprodukcióját lásd *Das Wiener Fürstentreffen*, címlap.



13. kép. Lovagi torna Sigmund von Dietrichstein és Barbara von Rottal esküvője alkalmából 1515-ben. 17. század, olaj, vászon. Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum [Graz].

Az 1515. évi bécsi kongresszusról, a kettős eljegyzésről, illetve a Dietrichstein-Rottal-féle esküvőről és a hozzá kapcsolódó lovagi tornáról az *Ehrenspiegel des Hauses Österreich* című, a müncheni Bayerische Staatsbibliothekben őrzött, Clemens Jäger⁶⁸ (1500 körül – 1561) által 1555–1559 körül a Fugger család számára összeállított, több száz miniatúrával illuminált, szépírási krónika,⁶⁹ illetve ennek 1686-os nyomtatott kiadása is beszámolt.⁷⁰ Utóbbiban I. Miksának, II. Ulászlónak és I. Zsigmondnak a Traut-

68 Gregor Rohmann: „Eines Erbaren Raths gehorsamer amptman”. Clemens Jäger und die Geschichtsschreibung des 16. Jahrhunderts. Augsburg, 2001.; *Die Fugger im Bild*, 108–111. 6. tétel [1555-ös datálással]; Hartmut Bock: *Bebilderte Geschlechterbücher*. In: *Bürgermacht & Bücherpracht. Augsburgere Ehren- und Familienbücher der Renaissance*. Hrsg. Christoph Emmendorffer – Helmut Záh. Luzern, 2011. [Kiállítási katalógus] 64.; Hans Martin Kaulbach – Helmut Záh: *Das Augsburger Geschlechterbuch. Wappenpracht und Figurenkunst. Ein Kriegsverlust kehrt zurück*. Stuttgart, 2012. 12–13.

69 *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*, I–II. Vö. Szentesi Edit: Az úgynevezett Fugger-féle Habsburg Ehrenspiegel. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Szerk. Mikó Árpád. Bp., 2002. [Kiállítási katalógus] 292. 271. tétel; *Die Fugger im Bild*, 108–111. 6. tétel; Buzási Enikő – Pálffy Géza: A magyar korona eddig ismert legkorábbi autentikus ábrázolásának keletkezéséről. *Művészettörténeti Értesítő* 63 (2014) 217–264.; Enikő Buzási – Géza Pálffy: Augsburg – Wien – München – Innsbruck. *Die frühesten Darstellungen der Stephanskronen und die Entstehung der Exemplare des Ehrenspiegels des Hauses Österreich. Gelehrten- und Künstlerbeziehungen in Mitteleuropa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Bp., 2015.; Papp Júlia: Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója. In: *Több mint egy csata*, 179–185.

70 *Ehrenspiegel des Hauses Österreich*, II. 279^o. skk.; Sigmund von Birken: *Spiegel der Ehren des Höchstlöblichsten Kayser- und Königlichen Erzhäuses Oesterreich oder Ausführliche Geschichtsschrift von Desselben, und derer durch Erwahlungs-, Heurat-, Erb-, und Glücks-Fälle ihm zugewandter Käyserlichen Höchstwürde, Königreiche, Fürstentümer, Graf- und Herrschaften, Erster Ankunft, Aufnahme, Fortstammung und hoher Befreundung mit Kayser- König- Chur- und Fürstlichen Häusern...* Nürnberg, 1668. 1331–1334.

14. kép. Sigmund von Birken: *Spiegel der Ehren des Höchstlöblichsten Kayser- und Königlichen Erzhauses Oesterreich...* Nürnberg, 1668. 1325. [Könyvillusztráció, rézmetszet.] (Lásd 70. j.)



mannsdorf an der Leithe melletti mezőn 1515. július 16-án történt ünnepélyes találkozásáról egy illusztrációt is találunk (14. kép),⁷¹ amelyen a lovon ülő, hosszú hajú II. Lajos és a szakállas I. Zsigmond, illetve az egymással szembefordított gyaloghintókban elhelyezkedő II. Ulászló és I. Miksa látható.

Az illusztrátor Cuspinianus szövegére támaszkodott, hiszen leírása szerint mind II. Ulászló („Jussus est rex manere in sua lectica...”), mind I. Miksa („prodiit obuiam Caesar Regibus, in lectica adornata”) gyaloghintón, hordszéken [lectica] érkezett.⁷² A központi jelenettől kissé távolabb egy hintót látunk, amelyben Jagelló Anna ül.⁷³ A kompozíció némi változtatással, tükörfordítottan és gyengébb kivitelben megjelent Andreas Lazarus von Imhof (1656–1704) történetíró többkötetes világtörténetének 1695-ben kiadott 4. kötetében is.⁷⁴

71 Birken: *Spiegel der Ehren*, 1325. Vö. Szabó Károly: A vegyes házakbeli királyok kora. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*, III. 133.; Szalay–Baróti: *A magyar nemzet története*, 327.; Bartos: *II. Ulászló*, 77–78. 40. tétel.

72 *Rerum germanicarum*, 600. Vö. Ortvyay: Mária, 45–46.

73 Vö. Hermann: *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló*, 31–34. A szélütése után még betegeskedő II. Ulászlót hordszéken vitték az I. Zsigmond királlyal 1515. március 24-én Pozsony mellett történt találkozóra is. „Maga Ulászló pedig, Magyarország királya, a fiával, Lajossal fogaton ment elébe, követte őt a kalocsai, a váci, a boszniai, a szerémi püspök és egész nemessége, hazai szokás szerint a legdíszesebb fölszerelésben. A mezőn, ahol érkező fivérének meglátta, megparancsolta, hogy a fogatról tegyék le a földre egy hordszékre, és Lengyelország királya testvéri öleléssel könnyekre fakasztotta. A csodás tehetségű Lajos király megcsókolta nagybátyját, és a legkedvesebben fogadta, az öreg királyt visszatették a fogatra, fia, Lajos lóra szállt, és nagybátyjával a bal oldalán nagy beszélgetés közepette bevonult a városba, számtalan lovas, nemes és kocsi haladt előttük.” Cuspinianus: *Napló*, 142.

74 [Andreas Lazarus von Imhof:] *Neu-eröffneten Historischen Bilder-Saals*. IV. *Das ist: Kurtze, deutliche und unpassionirte Beschreibung Der Historiae Universalis...* Nürnberg, 1695. 237.

A magyar király követei megkérlik I. Miksától Habsburg Mária kezét

II. Lajos és Habsburg Mária eljegyzéséhez kapcsolódik a *Weisskunig* egyik fametszete, amellyel a 19. század végén, illetve a 20. század első felében több magyarországi történeti kiadványban találkozunk.⁷⁵ Bár az uralkodó életét, házasságát, hadjáratait bemutató kéziratához 1514–1516 körül Augsburgban több mint 200 fametszet készült, a szöveg nyomtatásban csak 1775-ben jelent meg, a képekkel együtt.⁷⁶ Az említett illusztráció a képalírásként az azt a magyar követséget mutatja be, amelyik I. Miksától megkérte unokája, Habsburg Mária kezét II. Lajos számára (15. kép).

A *Weisskunig* 1775-ös kiadásában ezzel a metszettel nem találkozunk, 150. számmal azonban a fentihez nagyon hasonló jelenet található, de ezen a képen a jobb oldali címerpajzson a portugál címert láthatjuk. Leírás, magyarázat nem tartozik a képhez.⁷⁷ Az 1888-as kiadásban már három, szinte teljesen megegyező kompozíciót látunk, amelyekben azonban a címerek eltérőek és a kép alsó részén is látunk néhány apróbb különbséget. A képekhez itt sem kapcsolódik 16. századi leírás, magyarázat, a *Weitere Illustrationen* részben található. Alattuk azonban szerepel modern (1888-as) képalírás, amely szerint a 383. képen a portugál követek Eleonora (1498–1558) főhercegnő, a 384. képen a dán követek Isabella (1501–1526) főhercegnő, míg a 385. képen a magyar követek Mária főhercegnő kezét kérik meg.⁷⁸ Mindhárom főhercegnő Szép Fülöp gyermeke, tehát I. Miksa unokája volt. Máriát 1515-ben jegyezte el II. Lajos, Habsburg Eleonora 1518–1521 között portugál királyné volt, Izabella pedig 1514-ben névlegesen, majd 1515-ben ténylegesen is II. Keresztély (1481–1559) dán király felesége lett.

A három különböző lánykérést bemutató takarékos újrahasznosítás technikai megoldása jól látszik a fametszeteken: a három térdelő alakot, illetve a jobb oldali címertartó heroldot ábrázoló rész mindhárom metszeten – éppúgy, ahogy az 1775-ös kiadás illusztrációján – éles fehér kontúrral elválik a kép többi részétől: az egybefüggő, fekvő, illetve álló formátumú téglalap alakú, három különböző variációban kifaragott részt utólag rögzítették az eredeti, részleges fadúchoz. Az eljárás nyomon követhető a bécsi Albertinában

75 Szendrei János: Magyar viseletképek címeres leveleinkben. *Archaeologiai Értesítő* 11 (1891) 389.; Szalay-Baróti: *A magyar nemzet története*, 315. A kép szerepel még Fraknói: *A Hunyadiak és a Jagellók kora*, 381. A címertartó alakját közli *Magyar viseletek története*, XXXVIII. 46. tábla. 2. kép; Elekes Lajos: Királyi és főúri udvar. In: *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1939–1942. II. (Magyar renaissance) 299.

76 *Der Weiss Kunig. Eine Erzählung von den Thaten Kaiser Maximilian des Ersten*. Hrsg. aus dem Manuskripte des kaiserl. königl. Hofbibliothek. Wien, 1775.

77 Az 1775-ös kiadás két online példányában is csak a portugál címeres fametszet szerepel. Vö. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/maximilian1775/0001>; <https://archive.org/details/derweisskunigein00trei/page/n641/mode/2up>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 28.)

78 *Der Weisskunig*. Nach den Dictaten und eigenhändigen Aufzeichnungen Kaiser Maximilians I. Zusammenge stellt von Marx Treitszauerwein von Ehrentreit. [Hrsg. Alwin Schultz.] In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. 6. Hrsg. Ferdinand Grafen zu Trauttmansdorfs-Wiensberg. Wien, 1888. 383–385. képek.



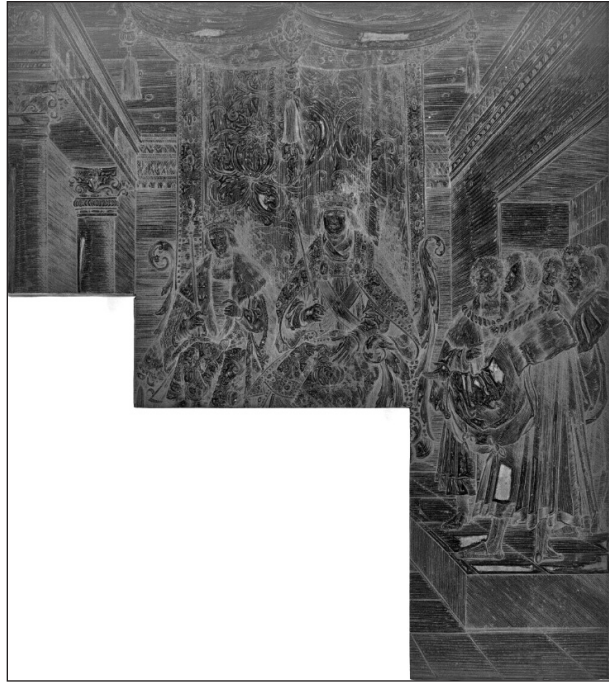
15. kép. A magyar követek megkérlik I. Miksától Habsburg Mária kezét. 1514–1516 körül, fametszet. Der Weisskunig. Nach den Dictaten und eigenhändigen Aufzeichnungen Kaiser Maximilians I. Zusammengestellt von Marx Treitzsauerwein von Ehrentreitz. [Hrsg. Alwin Schultz.] In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. 6. Hrsg. Ferdinand Grafen zu Trauttmansdorfs-Wiensberg. Wien, 1888. 385. (Lásd 78. j.)

őrzött eredeti fadúc formáján is, amelyen az alsó részek éppen olyan alakban hiányoznak, ahogy azt a lapokon a fehér kontúrok jelzik (16. kép).⁷⁹

⁷⁹ Albertina [Bécs] Ltsz. HO2006/461. ([https://sammlungenonline.albertina.at/?query=search=/record/objectnumbersearch=\[HO2006/461\]&showtype=record#/query/7be5e909-2b49-4d3c-8dda-98a9fd73d2d3](https://sammlungenonline.albertina.at/?query=search=/record/objectnumbersearch=[HO2006/461]&showtype=record#/query/7be5e909-2b49-4d3c-8dda-98a9fd73d2d3). Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.) A fadúrcra Bánfi Szilvia hívta fel a figyelmemet.

16. kép.

A *Weisskunig* lánykérését
ábrázoló jelenetének fadúca.
Bécs, 1514–1516 körül.
[*Weisskunig* (*Weißkunig*):
Albertina. Graphische
Sammlung. DG2012/129/101.]



Az eltérő címerábrázolások mellett különböző mértékű eltéréseket láthatunk a két uralkodó trónja előtt térdeplő három követ és a jobb oldali címertartó ruházatának megformálásában is. Míg a fedetlen fejű portugál és dán követek ruhája majdnem teljesen megegyezik a két fametszeten, a magyar követek fejedőt, s a másik két képhez hasonló mintázatú köpenyük felett derekukra erősített, hangsúlyosan ábrázolt kardot viselnek. Bár a három kép megegyező kompozíciója elvben kérdésessé tenné a képi idézet autentikusságát, az, hogy a fametsző nemcsak a címereket cserélte ki, hanem a követek ruháját is megváltoztatta az illusztrációkon, jelzi, hogy valamennyire törekedett a megkülönböztető nemzeti specifikumok bemutatására.

Királyok találkozása a *Weisskunig* illusztrációján⁸⁰

Krzysztof Szydlowiecki lengyel kancellár 1523-as, a budai királyi udvarban tett látogatásának eseményeit megörökítő naplója 2004-ben megjelent magyar nyelvű kiadásának egyik illusztrációja alatt a következő képaláírás olvasható: *Az 1515-ös bécsi kongresszusra érkező három uralkodó, II. Ulászló, II. Lajos, Zsigmond és velük szemben Miksa császár.*⁸¹ Az illusztráció eredetije szintén a *Weisskunighoz* készült (17. kép).

⁸⁰ Papp Júlia: Adatok II. Lajos magyar király tévesen számontartott, bizonytalan azonosítású és lappangó ábrázolásaihoz. *Ars Hungarica* 47 (2021) 373–379.

⁸¹ Krzysztof Szydlowiecki kancellár naplója 1523-ból. Szerk. Zombori István. Bp., 2004. 381. 1. kép.



17. kép. Királyok találkozása. 1514–1516 körül, fametszet. Der Weisskunig.

Nach den Dictaten und eigenhändigen Aufzeichnungen Kaiser Maximilians I. Zusammengestellt von Marx Treitzsauerwein von Ehrentreit. [Hrsg. Alwin Schultz.]

In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. 6.

Hrsg. Ferdinand Grafen zu Trauttmansdorfs-Wiensberg. Wien, 1888. 414.

A királyok találkozását bemutató kép az 1775-ös kiadásban 157-es számon szerepel, s azon kevés ábrázolás közé tartozik, melyhez nem kapcsolódik szöveges magyarázat. Az 1775-ös könyv végén található listában 12 képnél a vonatkozó oldalszám helyett a következő megjegyzés olvasható: „NB. Die mit * bezeichneten Figuren, sind nach dem ganzen

Werk zu setzen, und kann mit selben folgende Ordnung gehalten werden.”⁸² Az utolsó három képnél, amelyek között a 157-es számú is szerepel, ez olvasható: Zusammenkunft der Königen, azaz a királyok összejövetele, találkozása.

A kép ennél pontosabb témamegjelölése a *Weisskunig* 1888-as monografikus feldolgozásában⁸³ sem szerepel. Az uralkodók találkozását ábrázoló kép itt utolsóként, a 414. oldalon található, a konkordanciában utalva a korábbi megjelenések adataira: „Holzstock: 157, I. Ausgabe Seite: 308, II. Ausgabe Seite: 414.”⁸⁴ Az illusztrációk többsége alatt olvasható, hogy mit ábrázolnak, az utolsó lapoknál (401–414.) azonban – köztük tehát a 414-esnél is – semmiféle képaláírás nincs, a tanulmány szerzője nyilván nem tudta egyértelműen meghatározni a képek témáját. A metszet fadúcát őrző bécsi Albertina online adatbázisában is címként csak a következő szerepel: „Der „Weißkunig” Kaiser Maximilians I.: Zusammentreffen des weißen Königs mit drei unbekanntenen Königen und ihrem Gefolge in einer Landschaft”. Az adatbázis szerint az 1514–1516 között készült, 22,3 × 19,7 × 2,3 cm méretű fadúc (Iatsz. HO2006/462.) Leonhard Beck munkája.⁸⁵ Felmerül tehát a kérdés, hogy a fametszet valóban az 1515-ös Habsburg–Jagelló kettős eljegyzés számos korabeli és későbbi műalkotáson megörökített eseménysorozatának egyik jelenetét ábrázolja-e. Ellentmondani látszik ennek, hogy a *Weisskunig* Miksa életének fontosabb mozzanatait nagyjából kronológiai sorrendben 1513-ig mutatta be, s az, hogy sem az 1775-ös, sem az 1888-as kiadás képmagyarázatában nem találunk utalást a témára.

A *Weisskunig* szövegében ugyanakkor értelemszerűen számos magyarországi kapcsolódást találunk, hiszen mind I. Miksa apja, III. Frigyes (1415–1493), mind I. Miksa szoros – hol ellenséges, hol szövetségesi-rokoni – kapcsolatban állt a magyar uralkodókkal, akiket a regényben Zöld Királyokként [Gruen Kunig] említettek.⁸⁶ Elképzelhető tehát, hogy a magyar vonatkozású illusztrációk közé tartozik a *Weisskunig* királyok találkozását ábrázoló fametszete is. I. Miksa, illetve a bécsi kongresszusra érkező Jagelló uralkodók, II. Ulászló, I. Zsigmond lengyel király és az ekkor 9 éves II. Lajos trautmannsdorfi találkozója előtt a császár megparancsolta, hogy „a széles síkra telepítsenek egy hatalmas fát, amelyet már messziről megláthat, ez alatt óhajt a királyokkal találkozni”.⁸⁷ Az eseményről a naplójában részletesen beszámoló Cuspinianus pontosan leírja a találkozó helyét: „Itt volt egy kissé kiemelkedő domb, jobbra az erdő, balra egy csipkebokorral és vadrózsával borított he-

82 *Der Weiss Kunig*, [310.] (<https://archive.org/details/derweisskunigein00trei/page/n329/mode/2up>. Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.) [A táblázat néhány digitalizált kiadásban nem szerepel.]

83 *Der Weisskunig*. Nach den Dictaten.

84 Uo. 551.

85 <https://sammlungenonline.albertina.at/#/query/492872bb-7dbc-4949-8e91-1c6a781a15f9>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 30.)

86 Vö. Júlia Papp: *The Woodcuts of Weisskunig connected to Hungary. Kniha* (2022) 145–167. A zöld király a nevét – úgy tűnik – szép zöld ruhájáról kapta. „Der plab kunig practicieret auch haimlichen, und mit seinen grossn listen pracht er ainen kunig in sein gesellschaft, der was gar schön in gruen beklaidt, darumb wird er der gruen kunig genennt; derselb guen kunig krieget an underlaß au fain weise geselschaft in ainem andern kunigreich, das dann des jungweisen kunigs prueder zugehöret...” *Der Weisskunig*. Nach den Dictaten, 269.

87 Cuspinianus: *Napló*, 147.

gyecske.”⁸⁸ Bár a *Weisskunig* fametszetén Cuspinianus leírásához hasonlóan egy dombos területet látunk, s a háttérben feltűnik egy nagy fa is, az ábrázolás többi része nem egyezik meg a napló bejegyzésével: a lóháton ülő Miksához három, szintén koronát, palástot viselő, lóháton ülő uralkodó közelít. Cuspinianus leírása szerint II. Lajos és I. Zsigmond valóban lóháton érkezett a találkozóra, II. Ulászlót és a császárt azonban – mint láttuk – gyaloghíntón vitték a helyszínre. I. Miksa portréja értelemszerűen megegyezik a *Weisskunig* többi lapjáról jól ismert arcvonásokkal, a három király arcvonásai azonban sematikusak, bár a középső lovas fiatalabbnak látszik a másik kettőnél, arcvonásaikból tehát nem következtethetünk kilétükre. Mivel a négy király találkozását bemutató metszet 1514 és 1516 körül készült, elképzelhető, hogy a művész külön megrendelést kapott az 1515-ös fontos esemény megörökítésére. Az ábrázolást tehát nem azonosíthatjuk minden kétséget kizáróan az 1515-ös királytalálkozó jelenetével, ahogyan azt sem állíthatjuk, hogy biztosan nem azt elevenítette meg.

A kettős eljegyzés I. Miksa 16. századi innsbrucki síremlékének 23. reliefjén

A kettős eljegyzés jelenete – jóval később, az 1560-as években, de részben az *Ehrenpforte* ábrázolásának kompozícióját átvéve – feltűnik majd I. Miksa Innsbruckban található síremlékén is.⁸⁹ A császár annak érdekében, hogy uralkodásának fontos eseményeit megőrizze az utókor emlékezetében, központi propagandája fontos elemévé tette az irodalmat, a történetírást, illetve az új technikát, a sokszorosított grafikát. Az önéletrajzi ihletésű regényeit (*Freydal*, *Weisskunig*, *Theuerdank*) díszítő illusztrációk, valamint a megrendelt sokszorosított grafikai munkák (*Genealogie*, *Triumphzug*, *Ehrenpforte*) többsége azonban haláláig csak részben készült el. A megvalósult ábrázolások a 16–17. században népszerűek voltak, a 18–19. században pedig a hagyomány tisztelete mellett történeti-tudományos vizsgálatukra is egyre nagyobb hangsúly került.⁹⁰

I. Miksa emlékezete fenntartásának fontos elemeként tekintett síremlékére is. Bár a munkálatok Konrad Peutinger (1465–1547) udvari humanista vezetésével már 1502-ben

⁸⁸ Cuspinianus: Napló, 147.

⁸⁹ A síremlék óriási irodalmából lásd pl. Gottfried Primisser: *Denkmähler der Kunst und des Alterthums in der Kirche zum heiligen Kreuz zu in Innsbruck*. Innsbruck, 1812.; Elisabeth Scheicher: *Das Grabmal Kaiser Maximilians I. in der Innsbrucker Hofkirche*. Wien, 1986. (Österreichische Kunsttopographie 47) 359–426.; *Werke für die Ewigkeit*, 12–13., 123–142.; Christoph Haidacher – Dorothea Diemer: *Maximilian I. Der Kenotaph in der Hofkirche zu Innsbruck*. Innsbruck–Wien, 2004. [A síremlékkal foglalkozó korábbi irodalom: 62–64.]; Frenzel: *Kenotaph*; Gulyás Borbála: *Bocskay György kalligráfus művészete*. Bp., 2020. 178–205.; Božić-Ćosić: *Hrvatski grbovi*, 78–81.

⁹⁰ Stefan Krause: „zum staeten Andenken diesen dem Herze Oesterreichs unvergeßlichen Kaisers”. Zur Rezeption Kaiser Maximilians I. In: *Kaiser Maximilian I. Der letzte Ritter und das höfische Turnier*. Hrsg. Sabine Haag et al. Mannheim–Regensburg, 2014. [Kiállítási katalógus] 196–197. Lásd pl. Primisser: *Denkmähler der Kunst*.

elkezdődtek,⁹¹ a síremlék csak az 1580-as években lett készen. I. Miksa földi maradványai nem a kenotáfiumnak (üres sír) helyet adó, 1553–1563 között épített innsbrucki Hofkirchében, hanem a bécsújhelyi Szent György-templomban található. A síremlék első tervei nemcsak időben estek egybe a *Triumphzug* és az *Ehrenpforte* tervezésével és kivitelezésével, hanem tematikailag is kapcsolatban álltak. I. Ferdinánd 1527-ben Esztergomban kelt utasítása szerint a tumbát az *Ehrenpforte* metszetei alapján készített bronzreliefek díszíték.⁹²

A bécsi udvari építőmester, Hermes Schallautzer⁹³ (1503–1561) 1555–1556-ban készített terveit az itáliai Francesco Terzio (1523 körül – 1591) módosította, javaslatára a tumba reliefjeit nem bronzból, hanem fehér márványból készítették el.⁹⁴ Nemcsak a reliefek tervezett anyaga változott meg, hanem az az elképzelés is, hogy a síremlék reliefjeinek előképe az *Ehrenpforte* I. Miksa életét bemutató 24 fametszete legyen. Az új programot összeállító Georg Sigmund Seld (1516–1565) alkancellár néhány történetet kihagyott, másokat átírt, illetve újakat vett fel. Az *Ehrenpforte* jeleneteiből végül 11 került át a síremlékre, háromnál pedig tartalmi egyezést találunk.

A reliefek rajzainak elkészítésével az 1560-as évek elején a kölni származású Florian Abelt bízták meg, aki I. Ferdinánd császár fia, az 1547-től az 1560-as évek közepéig cseh helytartóként a prágai királyi várban kormányzó II. (Tiroli) Ferdinánd főherceg szolgálatában állt. Seld ránk maradt feljegyzésében, amelyben részletes utasításokat írt le a kompozíciókra vonatkozóan, s közzétette a reliefek alá írandó, antikizáló latin szövegeket is,⁹⁵ öt reliefnél – köztük az 1515. évi kettős eljegyzést bemutató 23. táblánál – találkozunk az *Ehrenpfortéra* utaló „Maneat pictura antiqua”, vagyis maradjon a régi kép megjegyzéssel: „23. Conventu cum Hungariae ac Poloniae regibus Viennae habito contractisque hinc inde matrimoniis nepotibus ipsius via acqirendis amplissimis Hungariae ac Boemiae regnis strata. Maneat pictura antiqua.”⁹⁶ A reliefek elkészítését a két kőfaragó, Bernhard és Ar-

91 Heidrun Lange-Krach: Konrad Peutinger und Kaiser Maximilian I. In: *Maximilian I. 1459–1519. Kaiser. Ritter. Bürger zu Augsburg*. Hrsg. Heidrun Lange-Krach. Augsburg, 2019. 147–155.

92 Schönherr: *Urkunden und Regesten*, I. CXXV. 1730. tétel.

93 Schallautzer bécsi lapidáriumáról és a köveket ismertető illusztrált kiadványáról újabban lásd pl. Bánfi Szilvia: A sokszorosított grafika szerepe Raphael Hoffhalter tipográfus tevékenységében. *Művészettörténeti Értesítő* 68 (2019) 9–10.; Gulyás: *Bocskay György*, 180–181. Egy Schallautzert ábrázoló érmet lásd Fritz Dworschak: *Wiener Porträtmedaillen des XVI. Jahrhunderts. Mitteilungen des Vereines für Geshichte der Stadt Wien* 7 (1927) 98. Taf. I. 9. kép.

94 Václav Bůžek: *Erzherzog Ferdinand als Statthalter von Böhmen. Residenz, Hof, Alltagsleben und Politik*. In: *Kaiser Ferdinand I.*, 283.; *Kaiser Ferdinand I.*, 556–557. XI.13. tétel; Dorothea Diemer: *Kaiser Maximilians Kenotaph in der Innsbrucker Hofkirche. Seine Vorgeschichte, seine Entstehung und seine Künstler*. In: *Haidacher–Diemer: Maximilian I.*, 43.; Dirk Jacob Jansen: *Strada’s Role in Projects Initiated by Emperor Ferdinand I*. In: Dirk Jacob Jansen: *Jacopo Strada and Cultural Patronage at The Imperial Court*. Leiden, 2019. (Rulers & Elites 17) 343–345.; Gulyás: *Bocskay György*, 185–186.

95 Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hausarchiv Familienakten. Kart. 17. Konv. 2. 50–63. Közli Primisser: *Denkmähler der Kunst*, 86–94.; Dr. David Ritter von Schönherr: *Geschichte des Grabmals Kaisers Maximilian I. und der Hofkirche zu Innsbruck*. In: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen*, 11. 266–268. Vö. Haidacher–Diemer: *Maximilian I.*, 82–83.; Jansen: *Strada’s Role*, 344.; Gulyás: *Bocskay György*, 187. A reliefek feliratait, illetve a síremlék koncepcióját tartalmazó más korabeli feljegyzésekről lásd Gulyás: *Bocskay György*, 191.

96 Schönherr: *Geschichte des Grabmals*, 268.; Szentesi: *First Meeting*, 401. 54. j.



18. kép. I. Miksa síremlékének 23. reliefe. Az 1515. évi bécsi kettős eljegyzés.
Innsbruck, Hofkirche.

nold Abel (Florian Abel testvérei) halála után Alexander Colin (1527 körül – 1612) szobrász⁹⁷ folytatta, aki 1566 márciusára befejezte a munkát, elkészült mind a 24 relief.⁹⁸ A tartalmi különbségek mellett a formai kidolgozásban is jelentős eltérések figyelhetők meg az *Ehrenpforte* metszetei és a síremlék reliefjei között. A csatajelenetek alakokban jóval gazdagabbak, a tájképek kiterjedtebbek, a városok és épületek részletgazdagabbak, a fametszetek jelzesszerűen ábrázolt eseményeit a reliefeken nagy tömegek bevonásával, bonyolult térelrendezéssel mutatták be.

Az innsbrucki síremlék 23. reliefe⁹⁹ az 1515. július 22-én Bécsben tartott, kettős dinasztikus eljegyzést ábrázolta (18. kép). Az eseményen – mint láttuk – részt vett II. Ulászló testvére, I. (Öreg) Zsigmond lengyel király is, akinek fontos szerepe volt a házassági szerződések megkötésében. Mivel Jagelló Anna későbbi férje, I. Ferdinánd ezen az eseményen nem volt jelen, sem az *Ehrenfortén*, sem a síremlék domborművén nem szerepel. A fametszet és a márványrelief jelenetén számos eltéréssel találkozunk, annak ellenére, hogy

97 Vö. Helga Dressler: *Alexander Colin*. Karlsruhe, 1973.

98 Gulyás: *Bocskay György*, 196.

99 Primisser: *Denkmähler der Kunst*, 22.; Szalay-Baróti: *A magyar nemzet története*, 328.; Ortvay: *Mária*, 64–65. oldal közötti kép; Gozdzik: *A Jagelló-házból származó*, 15.; Frenzel: *Kenotaph*, 54–55.; Christoph Haidacher: *Maximilians Leben und Taten in 24 Bildern. Die Marmorreliefs am Grabdenkmal des Kaisers mit kunsthistorischen Beschreibungen der Reliefs von Dorothea Diemer*. In: Haidacher–Diemer: *Maximilian I.*, 179–182.; Szentesi: *First Meeting*, 401–402. 54. j.; Erdős: *II. Lajos ikonográfiája*, 125. 8. kép. Legújabbban lásd Papp Júlia: *A Habsburg–Jagelló kettős eljegyzés (1515) ábrázolása*, 101–122.

a síremlék *reliefje* azok közé tartozott, amelyeknek az *Ehrenpfortét* kellett volna követnie. Az *Ehrenpforte* metszetén (11. kép) egy szabadtéri jelenetet látunk, amelyen csupán a szereplők mögötti függöny, illetve a bal felső rész feltehetően Albrecht Dürer által rajzolt, antikizáló építészeti eleme határolja a teret.¹⁰⁰ A kép bal oldalán császári ornátusban I. Miksa áll, aki unokája, Mária kezét fogja, akire a mellette álló vőlegény, Lajos szeretettel néz. A kép közepén II. Ulászlót látjuk, amint átfogja lánya, Anna vállát, jobb oldalon pedig II. Ulászló testvére, I. Zsigmond áll, támogatóan figyelve a jelenetet. A kép kompozíciója rokonságot mutat azokkal a színpadszerű, elől nyitott dobozhoz hasonló, hordozható, efemer emelvényeken elrendezett élőképekkel, amelyeket a 15. század végi – 16. század eleji, elsősorban németalföldi ünnepi felvonulások alkalmából állítottak fel. A típusról szemléletes képet adnak a II. (Őrült) Johanna (1479–1555) kasztíliai királynő, Szép Fülöp felesége, 1496. évi brüsszeli királynői bevonulása (*Joyeuse Entrée*) eseményeit bemutató, Berlinben őrzött miniatúrák.¹⁰¹ Az *Ehrenpfortén* az 1515-ös eljegyzés jelenete kompozicionális hasonlóságot mutat például a berlini kódex szintén egy házasságkötést ábrázoló, *Salamon fogadja a fáraó lányát* című élőképeivel. A taglejtések és a tekintetek mindkét képen középre irányulnak, s mindkét jelenet pillanatfelvételnéppen mutat be egy-egy fontos történelmi eseményt. Azt, hogy a hasonlóság feltehetően nem véletlen, jelzi, hogy az *Ehrenpforte* talapzatán található szövegben a képmezők elrendezésével kapcsolatban többször találkozunk a 'stellagia' szóval, amely a latinizált változata volt az élőképek hordozható, ideiglenes állványát jelentő, francia és németalföldi területen elterjedt *stellagie* vagy *stellage* színházi szakkifejezésnek.¹⁰²

Az innsbrucki síremlék *reliefjén* ezzel szemben egy mozgalmas tömegjelenettel találkozunk (18. kép), amely összhangban van a szemtanú Cuspinianus leírásával: 1515. július 22-én „megrendezték az eljegyzés napját a hercegek és a királylányok között, ezért az egész nemesség a királyokkal együtt összegyülekezett a várban,¹⁰³ ki-ki hódolatteljesen, ahogy tudott, legragyogóbban feldíszítve, nemcsak ruházattal, hanem drága nyakláncokkal, úgynevezett klenódiuumokkal...”¹⁰⁴ A kép elő-, illetve középterét elfoglaló főszereplők elhelyezkedése ugyanakkor egyértelműen az *Ehrenpforte* jelenetének a hatását mutatja, azzal a különbséggel, hogy I. Miksa itt jobbával megfogja Anna jobb kezét (*dextrarum iunctio*), annak jelzéseként, hogy két fiúunokája valamelyike számára szimbolikusan maga jegyzi el II. Ulászló lányát. A *relief* alkotója az uralkodók előtt elhelyezett királyi címereket is átvette a fametszetről. Cuspinianus a Burgban lejátszódott jelenet leírásakor nem említette a püspököket, a Szent István-dómban történt ünnepélyes eseményről beszámolva azonban felsorolta a magas rangú egyházi vezetőket: „Bal oldalon helyezkedett el elől

100 Lüken: Kaiser Maximilian I., 460.

101 Uo. 481. A miniatúrákat tartalmazó kódex a berlini Kupferstichkabinettben, 78 D 5 jelzeten található. Lásd még *Kaiser Maximilian I.* [Michel–Sternath], 60–61. 11a–b. tételek; Eva Michel: Zu einer gedächtnüß hie auf Erden. Albrecht Altdorfers Triumphzug für Kaiser Maximilian. In: *Maximilians Ruhmeswerk*, 387–388. Farbtafel 20–21.

102 Lüken: Kaiser Maximilian I., 480–483.

103 A latin szövegben 'ad arcem' szerepel. Az esemény a Hofburgban volt.

104 Cuspinianus: Napló, 156.

Tamás esztergomi bíboros, apostoli oldalkövet, Máté, a gurki bíboros, apostoli követ...”,¹⁰⁵ s felsorol 14 másik, jelen lévő püspököt. Florian Abel – úgy tűnik – kombinálta a két jelenetet, ugyanis a Hofburgban játszódó esemény ábrázolásának bal oldalán, az előtérben látható a két bíboros, Bakócz Tamás, illetve Matthäus Lang von Wellenburg, akinek I. Miksa kedvelt diplomatájaként kiemelkedő szerepe volt az 1515-ös bécsi kongresszus szervezésében, s aki 1521. május 6-án salzburgi érsekként majd I. Ferdinánd és Jagelló Anna háromnapos ünnepséggel megkoronázott linzi esküvőjét is celebrálja.¹⁰⁶

Bár a hangsúlyos belső dekorációjú termet nagy valószínűséggel nem azonosíthatjuk az esemény helyszínével, a Hofburggal, a *reliefen* találkozunk néhány, a témához illő képi utalással: az ajtó fölött például Hymen, a házasság istenét, illetve a magyar címert láthatjuk. Az sem tűnik véletlennek, hogy a falakat feltehetően a Trója-regényt ábrázoló falikárpitok díszítik,¹⁰⁷ mivel a 16. század első évtizedében I. Miksa udvari tudósai egy része a rómaiakig, másik része a trójaiakig vezette vissza a Habsburg-ház őseit.¹⁰⁸

II. Lajos portréja mind az *Ehrenpforte* két jelenetén – a kettős eljegyzésén (11. kép), illetve ahol Miksa rokonságának tagjaként szerepel –, mind az innsbrucki síremlék márvány domborművén (18. kép) hasonló ikonográfiai típust követ: mindhárom képen koronát és vállig érő haját visel. A gyermek II. Lajosról feltehetően 1515 körül, tehát 9-10 éves korában készült említett arcképeken vagy a fül aljáig érő, egyenes, félhosszú hajjal (a Kunsthistorisches Museumban őrzött festmények, illetve Hieronymus Beck von Leopoldsdorf *Porträtbuchjának* képe, 8-9. kép), vagy vállára és mellére omló, hullámos hajjal (Strigel II. Lajos-portréja és I. Miksa családját ábrázoló festménye, 6-7. kép) láthatjuk.

A kettős eljegyzés a 19. századi osztrák művészetben

A 19. században a Habsburg Birodalom egyik fénykorának tartott időszak, I. Miksa uralkodása eseményeit, köztük a kettős fejedelmi eljegyzést számos képzőművészeti alkotás elevenítette fel.¹⁰⁹ A Grazban őrzött Dietrichstein-féle festménymásolatról 1820-ban Ludwig Ferdinand Schnorr von Carolsfeld (1788–1853) egy litográfiát készített (*Nuptia Dietrichsteiniana*) (19. kép), míg Karl Ruß (1779–1843) egy intim családi jelenetben mutatja be I. Miksa, II. Ulászló és I. Zsigmond tárgyalását a kettős eljegyzésről.

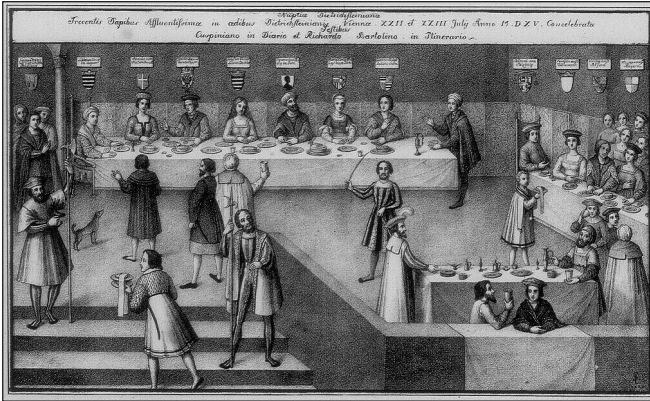
105 Cuspinianus: *Napló*, 156.

106 Heilingsetzer: *Ein Baustein*, 70–71. Az 1521-es linzi esküvőn részt vett Johannes Cuspinianus is, Caspar Ursinus Velius pedig ugyanebben az évben *De nuptiis Ferdinandi* címmel 180 hexameterből álló költeményt jelentetett meg. Uo. 71.

107 Frenzel: *Kenotaph*, 54.; Diemer: *Kaiser Maximilians Kenotaph*, 51.

108 Alphons Lhotsky: *Apis Colonna. Fabeln und Theorien über die Abkunft der Habsburger*. Ein Exkurs zur *Chronica Austriae* des Thomas Ebendorfer. *Mitteilungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien* 55 (1944) 171–245.; Karl Schmid: „Andacht und Stift”. Zur Grabmalplanung Kaiser Maximilians I. In: *Memoria. Das geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens*. Hrsg. Karl Schmid – Joachim Wollasch. München, 1984. (Münstersche Mittelalter-Schriften 48) 756–757.

109 Eckart Vanca: *Aspekte der Historienmalerei des 19. Jahrhunderts in Wien*. Wien, 1973. [Doktori disszertáció] 67. 63. j.



19. kép. Die Hochzeit von Siegmund von Dietrichstein mit Barbara von Rottal im Jahr 1515. In: Ludwig Ferdinand Schnorr von Carolsfeld: *Nuptia Dietrichsteiniana*. 1820. Albertina. Graphische Sammlung. DG1942/227. [Litográfia.]

A majdnem 150 darabból álló, 1826 és 1832 között készült *Bilder zur Geschichte von Wien* című sorozat tollrajzán¹¹⁰ a középen ülő I. Miksa megfogja a két Jagelló uralkodó kezét, unokái (itt a valóságtól eltérően Mária mellett Ferdinánd is megjelenik) mögüle figyelik az eseményt. Annát apja, II. Lajost pedig nagybátyja, a lengyel király vonja magához.

A kettős eljegyzés jelenete szerepelt egy Anton Ziegler (1793–1869) által 1837-ben, illetve 1838-ban megjelentetett történeti kiadványban is, az ábrázolás azonban inkább az I. Miksa és Jagelló Anna közötti ceremóniára koncentrált, II. Lajos és Habsburg Mária a központi jelenet mögött csak mellékszereplőként tűnik fel (20. kép).¹¹¹



20. kép. *Gallerie aus der Österreichischen Vaterlandsgeschichte in Bildlicher Darstellung*. Hrsg. Anton Ziegler. Wien, 1837. 48. kép. [Könyvillusztráció, litográfia.] (Lásd 111. j.)

¹¹⁰ Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Bildarchiv. Pk 783c. 138.

¹¹¹ *Gallerie aus der Österreichischen Vaterlandsgeschichte in Bildlicher Darstellung*, Hrsg. Anton Ziegler. Wien, 1837. 48. kép.

21. kép. *Vaterländische Immortellen aus dem Gebiete der österreichischen Geschichte, der alten, mittleren, neuern und neuesten Zeit gesammelt...*
Hrsg. Anton Ziegler.
Wien, 1839. 82. kép.
(Lásd 113. j.)



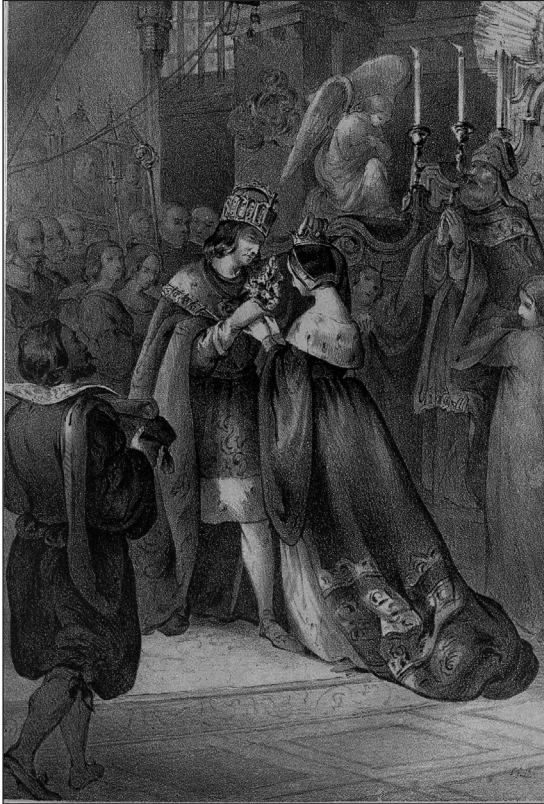
A 91 illusztrációt tartalmazó kötetben több önálló írást találunk I. Miksa életéről és uralkodásáról: az eljegyzési jelenet az 1513 és 1518 közötti eseményeket bemutató szövegrész előtt kapott helyet.¹¹²

Johann Nepomuk Geiger (1805–1880) a *Vaterländische Immortellen* című, 1839-ben szintén Anton Ziegler által kiadott történelmi sorozathoz készített tollrajzon, illetve a kiadványban található litográfián az 1515. évi királytalálkozót örökítette meg (21. kép).

II. Ulászló és I. Miksa – Cuspinianus említett leírásának megfelelően – gyaloghintóban ül, míg I. Zsigmond lován ülve nyújtja kezét a két uralkodó felé. A háttérben egy hintóban Anna, elől pedig szintén lovon ülve a kilencéves Lajos látható. Az eseményeket egy négyoldalas leírás (*Die Doppelheirath zu Wien, zwischen Maximilians Enkel und Wladislaws Kindern. Jahr 1515.*) ismerteti.¹¹³ A Dietrichstein–Rottal-féle esküvőt ábrázoló festményről 1844-ben

112 Az illusztráció – a megjelenési adatok közlése nélkül – szerepel egy ismeretterjesztő jellegű munkában. Sigrid-Maria Größing: *Maximilian I. Kaiser - Künstler - Kämpfer*. Wien, 2002. 240–241. oldal között.

113 *Vaterländische Immortellen aus dem Gebiete der österreichischen Geschichte, der alten, mittleren, neuern und neuesten Zeit gesammelt...* Hrsg. Anton Ziegler. Wien, 1839. 82. kép. Vö. Carl L. Wiesboeck: *Peter J. N. Geiger's Werke oder Verzeichniss saemmtlicher Radirungen, lithographischen Feder- und Kreidezeichnungen...* Leipzig, 1867. 77. 183. tétel; Cornelia Reiter: *Wie im Wachen Traume. Zeichnungen, Aquarelle, Ölskizzen der deutschen und österreichischen Romantik*. Salzburg, 2006. [Állománykatalógus] 85. 192. tétel; Uő: *Peter Johann Nepomuk Geiger und seine gezeichneten Geschichtsbilder*. Wien, 2020. 39–40. 20. tétel, 464. 53. tétel. Ltsz. 7895. Ziegler és



22. kép. Die Doppelheirath zu Wien.
In: *Vaterländische Bilder-Chronik aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates*. III. Hersteller Anton Ziegler. Wien, 1846. 182. kép.
[Könyvillusztráció, litográfia.]
(Lásd 115. j.)

– a Dietrichstein család történelmi reprezentációjának részeként – Carl Agricola (1779–1852) rajza nyomán Robert Theer (1808–1863) készített litográfiát.¹¹⁴

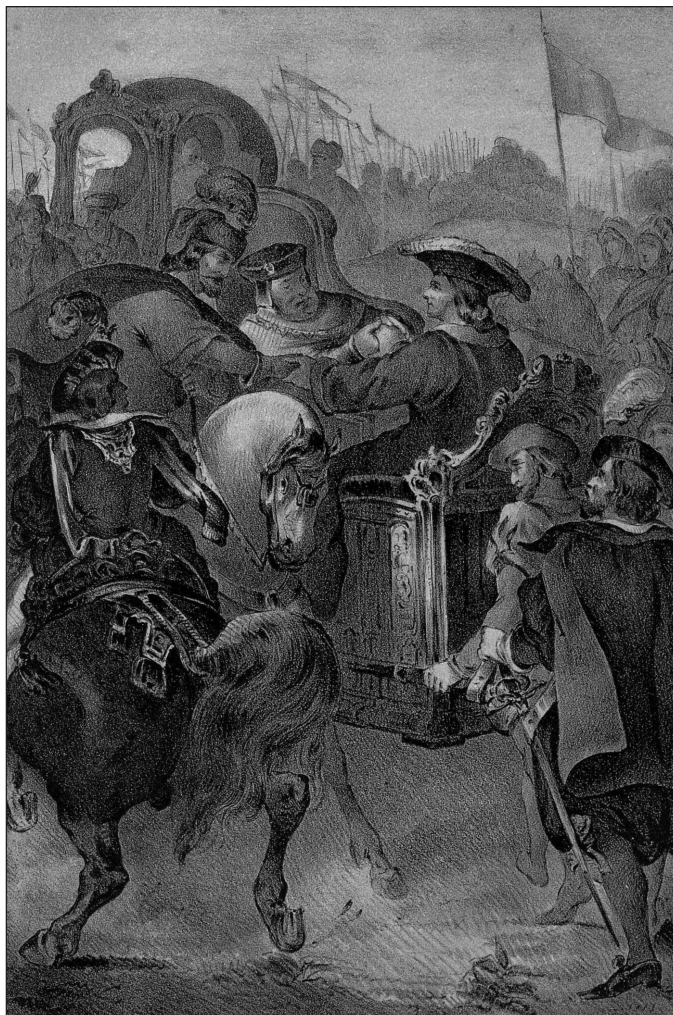
Az 1515-ös bécsi események ábrázolásával egy 1846-ban szintén Anton Ziegler által kiadott történelmi munkában is találkozunk.¹¹⁵ A sorozat harmadik kötete I. Miksa uralkodásának bemutatásával kezdődik. A több nyelven – köztük magyarul is – feliratozott litográfiák egy-egy rövid leírást illusztrálnak. A *Doppelheirath zwischen Maximilians Enkeln und Wladislaw's Kindern* című szövegrészhez (15–17.) a 182. számú, *Die Doppelheirath zu Wien* című illusztráció (22. kép) kapcsolódik, míg az utána következő, valójában korábban történt eseményt bemutató fejezetet (*Zusammenkunft des Polen- und Ungarnkönigs mit Maximilian*. 17–19.) a 181. számú kép (*Zusammenkunft des Polen- und Ungarnkönigs mit Maximilian zu Wien*) jeleníti meg (23. kép).

Geiger együttműködéséhez vö. *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról*. Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp., 2000. [Kiállítási katalógus] 538. [Sinkó Katalin.]

114 Polona Vidmar: *Vorfahr oder König? Zur Rezeption der Porträts des 17. Jahrhunderts unter Franz Josef Fürst Dietrichstein (1767–1854)*. *Acta Historiae Artis Slovenica* 26 (2021) 90–91. Az ÖNB Bildarchivjának online adatbázisa szerint Robert Theer a litográfiát Leopold Bucher festménye nyomán készítette. <https://onb.wg.picturemaxx.com/?16756386081222671803>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. május 27.)

115 *Vaterländische Bilder-Chronik aus der Geschichte des österreichischen Kaiserstaates*. III. Hersteller Anton Ziegler. Wien, 1846.

23. kép.
 Zusammenkunft
 des Polen- und
 Ungarnkönigs mit
 Maximilian zu Wien.
 In: *Vaterländische
 Bilder-Chronik aus
 der Geschichte des
 österreichischen
 Kaiserstaates.*
 III. Hersteller Anton
 Ziegler. Wien,
 1846. 181. kép.
 [Könyvillusztráció,
 litográfia.]
 (Lásd 115. j.)



Az illusztrációk sorrendje tehát – a leírásokkal ellentétben – megfelel az események kronológiájának: először a királytalálkozó, majd a kettős eljegyzés ábrázolása szerepel a kiadványban. A találkót bemutató kép előterében a fiatal Lajos királyt látjuk lóháton, míg a középrészben a lovon ülő I. Zsigmondot, illetve a gyaloghintóban helyet foglaló II. Ulászlót és I. Miksát. II. Ulászló a kezében tartott edényt nézegeti: talán utalás ez arra, hogy Cuspinianus leírása szerint I. Miksa 1515. július 23-án – tehát valójában a július 16-i királytalálkozó után – Ulászlónak, mint láttuk, egy művészi kidolgozású, régi ezüstkorsót vagy kancsót adott. A templomban játszó eljegyzési jelenet főszereplője itt is I. Miksa és Jagelló Anna.

A királytalálkozó eseményét August Eisenmenger (1830–1907) is megörökítette a Bécs-től nem messze fekvő Schloss Hernsteinban. A korábbi épületből 1727–1730-ban kialakí-



24. kép.
August Eisenmenger:
Az 1515. évi bécsi
királytalálkozó.
Schloss Hernstein,
1870 körül.

tott kastélyt 1830-ban Rainer főherceg (1783–1853) szerezte meg, majd az 1850-es évek második felében fia, Lipót Lajos főherceg (1823–1898) – I. Ferenc József (1830–1916) unoka-öccse – megbízásából Theophil von Hansen (1813–1891) tervei szerint historizáló (angol gótika) stílusban vadászkastéllyá építették át. Az 1870-es években készített, az *Ahnensaal* falain elhelyezett, vászonra festett olajfestmények – az első jelentős 19. századi dinasztikus portrészorozat – a Habsburg-ház tagjait örökítették meg I. Rudolftól (1218–1291) II. Ferdinándig (1578–1637), illetve III. Lipót (1351–1386) osztrák herceg és I. Miksa esetében az életükből vett egy-egy fontos jelenetet mutattak be. A művész III. Lipótot egy 1376-ban rendezett bázeli ünnepség, míg I. Miksát az 1515-ös királytalálkozó aranybrokát-hermelin palástot viselő központi szereplőjeként ábrázolta, mindkét esetben hangsúlyozva a diplomáciai kapcsolatok fontosságát a birodalom építésében (24. kép).¹¹⁶

Moritz Alois Becker (1812–1887) pedagógus, topográfus néhány évvel később egy gazdagon illusztrált albumot jelentetett meg Hernsteinről, amelynek illusztrációit részben Franz Alt (1821–1914) akvarelljei nyomán Ludwig Michalek (1859–1942) készítette.¹¹⁷

116 *Hernstein in Niederösterreich. Sein Gutsgebiet und das Land im weiteren Umkreise... II/1. Die Bewirtschaftung. Industrie. Handel und Verkehr. Das neue Schloß Hernstein. Topographie.* Hrsg. M. A. Becker. Wien, 1889. 160., 164.; Vancsa: *Aspekte der Historienmalerei*, 168–178.; *Mythen der Nationen. Ein Europäisches Panorama.* Hrsg. Monica Flacke. Berlin, 1998. 278.; Werner Telesko: *Geschichtsraum Österreich. Die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts.* Vienna, 2006. 307–309., 488. 300. j. [Korábbi irodalommal]; Verena Benedek: *Schloss Hernstein. Über Hansens historistische Räume, ihre Ausstattung und ihr Interieur.* Wien, 2008. [Doktori disszertáció] 28–29.; Gabriele Handl – Christian Handl: *Schloss Hernstein.* Berndorf, [2018.] 81.

117 *Album von Hernstein. Illustrationen zu Hernstein in Niederösterreich. Sein Gutsgebiet und das Land im weiteren Umkreise.* Hrsg. M. A. Becker. Wien, 1882. Vö. Telesko: *Geschichtsraum Österreich*, 307.



25. kép. Václav Brožík [Wenzel von Brozik]: *Tu felix Austria nube*. Prága, 1896, olaj, vászon, 430 × 730 cm. Belvedere. Ltsz. 2768a-b. (Lásd 120. j.)

A kiadványban az *Ahnensaal*ról több kép is szerepel. Egy színes nyomat Franz Alt akvarellje alapján a dísztermet ábrázolja, míg Ludwig Michalek 1880 körül a saját rajzai alapján készített két metszeten a festményeket – köztük az 1515-ös királytalálkozót bemutató jelenetet –, egy harmadikon pedig az Eduard Bitterlich (1833–1872) által festett mennyezeti freskó díszítését láthatjuk J. Kaiser rajza nyomán. Hernstein kastélyának gyűjteményében található Eisenmengernek a Habsburg-portrékhoz készült előtanulmányai.¹¹⁸

Az 1515-ös királytalálkozót jelenítette meg az a kis méretű, mozgalmas kompozíciójú festmény, amelyet 1880 körül a lengyel Jan Matejko (1838–1893) készített, s amelynek előterében a lóháton érkező fiatal II. Lajost látjuk. I. Ferenc József 1880. szeptember 2-án – galíciai körutazása során – felkereste Matejko krakkói, Flórián utcai lakását, ahol a festő a császárnak ajándékozta a képet. A műalkotás feltehetően nem került a császári gyűjteménybe, ma bécsi magántulajdonban őrzik. Az uralkodói látogatást Juliusz Kossak (1824–1899) lengyel történelmi festő egy akvarellen meg is örökítette: a képen Matejko a császárnak mutatja a festőállványra helyezett, díszes keretű festményt. Kossak akvarellsorozata Rudolf főherceghez (1858–1889) és feleségéhez, Stefániához (1864–1945), majd 1945-ben Pannonhalmára, végül ismeretlen körülmények között a krakkói Nemzeti Múzeumba [Museum Narodowe w Krakowie] került.¹¹⁹

118 Telesko: *Geschichtsraum Österreich*, 308., 487. 303. j. Vö. Ilsebill Barta-Fliedl – Stefan Körner – Peter Parenzan: *Wissenschaftliches Inventarverzeichnis*. 2002. *Schloß Hernstein. Niederösterreich im Auftrag der Wirtschaftskammer*. Wien, 2002. 42skk.

119 Petneki Áron: „Oh az ecset nagy szónok!” *Jan Matejko és a magyarok*. [Göd,] 2018. 19., 60–63. Köszönöm Petneki Áronnak a kép történetével kapcsolatos információkat. Mivel Stefánia főhercegnő és második férje, Lónyai Elemér (1863–1946) a második világháború végén a Pannonhalmi Bencés Főapátságban kapott menedéket, birtokaikat és műkincseiket az apátságnak adományozták.

A bécsi Stephansdombban tartott kettős eljegyzést 1896-ban készített, *Tu felix Austria nube* című, monumentális (430 × 730 cm) festményén¹²⁰ Václav Brožík [Wenzel von Brozik] (1851–1901) történeti festő is megörökítette (25. kép), amelynek részleteihez I. Miksa innsbrucki síremlékének említett 23. reliefsjét is felhasználta.¹²¹

A reprezentatív festményről, amelyhez a szereplők azonosítását elősegítő nyomtatott „kulcs”-ot (*Personenschlüssel*) is mellékeltek,¹²² kiváló minőségű heliogravür másolat készült Josef Löwy (1834–1902) udvari fényképész és kiadó műhelyében.

Az 1515. évi Habsburg–Jagelló kettős eljegyzés a hazai képzőművészetben ezzel szemben nem vált népszerűvé, az esemény ábrázolásával a 19. század végi – 20. század eleji történelmi összefoglaló művek és monográfiák említett illusztrációin kívül nemigen találkozunk. Ennek okát részben talán abban kereshetjük, hogy a Jagelló-korszak történetírásunkban – egészen az utolsó évtizedekig – a hanyatlás és zűrzavar időszakaként jelent meg, szemléletes ellenpontjaként az erős, virágzó Mátyás-kornak. Az 1490 és 1526 között eltelt évtizedek eseményei közül jószereivel csak a mohácsi csata és olykor a Dózsa-féle parasztfelkelés képzőművészeti megjelenítésével találkozunk. A Habsburg Birodalommal közös történelmünk képi recepciójára – elsősorban a 18. században – találunk példákat: elég, ha a 17. század végi felszabadító háború Habsburg-vezetéssel kivívott magyarországi győzelmeinek ábrázolásait említjük. Igaz, a 19. századi hazai nemzeti-függetlenségi törekvések felerősödésének időszakában ezeknek az eseményeknek az emléke is elhalványult, a Habsburgokkal kötött 1515. évi dinasztikus szövetség ábrázolása pedig bele sem került a történeti festészet tématarába. A Habsburg–magyar szövetség egy másik történelmi példáját ugyanakkor – IV. (Kun) László (1262–1290) és Habsburg Rudolf (1218–1291) közös győzelmét a cseh Ottokár király felett a morvamezei csatában (1278) – a 19. században is többször ábrázolták: Than Mór (1828–1899) *Kun László átadja Ottokár fiát a foglyokkal együtt Habsburg Rudolfnak a morvamezei csata után* (1873) című, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium történeti képpályázatára beadott monumentális alkotásán megörökített jelenetet például már a kortársak is a kiegyezés és a dualizmus történeti előképeként értelmezheték.¹²³

120 Österreichische Galerie [Belvedere] Ltsz. 2768a–b. Vö. Flacke: *Mythen der Nationen*, 277–278. A9. kép; Tel-esko: *Geschichtsraum Österreich*, 348–349. Abb. 18.; *Kaiser Maximilian I.* [Michel–Sternath], 120., 122.; *The Last Knight*, 60.

121 Gozdzik: *A Jagelló-házból származó*, 15.; Bartos: *II. Ulászló*, 55. 27. tétel.

122 ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung. Pk 353. 67a. Vö. Flacke: *Mythen der Nationen*, 277. A10. kép; Bachschweller: *Barbara von Rottal*, 84–85.

123 „Hogy a morvamezei csatával a Habsburg-ház jövőbeli felemelkedése indult meg, s ebben őt egy vele egyenrangú nemzet katonai helytállása támogatta, további népszerű szerzők nyomtatékosítják és vésik majd folyamatosan a köztudatba. 1867-hez közeledve ez a meggyőződés szerves része lesz a magyar állam történeti megalapozása és legitimációja körüli érvrendszernek.” *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Főszerk. Sisa József. [Szerk. Papp Júlia – Király Erzsébet.] Bp., 2018. 548. [Király Erzsébet.]

AZ ÚRBÉRES LAKOSSÁG ÉLETKÖRÜLMÉNYEINEK DIFFERENCIÁI A 18. SZÁZADI BIRTOKTÍPUSOKON

DEMETER GÁBOR – TOMPA LÁSZLÓ

.....
DIFFERENCES IN THE LIVING CONDITIONS OF THE SERF POPULATION
ON 18TH CENTURY ESTATES

An eight years of database building allowed us to combine settlement level conscriptions of plots and duties of peasant population and the landlords of the more than 8000 settlement of 18th century Hungary. Using the census data of Joseph II, the description of Vályi from 1797, the urbarial summary from 1786, and the so called *Lexicon locorum* with data on priests, schoolmasters, and spoken language (1773) we executed a quantitative analysis of historical data on services, taxes, duties, plot size and general living conditions on different estate types (private large landholdings, state landholdings, estates of the different churches, estates of petty nobility, aristocrats and bene possessionati) comparing the living conditions of serfs and cottars from many aspects.

Keywords: living conditions, statistical analysis, estate types, serfs, Hungary, 18th century.
.....

Bevezetés – célok és módszerek

A 18. századi Sopron vármegyei birtokviszonyok vizsgálati rávilágítottak, hogy a tényleges robot is mindig magasabb volt annak pénzbeli megváltási értékénél, így a szerződéses, robotot pénzzel megváltó jobbágyság hosszú távon jobb életkörülményekkel bírónak tekinthető Soós Imre szerint.¹ A soproni Széchényi-birtokokkal szemben az Esterházy-birtokok zömén élő jobbágyság szerződéses volt (1728-ban szabad menetelűként összeírva),² ahol a robotot készpénzzel váltották meg, és egy tanulmányunk rá is világított a két birtokosnak/birtoktípusnak már a 18. század eleji gazdálkodás során is megfigyelhető, jól térképezhető, egyéb tényezők tekintetében is jelentkező különbségeire.³

Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Délkelet-Európa története osztály; Tompa László, segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára. A tanulmány az MTA-BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport keretén belül, annak támogatásával készült.

- 1 Soós Imre: *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében*. Sopron, 1941. 11–16.
- 2 Perjés Géza: Jelentés az 1728. évi összeírás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle* 20 (1978) 11–80.
- 3 Demeter Gábor – Horváth Gergely Krisztián: Sopron vármegye az ország gazdaságában és társadalmában az 1728. évi országos adóösszeírás tükrében. Szempontok egy összehasonlító vizsgálathoz. *Soproni Szemle* 77 (2023) 155–179.

Egy másik, immár országos vizsgálatunk arra világított rá, hogy a pénzben megváltott kilencedet fizető települések (országos viszonylatban) fejlettebbnek bizonyultak egyéb ismérveik alapján a kilencedet robottal megváltó közösségeknél.⁴ Ez adta az ötletet, hogy az 1786-ra rendelkezésre álló indikátorok⁵ által felvett értékeket birtoktípusonként és főbb birtokosonként is (tehát kétféle kategorizációt használva) összehasonlítsuk. Hasonló vizsgálatot már végeztünk az adatbázis nem kvantifikálható tényezőit (vallás, nyelv, települési jogállás, piactól való távolság, oktatási intézmények léte) fókuszba állítva, az egyes csoportokra jellemző társadalmi-gazdasági-demográfiai eltérések mértékét és jellegét kutatandó.⁶

Az MTA-BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport keretében épített 18. századi adatbázisunk tartalmazza az adott település birtokosá(i)nak nevét is,⁷ a birtokos pedig birtokméreteinek összesítése alapján besorolható volt a Fónagy Zoltán kétkötetes összeállításában alkalmazott méretkategóriák valamelyikébe.⁸ A II. József korabeli népszámlálás és Vályi András adatait kombinálva (Erdélyre nincs adatunk) 7000 település esetében nyílt lehetőség a birtokviszonyok vázolására, valamint birtoktípusokra és birtokosokra jellem-

- 4 A probléma lényege, hogy alapesetben nem dönthető el egyértelműen, hogy a kilencedet terményben, pénzben, vagy éppen robotban megváltó közösség (vagy földesúri gazdálkodás) tekinthető-e fejlettebbnek. (1) Ha a földesúr a kilencedet terményben kéri, az lehet, hogy jó piacra jutási lehetőségei miatt van, tehát komparatív előnye van. (Ugyanakkor további megfontolások is lehetségesek: az uradalmak gyakran – jobb piac híján – a saját parasztjaiknak árusították ki az allódiумuk terményeit –, ha tehát a kilencedet terményben kéri, az arra is utalhat, hogy a jobbágnak nincs lehetősége pénzzé tenni az árut, mert nincs helyi piac.) (2) Ha robotot kér, akkor nagy lehet az allódiума és ugyancsak jók a termény értékesítési lehetőségei. (3) Ha pénzt kér, az arra utal, hogy a jobbágyközösségnek van piacolható feleslege és van piacra jutási lehetősége is, mely semmiképpen sem jellemzi a gazdasági értelemben vett periférikus településeket. Ha a paraszti és földesúri gazdálkodást vetjük össze, akkor lehetőségeit tekintve a földesúri gazdálkodás a fejlettebb. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy az archaikus jobbágyfalusi gazdálkodás (bárhogy adózzon is), évszázadokon keresztül működött nagyon nehéz körülmények között, míg a Gutsherrschaft-hoz minimum béke, magas szintű szervezethez és valamiféle modern értelemben értett kereskedelem kellett. Ilyen szemszögből az autark paraszti gazdálkodás működőképesebb (életképesebb) volt, mint a nagy, komplex, sok külső tényezőtől függő rendszerek. Az is világos, hogy a maghozamot tekintve 1786-ban nem volt egyértelmű különbség az allódiум javára (inkább regionális differenciák voltak). Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt: Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszárazások regionális következményei (1720–2020). *Századok* 156 (2022) 963–999.
- 5 Lásd a <http://gistahungarorum.abtk.hu> (legutóbbi megtekintés: 2023. december 10.) adatait és térképeit. Az indikátorok forrásait lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) A 39. A Magyar Kancelláriai Levéltár. Acta Generalia (1770–1848) (= A 39) 3688/1786.; *Lexicon locorum Regni Hungariae populorum anno 1773 officiose confectum*. Szerk. Illés József. Bp., 1920.; *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk. Dányi Dezső – Dávid Zoltán. Bp., 1960. (Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya); *II. József népszámlálásának községi adatai*. Szerk. Dányi Dezső – Faragó Tamás – László Géza. Bp., 1996. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 15); *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87*. Fel. szerk. Dányi Dezső. Bp., 1975. (Történeti statisztikai tanulmányok 2.)
- 6 Demeter Gábor: Az agrártársadalom differenciáltsága 18. századi településsoros összeírások kvantitatív elemzése alapján (1720–1796). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 485–520.
- 7 A népszámlálási adatok hiányait Vályi 10 évvel későbbi adataival töltöttük fel. Vályi András: *Magyarországnak leírása*. I–III. Buda, 1796–1799.
- 8 Fónagy Zoltán: *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában*. I–II. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.)

zó településszintű társadalmi-gazdasági és demográfiai indikátorok kiértékelésére.⁹ A gazdasági teljesítőképeség és az életminőségre (jobbágyterhekre) utaló indikátorok¹⁰ mellett demográfiai (migráció)¹¹ és kulturális tényezőket egyaránt (intézményi infrastruktúra)¹² bevontunk a vizsgálati halmazba.

A kategorizációban szerepeltek jelleg és méret szerinti ismérvek: elkülönítettük az egyházi, kamarai, városi és világi magánbirtokokat, az utóbbin belül megkülönböztetve a nagybirtokos arisztokráciát, a Festeticsek, Batthyányak és Esterházyak birtoknagyságát el nem érő, de ugyancsak címmel rendelkező arisztokratákat (húsz birtokolt település felett), a *bene possessionati* réteget és az egy-két faluval rendelkező kismemesi csoportokat is. Az egyházi birtokok esetében szintén létrehoztunk méretbeli kategóriákat (1. táblázat).

1. táblázat. A birtoktípusok tanulmányban használt rövidítése, kódolása

M4: 1000 hold alatti magánbirtoklás	KV: kamara és város közösen
M3: 1000 és 5000 hold között	NV: nagybirtokos (M3 felett) és város közösen
M2: 5000 és 10 000 hold között	SY: egyházi és városi birtokosok kisbirtoklás mellett
M1: 10 000 hold feletti nagybirtokos	E: egyházi
S1: tiszta, „kisbirtokos közbirtokosság” (1000 hold alattiak)	EE: nagy egyházi uradalom (püspökségek, érsekségek)
S2: M4-es kisbirtokos és bármilyen más nagybirtokos	EP: plébánia
S3: M4-es kisbirtokos és egyházi birtoklás	ES: szerzetesrend
S4: M4-es kisbirtokos és kamarai birtoklás	ET: káptalani birtoklás
S5: M3-as, M2-es vagy M1-es nagybirtokos és kamarai birtoklás	EI: papnevelde vagy egyházhoz kötődő iskola birtoklása
S6: M3 vagy afeletti nagybirtokosok közösen	EO: kombinált egyházi (a fenti E betűsökből)
S7: M3 vagy afeletti nagybirtokosok és egyház közösen	SZ: szabad közösség
S8: egyház és kamara közösen K: kamarai	EK: a szerzetesrendektől a szekularizációs rendelettel elvett birtokok, amelyek az úrbérrendezés idején még a rendek kezén voltak, Vályinál viszont kamarai birtokoknak jelezték őket
S9: M3-as „középbirtokosok” közösen	V: város

9 Az azonos vezetéknevű személyek birtokait összevonva kezeltük, ami pl. az Esterházy család hercegi és grófi ága, vagy a Batthyányak esetében generalizálást, és így a kép torzítását eredményezte. A nagy területen szóródó birtokok esetében az átlagot fenntartásokkal kell kezelni, mert a szórás lehet, hogy nagyobb és kifejezőbb.

10 Főként a „kancelláriai összesítés” alapján. MNL OL A 39 3688/1786.

11 A népszámlálási kötetekből. (Lásd. 5. j.)

12 A *Lexicon locorum...* alapján.

A fenti általános tipizálás mellett az indikátorértékeket mintegy 140 ismertebb család esetében külön is átlagoltuk, s az elemzett birtokosok birtoktestjeinek földrajzi eloszlását külön térképre vittük, hogy lássuk, az átlagértékek mögött területileg szórt vagy koncentrált birtokállomány húzódik. A koncentrált birtoktesttel (például Harruckern, Aspremont, Batthyány) és szórt birtokállománnyal rendelkező családok (Széchényi) mellett volt olyan birtokos, ahol a birtokállomány nem egy, hanem két helyen koncentrálódik (Krisztina főhercegnő).

A birtoktípusok úrbéréseinek helyzetében mérhető differenciák

Nézzük meg közel 7200 kategorizált település adatai alapján, hogy az egyes birtoktípusok milyen jellegzetességgel bírtak, milyen értékeket mutattak a társadalmi-gazdasági-demográfiai indikátorok (2. táblázat). Bár a birtokok területi kiterjedése pontosan nem ismert (az uradalmak nagyságát nem tartalmazza egyetlen általunk használt összeírás sem), az esetszámot (településszámot) tartalmazó kördiagram (1. ábra) és a mellékelt térképi ábrázolás (2–3. ábra) képet adhat kiterjedésükről. A kamarai birtokok a településállomány 10%-át sem tették ki, de területi kiterjedésük az Erdély és Temesi Bánság nélküli országterületen ennél jóval nagyobb volt. A 10 000 hold feletti birtokok a településállomány legalább (volt) vegyes birtoklás is, mint az S2 és S5 kategória) 20%-át kitették, de a térképen arányuk inkább 25% (látványra is szembeűnő). A kamarai birtokok zöme Budáról nézve ugyan periferikus elhelyezkedésű, de ez Bécsből nézve Mosonra már egyáltalán nem igaz: az óvári uradalom centrális elhelyezkedésű és modernizációs központ is volt.¹³ (A bellyei és dárdai uradalomra viszont ez egyáltalán nem áll, itt egyébként sok volt az 1000 legfejletlenebb falu közé besorolható település).¹⁴ A közbirtokosság koncentrációja az Alföld és a hegyvidék találkozásánál lévő vásárvonalhoz, a középhegységi hegységelőterekhez, és intramontán medencékhez kötődött keleten (a Belső-Kárpáti-hegykoszorú térségében, a majdani transzverzális vasút vonal és az etnikai kontaktóza határát kiadva). Ezt egészíti ki a Dunántúlon a zalai és vasi központ, és az északnyugat-felvidéki, szlovák etnikumú zóna (2–4. ábra). Az egyházi birtokok a Dunántúl északi és keleti felén (nyugaton alig), az Északi-középhegység déli oldalán és Dél-Bihar hegyeiben összpontosultak.

13 Horváth Gergely Krisztián: *Bécs vonzásában. Az agrárpiacosodás feltételrendszere Moson vármegyében a 19. század első felében.* Bp., 2013.

14 Demeter Gábor: Területi egyenlőtlenségek a történeti Magyarország területén a reformkor előtt (1773–1796). In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. 2022. Területi egyenlőtlenség – intézményi változás.* Szerk. Demeter Gábor et al. Bp., 2023. 143–189.

2. táblázat. Társadalmi-gazdasági mutatók átlagértékei különböző birtoktípusok esetében

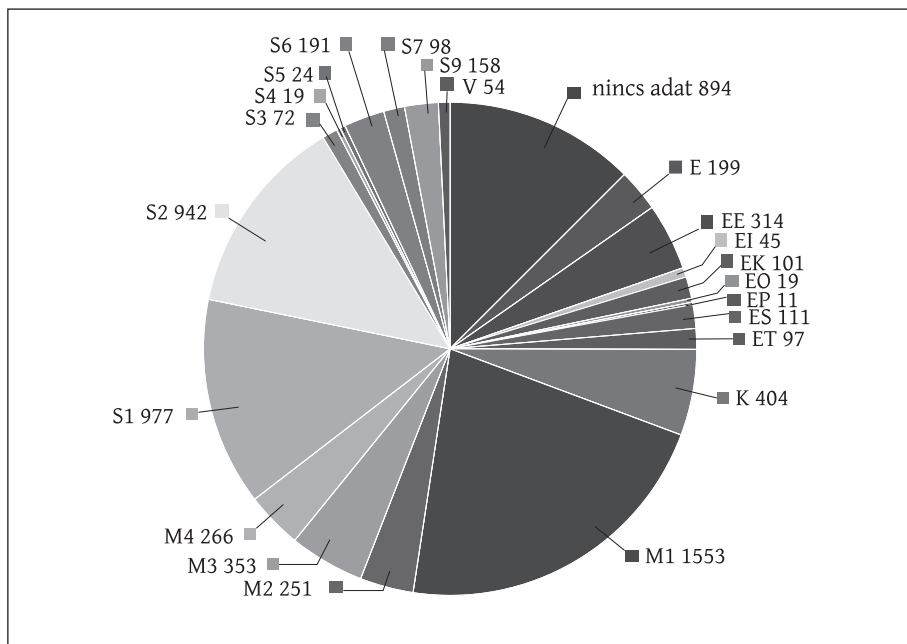
Birtoktípus és településszám	Mérészám: átlag és szórás	Egy házra jutó család	Távollévők aránya a lakosságból (1=100%)	Idegenek aránya a lakosságból (1=100%)	Polgárok aránya a lakosságból (1=100%)	Teljes jobbgy aránya a lakosságból (1=100%)	Házatlan zsellér aránya a lakosságból (1=100%)	Egy úrbéresre jutó szántó (magyar hold)	Egy úrbéresre jutó szőlő (kapás)
Nem adatolt 894	átlag	1,234	0,018	0,016	0,003	0,075	0,006	8,366	0,263
	szórás	0,264	0,016	0,016	0,010	0,048	0,009	5,894	1,197
E 199	átlag	1,311	0,014	0,014	0,003	0,082	0,006	13,423	0,312
	szórás	0,262	0,011	0,012	0,006	0,029	0,012	6,616	0,867
EE 314	átlag	1,200	0,010	0,012	0,002	0,062	0,006	7,256	0,980
	szórás	0,227	0,013	0,013	0,005	0,039	0,010	6,619	2,392
EI 45	átlag	1,290	0,015	0,014	0,002	0,076	0,008	12,314	1,110
	szórás	0,236	0,015	0,016	0,004	0,034	0,011	8,685	2,527
EK 101	átlag	1,294	0,026	0,017	0,003	0,079	0,007	12,311	0,504
	szórás	0,199	0,039	0,016	0,005	0,036	0,011	8,613	1,794
EO 19	átlag	1,235	0,017	0,012	0,002	0,074	0,005	8,789	0,552
	szórás	0,157	0,017	0,011	0,004	0,033	0,010	5,759	2,177
EP 11	átlag	1,158	0,055	0,026	0,003	0,099	0,003	10,818	0,000
	szórás	0,164	0,050	0,018	0,005	0,046	0,008	6,073	0,000
ES 111	átlag	1,248	0,016	0,013	0,007	0,079	0,010	7,893	0,684
	szórás	0,222	0,014	0,020	0,018	0,036	0,036	6,132	2,109
ET 97	átlag	1,261	0,017	0,017	0,002	0,082	0,007	11,333	1,123
	szórás	0,225	0,014	0,017	0,003	0,028	0,010	7,692	2,541
K 404	átlag	1,277	0,010	0,008	0,003	0,094	0,007	12,137	0,337
	szórás	0,299	0,011	0,011	0,011	0,055	0,011	10,578	1,191
M1 1553	átlag	1,255	0,015	0,015	0,003	0,087	0,008	9,732	0,512
	szórás	0,261	0,014	0,017	0,009	0,070	0,013	6,919	1,532
M2 251	átlag	1,295	0,016	0,016	0,003	0,087	0,007	10,416	0,545
	szórás	0,220	0,014	0,015	0,010	0,114	0,013	6,461	1,580

Birtoktípus és településszám	Méroroszm: átlag és szórás	Egy házra jutó család	Távollevők aránya a lakosságból (1=100%)	Idegenek aránya a lakosságból (1=100%)	Polgárok aránya a lakosságból (1=100%)	Telkes jobbágy aránya a lakosságból (1=100%)	Házatlan zsellér aránya a lakosságból (1=100%)	Egy úrbérésre jutó szántó (magyar hold)	Egy úrbérésre jutó szőlő (kapás)
M3 353	átlag	1,283	0,016	0,013	0,003	0,075	0,005	10,875	0,677
	szórás	0,194	0,016	0,015	0,009	0,034	0,009	6,701	1,837
M4 266	átlag	1,307	0,020	0,017	0,002	0,067	0,005	9,211	0,685
	szórás	0,307	0,020	0,018	0,006	0,045	0,011	6,929	1,880
S1 977	átlag	1,312	0,030	0,043	0,004	0,169	0,005	8,582	0,535
	szórás	0,269	0,161	0,845	0,046	3,607	0,024	6,441	1,710
S2 942	átlag	1,286	0,017	0,013	0,003	0,067	0,005	9,015	0,603
	szórás	0,228	0,015	0,015	0,010	0,048	0,008	6,490	1,632
S3 72	átlag	1,281	0,020	0,018	0,002	0,061	0,006	9,799	0,540
	szórás	0,249	0,015	0,016	0,004	0,048	0,011	8,122	1,735
S4 19	átlag	1,273	0,018	0,010	0,002	0,073	0,003	10,010	0,000
	szórás	0,209	0,017	0,009	0,005	0,031	0,004	7,000	0,000
S5 24	átlag	1,293	0,020	0,010	0,005	0,071	0,005	6,462	0,100
	szórás	0,149	0,015	0,012	0,009	0,039	0,007	4,800	0,489
S6 191	átlag	1,289	0,016	0,011	0,003	0,092	0,010	9,502	0,669
	szórás	0,311	0,015	0,012	0,009	0,056	0,014	5,497	1,683
S7 98	átlag	1,328	0,021	0,014	0,007	0,074	0,008	7,853	0,841
	szórás	0,245	0,018	0,013	0,016	0,058	0,011	5,139	1,933
S9 158	átlag	1,280	0,018	0,014	0,003	0,074	0,006	10,417	0,616
	szórás	0,207	0,015	0,018	0,011	0,034	0,011	7,523	1,739
V 54	átlag	1,475	0,015	0,015	0,004	0,096	0,010	8,636	0,237
	szórás	0,491	0,012	0,014	0,005	0,034	0,015	7,208	0,936
Teljes halmaz átlaga	átlag	1,275	0,018	0,018	0,003	0,091	0,006	9,511	0,535
	szórás	0,259	0,061	0,312	0,019	1,332	0,014	7,024	1,636

Birtoktípus és településszám	Földesúri ajándék értéke Ft-ba átszámolva egy űrbéresre	Egy űrbéresre jutó adó értéke	Infra-strukturális fejlettség (max=2) állami adó Rft	Piacról való távolság (legjobb= 0,5)	Robot (normalizált érték, max=1)	Jobbágynok arány-csökkenése 1785-1720	Földminőség (legjobb=1) %	Piaci elérhetőség nélküli komplex fejlettség	Komplex fejlettség piaci elérhetőséggel
Nem adatolt 894	1,366	6,199	0,485	0,082	0,373	-34,604	2,058	-0,235	-0,153
	1,088	3,595	0,458	0,123	0,182	48,577	0,997	0,634	0,650
E 199	2,823	6,711	0,518	0,058	0,520	-49,591	1,734	-0,530	-0,472
	1,307	4,123	0,475	0,107	0,211	36,332	0,825	0,679	0,703
EE 314	1,072	4,322	0,595	0,081	0,305	-77,636	2,224	-0,099	-0,018
	1,210	3,003	0,378	0,125	0,167	27,129	0,986	0,667	0,676
EI 45	1,831	7,406	0,500	0,093	0,457	-75,313	1,778	-0,132	-0,039
	1,030	3,885	0,533	0,132	0,188	26,404	0,876	0,723	0,699
EK 101	2,026	9,102	0,554	0,060	0,458	-68,504	2,238	-0,270	-0,210
	1,415	5,458	0,484	0,104	0,235	27,512	1,159	0,663	0,667
EO 19	1,427	7,230	0,447	0,121	0,348	-76,359	1,789	-0,232	-0,111
	0,811	4,341	0,468	0,127	0,173	15,272	0,713	0,612	0,655
EP 11	1,204	8,633	0,227	0,064	0,407	-49,106	2,091	-0,407	-0,344
	1,194	2,788	0,410	0,103	0,173	38,745	0,701	0,689	0,716
ES 111	1,379	6,511	0,500	0,052	0,359	-71,089	1,973	-0,210	-0,157
	1,142	3,006	0,432	0,109	0,198	26,002	0,868	0,624	0,650
ET 97	1,679	7,158	0,593	0,106	0,448	-73,332	1,825	-0,083	0,024
	1,271	4,642	0,435	0,133	0,206	23,176	0,890	0,659	0,682

Birtoktípus és településszám	Földesúri ajándék értéke Ft-ba átszámolva egy úrbéresre	Egy úrbéresre jutó adó értéke	Infra-strukturális fejlettség (max=2) állami adó Rft	Piacról való távolság (legjobb= 0,5)	Robot (normalizált érték, max=1)	Jobbágycok arány-csökkenése 1785–1720	Földminőség (legjobb=1) %	Piaci elérhetőség nélküli komplex fejlettség	Komplex fejlettség piaci elérhetőséggel
K 404	0,906	4,781	0,571	0,071	0,331	-67,259	2,280	-0,057	0,014
	1,047	3,063	0,465	0,112	0,263	29,475	1,072	0,681	0,712
M1 1553	1,822	6,724	0,474	0,077	0,403	-58,449	2,211	-0,364	-0,287
	1,319	3,849	0,470	0,118	0,210	35,649	1,109	0,662	0,688
M2 251	1,833	5,919	0,522	0,088	0,437	-65,343	1,880	-0,297	-0,209
	1,221	3,613	0,488	0,131	0,192	32,758	0,904	0,659	0,689
M3 353	1,925	6,111	0,503	0,065	0,435	-60,706	2,025	-0,324	-0,259
	1,271	3,424	0,486	0,105	0,214	42,026	1,067	0,679	0,703
M4 266	1,685	7,013	0,297	0,078	0,419	-61,286	1,966	-0,497	-0,419
	1,293	4,466	0,421	0,114	0,223	38,619	0,875	0,678	0,685
S1 977	1,501	6,572	0,446	0,072	0,389	-64,656	1,931	-0,326	-0,254
	1,255	3,372	0,465	0,112	0,200	37,058	0,843	0,624	0,641
S2 942	1,563	6,457	0,557	0,087	0,389	-64,521	1,930	-0,164	-0,077
	1,146	3,460	0,463	0,120	0,195	35,352	0,908	0,623	0,649
S3 72	1,490	7,086	0,639	0,082	0,404	-67,814	1,722	-0,071	0,011
	1,043	4,347	0,469	0,127	0,201	32,073	0,892	0,589	0,622
S4 19	1,088	5,810	0,368	0,068	0,274	-66,599	1,895	-0,245	-0,177
	1,187	3,061	0,467	0,089	0,200	32,706	0,994	0,590	0,557

Birtoktípus és településszám	Földesúri ajándék értéke Ft-ba átszámolva egy úrbéresre	Egy úrbéresre jutó adó értéke	Infra-strukturális fejlettség (max=2) állami adó Rft	Piactól való távolság (legjobb= 0,5)	Robot (normalizált érték, max=1)	Jobbágynok arány-csökkenése 1785-1720	Földminőség (legjobb=1) %	Piaci elérhetőség nélküli komplex fejlettség	Komplex fejlettség piaci elérhetőséggel
S5 24	1,030	8,228	0,708	0,104	0,335	-65,332	1,875	0,107	0,211
	0,916	3,655	0,464	0,127	0,144	33,716	0,850	0,658	0,723
S6 191	1,443	7,579	0,393	0,076	0,416	-49,622	1,874	-0,239	-0,163
	1,014	3,608	0,465	0,126	0,218	37,606	0,897	0,634	0,684
S7 98	1,428	6,304	0,673	0,115	0,356	-56,513	1,684	-0,008	0,108
	0,934	2,980	0,466	0,147	0,153	36,452	0,820	0,686	0,755
S9 158	1,639	6,698	0,487	0,087	0,419	-65,242	1,987	-0,250	-0,163
	1,230	2,985	0,475	0,124	0,208	34,836	0,896	0,631	0,659
V 54	1,185	7,527	0,611	0,115	0,374	-54,839	2,074	-0,070	0,045
	0,776	3,525	0,452	0,150	0,188	37,383	0,949	0,549	0,553
Teljes halmaz átlaga	1,588	6,417	0,498	0,079	0,393	-59,216	2,035	-0,264	-0,185
	1,253	3,681	0,467	0,119	0,208	38,564	0,988	0,660	0,683



1. ábra. A birtoktípusok gyakorisága a 7200 településen

Az egy házra jutó családok száma a városi birtokokon volt a legmagasabb,¹⁵ míg a két óriásbirtok-típus, az egyházi nagybirtok és a 10 000 hold feletti világi nagybirtok esetében alacsony értéket mérhettünk, ami arra utal, hogy itt viszonylag kevés volt a zsellér, szemben például a tipikus közbirtokosság által birtokolt településeken. A kamarai birtokokon átlagos volt a helyzet, nyilván elterjedésük szórtsága és az ottani települések jellege is befolyásolta ezt. (A déli, új telepítésű birtokokon valószínűleg eleve kevesebb volt a zsellér.)

A távollevők aránya viszont a kamarai és egyházi nagybirtokokon igen alacsony volt, ezzel szemben a valódi közbirtokosság földjein ennek háromszorosát mérhetjük. A városi birtokokon és a 10 000 hold feletti birtokokon szintén átlag alatti volt a távollevők aránya, de nem volt olyan kedvező, mint a kamarai és püspöki domíniumokon. A fentiekkel szemben egyes kisebb egyházi birtokokon (EP, plébániáké) akár 5,5% is lehetett a hiányzók aránya.¹⁶ Az 1000 hold alatti nagybirtokokon átlag feletti volt az egy házra jutó családok száma, csaknem annyi, mint a valódi közbirtokossággként jelzett településeken, a távollevők aránya pedig valamivel átlag feletti volt.

15 Bár az értékek közti különbség kicsinek tűnik, az 1,3 azt jelenti, hogy minden harmadik házban két család lakott. Az 1,2 azt jelöli, hogy minden ötödik házban kettő család élt, az 1,25 pedig azt, hogy minden negyedikben lakott két család.

16 Csak a felnőtt férfiakra vonatkozva adták meg a létszámot, amelyből az 1785-ös teljes lakossághoz mért arányt számoltuk, mely így pontatlan. Nem tudni ugyanis, hogy a távollevők vitték-e a családjukat. Éppen ezért a mai migrációs adatokkal való összehasonlításuk téves eredményt adhat, a térképi mintázat azonban összevethető a maival.

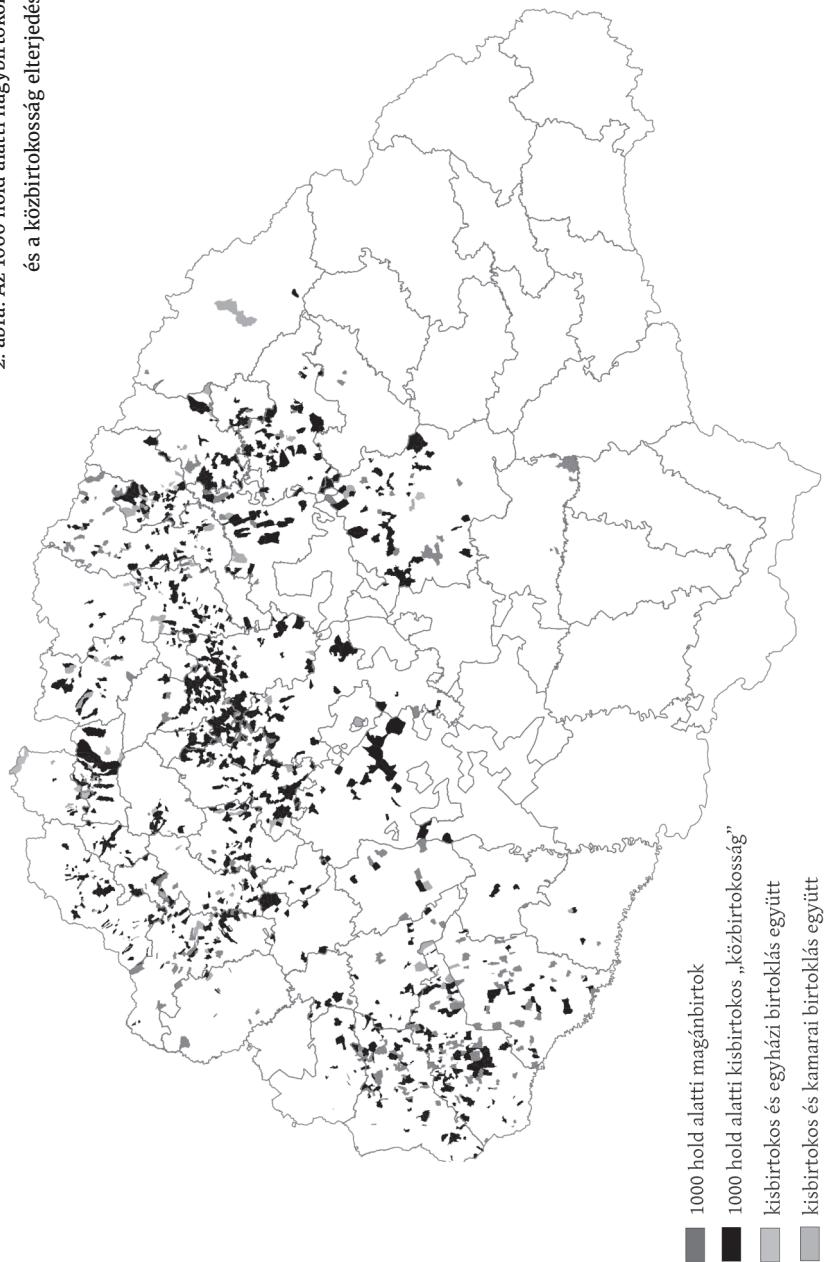
A jövevények aránya (aki legalább 10 éve egy helyben tartózkodott, az már nem mi-nősült jövevénynek) a kamarai birtokokon 1786-ban már elenyésző volt, tehát új telepe-sek nem érkeztek (legalábbis nem ide). Ezzel szemben a közbirtokosság településein ez az országos átlag közel háromszorosa volt. Hasonlóan átlag feletti volt a plébániai birtokokon lévő nem *autochton* lakosság aránya. Ezek voltak tehát a fő célterületek (feltételezhetően nem a külső, hanem a belső migráció számára is). Az egyházi nagybirtokokon viszont nem volt jellemző a bevándorlás, miként több, vegyes birtoklású csoport esetében sem volt ez gyakori.

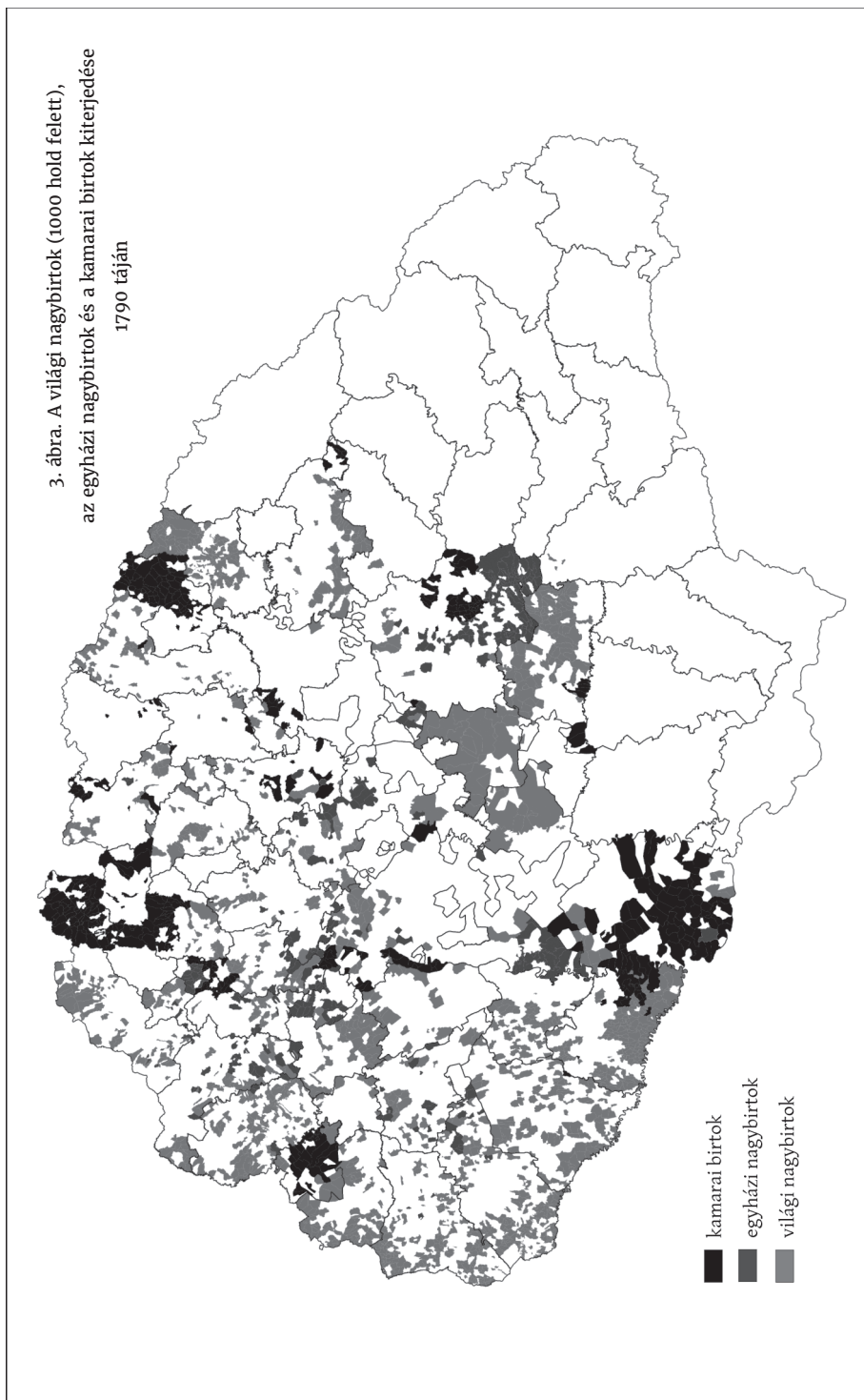
Ugyanakkor a polgári jogállású személyek (felnőtt férfiak) arányát tekintve a vegyes birtoktípusok igen szélsőséges értéket mutattak: az országos átlag duplája, illetve fele is előfordult altípusonként. A városok birtokain élő lakosságra nem volt jellemző a polgári státus, miként jóval átlag alatti volt ez a kamarai birtokokon és a püspökségek nagybirtokain is. A 10 000 hold feletti nagybirtokokon ez az érték elérte az országos átlagot, a köz-birtokokon meg is haladta azt, ellenben az 1000 hold alatti (de nem közbirtokossági) birtokokon átlag alatt maradt.

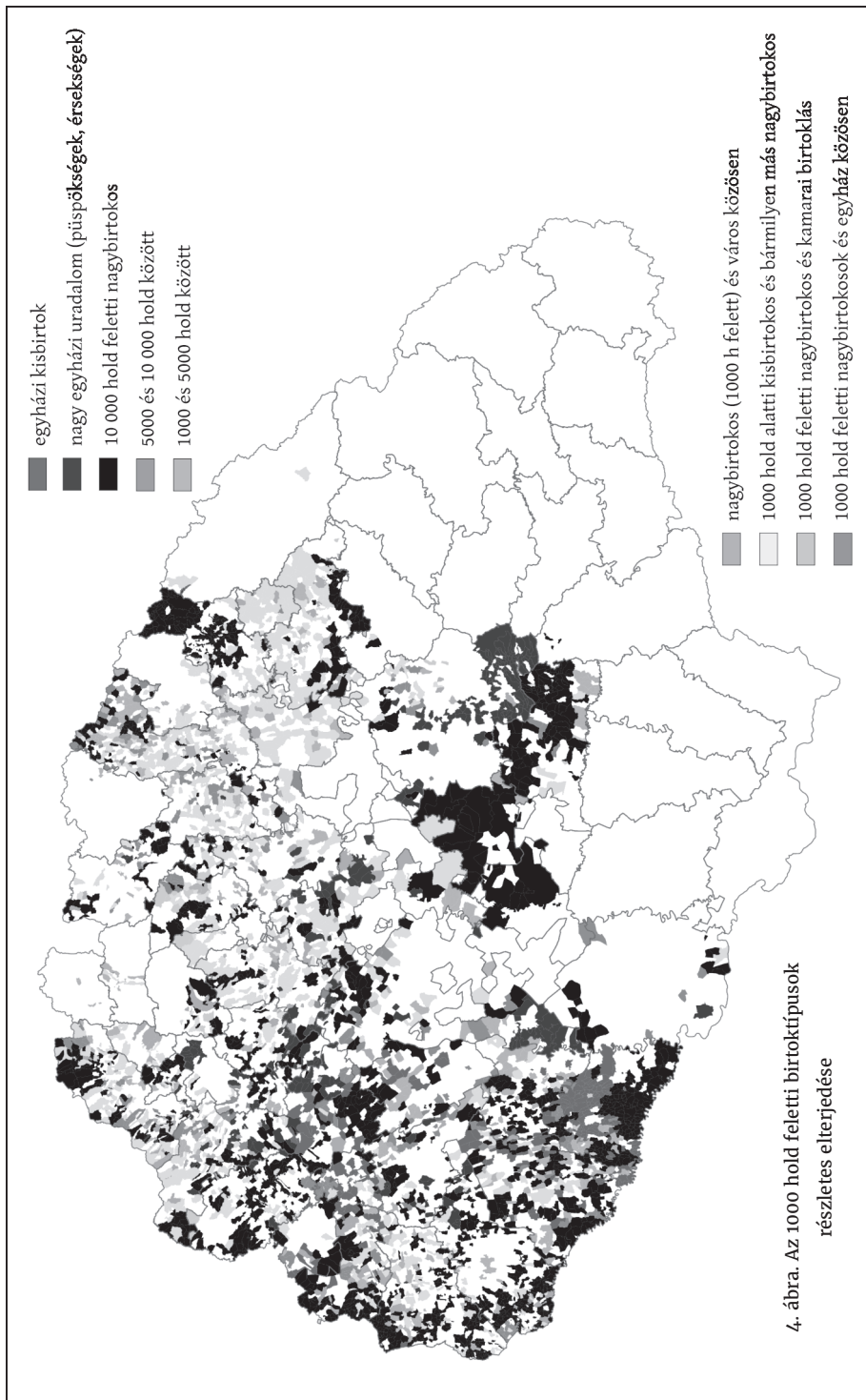
A közbirtokossági településeken kiemelkedő volt a jobbágyság aránya, közel három-szorosa a sor végén kullogó egyházi nagybirtokokénak (ennek egyik oka, hogy a bihari görögkatolikus püspökség területén láthatóan sok volt a – vélhetően román nyelvű és állattartásból élő – zsellér, akiket elsősorban pásztorkodó életmódjuk miatt tekinthetünk zsellérnek, nem feltétlenül szegénységük miatt). A 10 000 hold feletti nagybirtok hozta az átlagot, ellenben az 1000 hold alatti nagybirtokon átlag alatti volt a jobbágyok aránya. Vélhetően ennek következményeként a zsellérek aránya volt magas, akik viszont nem feltétlenül házatlan zsellérek voltak, mert ezek aránya itt az országos átlagot súrolta. A házatlan zsellérek aránya a városi birtokokon volt magas, ami magyarázza azt is, hogy miért volt a városi birtokokon magas az egy házra jutó családok száma. Kamarai birtokok és egyes egyházi birtokok esetében is magas volt a házatlan zsellérek aránya, de éppen a püspöki nagybirtokok esetében ez átlagos, itt tehát a jobbágyok alacsony aránya a házas zsellérek magasabb arányának köszönhető. Erre utal az is, hogy az egy úrbéresre jutó szántó nagysága itt kifejezetten alacsony volt, noha a jobbágyok aránya is az volt. Ez csak úgy lehetséges, ha sok a nyolcad- és negyedtelkes úrbéres (vagy sok a mezővárosi, nem polgárjogú lakos). A kis szántóméretet kompenzálta az egy úrbéresre jutó – az országos átlagot kétszeresen meghaladó – szőlőterület. Ez egyszerre magyarázza a kis szántónagy-ságot és a zsellérek magas arányát (részben szőlőművelők lehettek, főként a Duna mentén és a Dunántúlon, Esztergom, Fejér és Komárom térségében). Feltételezhető, hogy a jelen-ségnek egyéb földrajzi okai is vannak, például gyakoribb a rét a birtoktesteken (ismét Biharra, a görög- és római katolikus püspökségre hivatkozhatunk, de akár az ormánsági egyházi birtokok is eszünkbe juthatnak sajtáságos földhasználatukkal),¹⁷ célszerű tehát megvizsgálni a birtoktípusok földrajzi elhelyezkedését is (2–4. ábra).

17 Demeter Gábor – Koloh Gábor: Birtokstruktúra és jövedelmezőség az Ormánságban és környékén. A siklósi és szentlőrinci járás gazdálkodása (1893–1935). Agrártörténeti Szemle 61 (2020) 25–76.

2. ábra. Az 1000 hold alatti nagybirtokok kiterjedése és a közbirtokosság elterjedése







4. ábra. Az 1000 hold feletti birtoktípusok részletes elterjedése

Hasonlóan kicsi, 9,5 hold alatti értéket mutat a közbirtokosságon élő úrbéresek átlagos földmérete, a zsellérek magas arányának köszönhetően. (Elsősorban a demográfiai nyomás szemléltetése érdekében használtuk ezt a megközelítést, természetesen a teljes jobbágyra jutó földnagyság magasabb értéket eredményez.¹⁸) Mivel itt a bevándorlók aránya is kiemelkedő volt, feltételezhető, hogy az ide érkezők zselléreként folytatták életüket, vagy ha telekhez jutottak, az is rontotta a települési átlagot (az összeírt irtásföldet tartalmazza a földnagyság, az árendált birtokokat nem, így nem tudni, hogy a közbirtokosság mennyire élt ezzel. Az semmiképpen sem meglepő, hogy több zsellérük volt az itteni kisbirtokosoknak, mint telküik).

A magánbirtokokon (a nagybirtokok között, méretüktől függetlenül) végig 9–10 holdas szántónagyságot mérhetünk egy úrbéresre, a kamarai birtokokon és egyes egyházi birtokokon akár 12 holdat is (annak ellenére, hogy itt a házatlan zsellérek aránya is magasabb volt a teljes minta átlagánál). A nem besorolt mintegy 900 település eddig nagyjából a teljes halmaz nagyságát hozta, kivéve a jobbágyok arányát, mely alacsonyabb volt, s amely az átlag alatti egy úrbéresre jutó földnagyságban is kifejezést nyer. Itt és a városi birtokokon is (ahol szintén kicsi volt a szántónagyság egy úrbéresre vetített értéke) nagyon kicsi volt a szőlőterület nagysága egy úrbéresre vetítve, tehát ez sem kompenzált.

A fent említetteken túlmenően átlag alatti volt a szőlőterületek nagysága a kamarai birtokokon, átlagos az 10 000 hold feletti nagybirtokokon és a közbirtokokon, míg átlag feletti az 1000 hold alatti nagybirtokokon. Az egy úrbéresre jutó nagyobb szőlőterület nyilvánvalóan korrelál az adott birtoktípus területi elhelyezkedésével.

A földesúrnak járó természetbeni ajándékok (tyúk, fa, fonal, tojás, vaj stb.) értéke a kamarai birtokokon kirívóan alacsony volt a teljes halmaz átlagához képest, míg az egyházi (nem nagybirtokként jelzett) birtokokon és az 1000–5000, 5000–10 000 és 10 000 hold feletti magánbirtok kategóriájában ez átlag feletti volt. Ellenben az 1000 hold alatti magánbirtokokon átlag körüli volt, csakúgy mint a közbirtokosság területén. Átlag alatti volt az ajándékok értéke a városi birtokokon és az egyházi nagybirtokokon is. Sőt ez utóbbiakon az állami adó értéke sem volt magas, ami nem meglepő, mert az adó a szántóföldi jövedelmekkel (is) korrelál, és itt kicsi volt az egy úrbéresre eső szántónagyság, a szőlőből származó bevételek ellenben nagyok lehetnek, de mégsem emelkedett az állami adó. Ennek az lehet az oka, hogy a szőlőt művelők bérmunkások voltak, így a jövedelem nagy része nem az ő oldalukon keletkezett. Mivel az állattartásból származó bevételeknek is tükröződnie kellene az állami adó nagyságában – legalábbis Dávid Zoltán Debrecen környékéről írt tanulmánya¹⁹ erről tanúskodik –, ennek elmaradása vagy az állatállomány eltitkolását jelenti, vagy azt, hogy a közföldéken legeltetett állatok nagy része az egyházé volt, nem pedig magántulajdon. Egyes, speciális egyházi birtokokon kifejezetten magas volt az adó, miként a városi birtokokon is. A kamarai birtokok a nagy szántóterület ellenére az átlagosnál 33%-kal kisebb állami adót fizettek összességében (sok volt ugyanis az erdőbirtok itt). Az is elképzelhető,

18 Jól látható, hogy a mi adataink nem egyeznek a szakirodalomból várható 13–16 hold körüli átlagos telekmérettel (ami kb. féltelkes átlag).

19 Dávid Zoltán: A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar megyei adatok 1789-ből). In: *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Szerk. Visi Lakatos Mária. Bp., 1996. 27–61.

hogy tartott még az egykori jövevények adókedvezménye, miközben a betelepülők aránya alacsony volt. Lehetséges, hogy a betelepülők átlag körüli aránya az északi kamarai birtokok kisebb desztinációs értéke miatt volt, esetleg itt olyan rossz volt a hozam, hogy a nagy teleknagyság sem kompenzálta a rossz földet. Ennek is lehet alapja, mert a Bácska termékeny kamarai birtok mivoltának ellenére az átlagos földminőség a kamarai birtokokon volt a legrosszabb. (Nyilván azért is, mert fél Árva kamarai birtok volt, viszonylag rossz osztályba sorolt földekkel.) Érdekes, hogy az egyházi nagybirtok követi, hasonlóan rossz átlagos földminőséggel, az adó itt hasonlóan alacsony. A magasabb adót fizető, de nagybirtoknak nem minősülő egyházi birtokok viszont kitűnő földminőséggel rendelkeztek. A 10 000 hold feletti nagybirtokok földminősége is átlag alatti volt (a Harruckernek jó földjeit ellensúlyozta a Schönborn-uradalom erdős-szikkal talaja). Az 5–10 ezer hold közötti nagybirtokok kedvező földminőségével összevetve ez különösen feltűnő. Az 5000 hold alatti birtokokosok és közbirtokosság által dominált településeken viszont már csak átlagos volt a földminőség.²⁰

Az előbb említett, jó minőségű földdel és az ezt tükröző magasabb adóval (és országosan kiemelkedő értékű ajándékkal) jellemezhető egyházi birtokokon²¹ a robotolás is átlag feletti volt. Mivel a robot a helyi társadalom belső struktúráját képezi le,²² feltételezhető, hogy itt arányaiban több a telkes jobbágy, mint az egyházi nagybirtokon (ez igaz is). De hasonló jobbágyarányt másutt is mérhetünk, ott pedig kisebb a robot. Ez ugyanis nemcsak a zsellérek arányától, hanem a telkes jobbágyok belső differenciáltságától is függött (ha sok volt a féltelkes, akkor a robot is kisebb volt, mint ha csak egésztelkesekből állt volna a település).²³ Magas volt még a robot a 10 000 hold alatti magánbirtokokon (pedig 10 000 hold felett magasabb volt a házatlan zsellérek aránya, mint az 5–10 ezer holdas birtokok esetében, vélhetően a telkes jobbágyok teleknagysága nagyobb és kiegyensúlyozottabb mivolta kompenzálta ezt) és a speciális egyházi birtokokon, míg a közbirtokosságnál alacsony értéket mérhetünk a teljes halmaz átlagához képest (és itt több volt a zsellér, tehát a telkes parasztság birtokmérete ezek szerint kisebb lehetett).

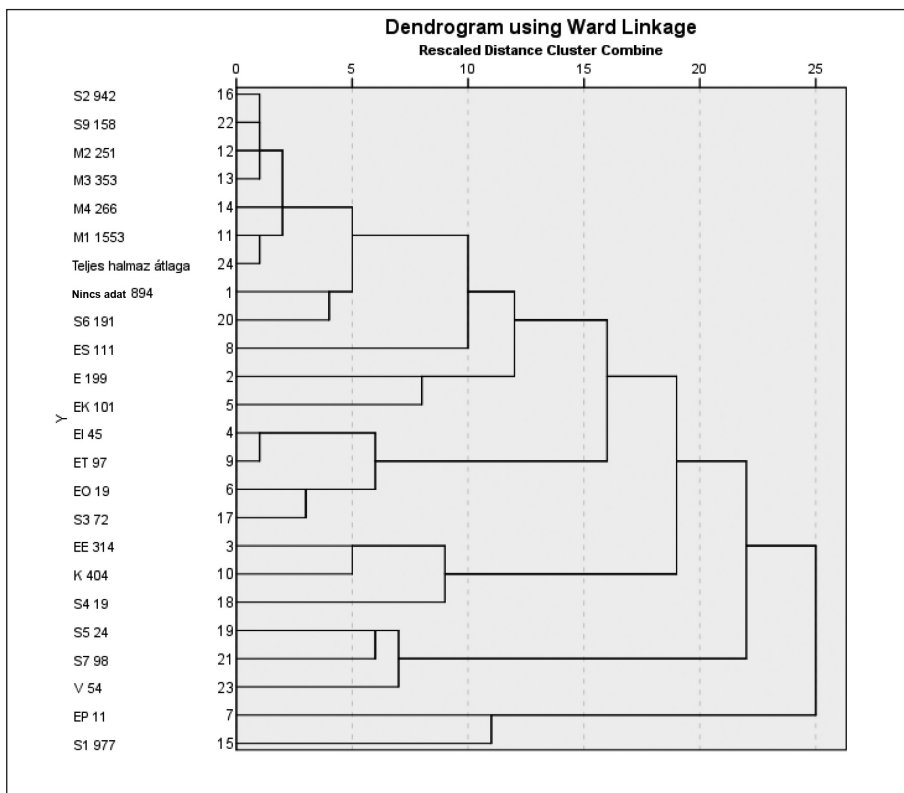
Az infrastruktúrális fejlettség (pap, iskolamester gyakorisága) kiemelkedő volt a városi birtokokon és az egyházi (itt elsősorban a görögkatolikus papok nagy gyakorisága miatt), valamint a világi nagybirtokon. A plébániák birtokain és a közbirtokosság településein viszont nagyon alacsony értéket mértünk. A kamarai birtokokon megint átlag feletti az iskola és a saját pap előfordulásának gyakorisága. A városi tulajdonú települések közel voltak a piacokhoz, míg az egyházi birtokok (nem az egyházi nagybirtokok) messze. A többi típus esetében nem volt lényeges különbség a piactól mért távolságot tekintve

20 Hangsúlyozandó, hogy a minősítés a telki állományra vonatkozik. A *Tabula Dominalist* a nagy uradalmakon végeredményben mindig a tisztségviselők jelölik ki, akik nyilván a legjobb földeket különítik el az uraság számára, ami következképpen rontja az úrbéres földek minőségét.

21 Vélhetően sok plébános természetbeni járadékát is ide számították be. (Csak kevés esetben jelzik külön, hogy plébánia a birtokos; ez egy összefoglaló kategória.)

22 Az egy úrbéresre jutó átlagos robot pusztán a házas, házatlan zsellér és telkes jobbágy egymáshoz viszonyított arányától függ a településen. Ezért inkább társadalmi, mint gazdasági indikátornak tekinthető.

23 A robotot az 1786-os kancelláriai összesítés az elvi kötelező maximumban adta meg. A kilenced robottal való megváltása okozhatja az elvi maximum meghaladását (egyházi birtokon az egyház szedte be a tized mellett a kilencedet).



5. ábra. A paraszti népesség hasonlósági viszonyai a különböző birtoktípusokat tekintve a rendelkezésre álló 18. század végi társadalmi-gazdasági mutatók értékei alapján (a kódok feloldását lásd az 1. táblázat alján, Ward-módszerével készült dendrogram, a csoporttávolság foka a felső vízszintes tengely skáláján látható)

– még akkor sem, ha országosan periferikus elhelyezkedés dominálta a típust (például kamarai birtokok) – a határon túli elérhető piacok (lengyel, Bécs, Radkersburg) miatt.

Végül vizsgáljuk meg, hogyan változott a jobbágyok aránya az 1720–1786 közötti időszakban.²⁴ Kifejezetten nagy volt a csökkenés az egyházi nagybirtokon, mind az országos átlaghoz, mind pedig az egyházi kisbirtokhoz viszonyítva (átlag alatti csökkenés). Kicsi volt a csökkenés a városi birtokokon (annak ellenére, hogy itt 1786-ban magas volt a zsel-lérek aránya), ellenben átlag feletti volt a 10 000 holdnál kisebb nagybirtokokon, a köz-birtokosság településein és még ennél is nagyobb volt a telkes jobbágyok arányszámának csökkenése a kamarai birtokokon.

²⁴ Mivel 1720-ban csak az összeírtakhoz, 1785-ben a teljes lakossághoz, 1786-ban pedig az összes úrbéreshez lehet a jobbágyok számát viszonyítani, így a táblázatban szereplő különbségértékek nem a valós százalékos csökkenést tükrözik, de egymáshoz mérhető nagyságrendjüket tekintve.

Összességében átlag feletti rurális életkörülményeket²⁵ mutattak az ismeretlen birtokviszonyokkal jellemezhető települések, miként egyébként az egyházi nagybirtokokon élő lakosok helyzete is kedvező volt. Az egyházi kisbirtokokon élők nagyobb adójuk ellenére (de távol a piactól) összességében kedvezőtlenebb helyzetben voltak, de ismerve a kor hierarchikus társadalmát, ez nem is meglepő. A kamarai és a városi birtokok lakossága (a sok zsellér ellenére is) állt a fejlettség élén (ami arra utal, hogy zsellér kifejezés nem feltétlenül a szegénységgel egyenlő). A világi nagybirtokok népességének életkörülményei átlag alattiak voltak, de míg a 10 000 hold felettiek súrolták az átlagot, a birtokméret csökkenésével az ott élő lakosság életkörülményei is romlottak. Ez különösen az 1000 hold alatti kategóriában érezhető, ahol rosszabbak voltak a mutatók, mint a közbirtokosság esetében, ahol a megélhetési körülmények összességében a 10 000 holdas kategória lakosainak helyzetéhez voltak hasonlóak.

Ezek után joggal merül fel a kérdés, hogy milyen viszonyban voltak ezek a birtoktípusok (helyesebben a rajtuk élő lakosság életkörülményei) egymással. Vajon az azonos jogállású (például egyházi) vagy azonos méretű birtokok (például óriásbirtokok) hasonlítottak-e jobban egymásra a rajtuk élő agrárnépesség életfeltételeit tekintve? A közbirtokosság hasonlít-e az 1000 hold alatti nagybirtokra (úrbéreseinek) jellegzetességeit tekintve? Vagy inkább a kamarai birtokokra hasonlít? Az egyházi nagybirtok és egyházi birtok, vagy az egyházi nagybirtok és a 10 000 hold feletti magánbirtok hasonlít jobban egymásra az úrbéresek életkörülményeit tekintve? Vagy a 10 000 hold feletti nagybirtok jobban hasonlít az 1000 alatti, de magánbirtok jellegű birtoktestekre? A birtoktípusok egymáshoz való viszonyát az indikátorok hasonlósága alapján klaszteranalízis segítségével vizsgáltuk, és a csoportok egymástól mért távolságát (különbözöttségét) dendrogramon ábráztuk (5. ábra).

Nem meglepő módon a nagybirtokon élők helyzete (tekintve, hogy e birtoktípus bír a legnagyobb területi kiterjedéssel) hasonlít legjobban a teljes települési átlaghoz, őt követik a kisebb világi nagybirtokok, a sort a vegyes nagybirtokok (S2) zárják e csoportban. Jellegét tekintve teljesen eltér minden csoporttól a közbirtokosság és a kamarai birtokok halmaza, amely az egyházi nagybirtokra hasonlít a lakosság életkörülményeit tekintve. Ugyanígy eltér tulajdonságaiban az egyházi kisbirtok lakossága is az egyházi nagybirtokétól.

Az egyes családok úrbéreseinek helyzetében mérhető differenciák

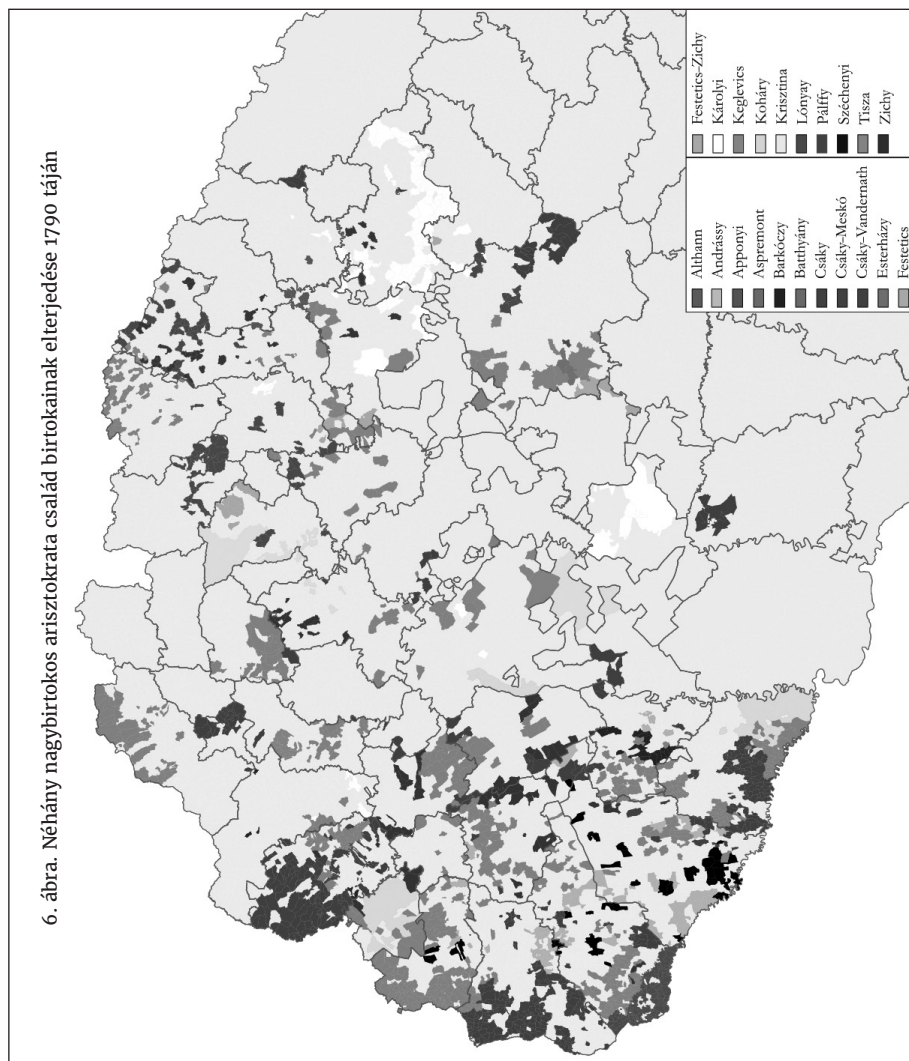
A birtoktípus és méret szerinti kiértékelés után néhány arisztokrata nagybirtokos család úrbéreseinek „átlagos” helyzetét is bemutatjuk (6. ábra). A Széchenyi-, Szapáry- (mint régi nemességgel bíró) és Harruckern-, illetve Schönborn-birtokokat (mint új indigenátussal bíró családok birtokai, az utóbbiak birtokai ráadásul földrajzilag koncentráltan helyezkedtek el) kiemelve a halmazból, a következő megállapítások tehetők. A Schönbornok földjeinek minősége (147 település) jócskán átlag (2) alatti volt (4), míg a Harruckerneké 1,6-os értékével a legjobbak közé tartozott. A Széchenyiek esetében ez átlagos volt

25 Számítására a fenti indikátorok alapján lásd Demeter: Területi egyenlőtlenségek.

(41 falu), a Szapáryak 30 faluja ennél némileg jobb volt. Szintén egyértelmű a Harruckern-birtokok kedvező kulturális infrastruktúráis helyzete, míg ez a Szapáryak és Schönbornok esetében átlag alatti volt. Bár az utóbbiak esetében az iskolamesterrel bíró települések aránya így is magasabb volt az átlagnál és így a Széchenyi-birtokokénál is, a szentgotthárdi apát birtokairól nem is beszélve (22 falu), ahol mind az egyházi, mind a világi művelődés mélyen az itt említett világi uradalmaké alatt volt. Viszont a Harruckernek és Szapáryak birtokain rengeteg volt a házatlan zsellér, a Schönbornok esetében ez pedig átlag alatti volt (a rossz földek ellenére). Igaz, ez azzal járt, hogy itt az egy parasztra jutó birtokméret is átlag alatti volt és rossz minőségű (1728-ban Szepes megyében a rossz földeket kompenzálандó még nagy volt a teleknagyság és a tényleges jobbágyi birtokméret is), míg a Szapáryak és Széchenyiek jobb földjein nagyobb volt ez az érték. A szentgotthárdi apátság birtokain ugyancsak kicsi volt az egy úrbéresre jutó birtokméret. A Széchenyiek esetében az egy parasztra jutó szőlőterület kiugró volt, a Harruckernek magas értékét is megelőzve, de a Szapáryak esetében is átlag feletti értékkel találkozunk. A robot átlagos nagysága (melyet a paraszti lakosság társadalomstruktúrája határozott meg döntően) a Harruckerneknél és Schönbornoknál alacsony volt, a Szapáry- és főleg a Széchenyi-birtokokon viszont jócskán átlag feletti. Az utóbbi két esetben viszont az egy telekre számított adó átlagos, illetve átlag alatti volt, míg a Harruckernek és Schönbornok esetében ez jóval az átlag felett maradt (az egy parasztra jutó érték a Szapáryak esetében magas volt). A Harruckernek esetében ez a földek jó termőképességével magyarázható, míg a Schönbornoknál az egyéb, az összeírásban nem számszerűsített tevékenységek (legeltetés, erdőézés) eredménye. A Szapáry-birtokokon alig voltak idegenek, a Széchenyi-birtokokon viszont átlag feletti volt gyakoriságuk, a kiköltözők aránya viszont átlag alatti volt a Szapáryaknál és a szentgotthárdi apátságnál is. A gyerekek aránya a Szapáry-birtokokon igen magas volt. Noha a házatlan zsellérek aránya alacsony volt az apátsági birtokokon, az egy családra jutó zsellérszám magas értéke nagyszámú egyéb, házas-földes zsellérré enged következtetni. A nemesek aránya meglehetősen magas volt a Schönborn- és apátsági birtokokat leszámítva, itt viszont a polgárok aránya volt országos átlag feletti. A természetbeni ajándékok értéke a Széchenyiekénél volt csak átlag feletti, viszont egyedül itt nem volt előrehaladott a zselléresedés. Összességében a Harruckern-birtokok voltak a legfejlettebbek – országos viszonylatban is –, de átlag feletti volt a Szapáry-birtokok fejlettsége is. A Széchenyi-birtokok fejlettsége átlagos vagy annál kicsit jobb volt, az apátsági és Schönborn-birtokok rurális²⁶ fejlettsége viszont az átlagot csak alulról közelítette. Az utóbbi esetben ennek a rossz minőségű és kevés telkes jobbágyra jutó föld volt az oka.

Az Almásy grófok birtokaira (23 település) jellemző volt az iskolamesterék átlagon felüli gyakorisága, de a házatlan zselléreké is (e kettőről már korábban kimutattuk, hogy korreláltak), és igen magas volt az egy földművesre jutó szőlőterület nagysága. Átlag feletti volt viszont az egy úrbéresre számolt robot mértéke és az adóé is, miközben a birtokokon a migráció alig jelentkezett. Igen magas volt a nemesek aránya, és bár összességé-

26 Hangsúlyozandó a rurális, hiszen a hegyekben a nem agrárszektor szerepe nagyobb is lehetett, de ez nem mérhető az összeírásaink alapján.



ben az Almásyak falvai fejlettség tekintetében a kompozit mutató alapján, előrehaladott volt a zselléresedés bizonyítanul kvantifikálható folyamata (a teljes jobbágyok relatív gyakoriságának csökkenése) a birtokaikon.

Az Althann grófok (zömmel zalai, területileg koncentrált) birtokai (70 település) infrastruktúrális hiányokról tanúskodtak, alacsony volt a zsellérek aránya, (így) a robot átlag feletti, és sok volt az idegen, de az elvándorlók aránya is magas volt. A házatlan zsellérek alacsony aránya miatt a házas zsellérek részesedése tekinthető meghatározónak. A családlétszám jócskán az 5,6-os országos átlag, 6 fő felett volt. Az „ajándékok” egy úrbéresre jutó értéke átlag feletti volt. Noha 1720–1786 között nem csökkent (tovább) a teljes jobbágyok aránya, összességében fejletlen rurális közösségről van szó.

A Batthyányak az arisztokrácia csúcsát jelentették több mint 280 településen fekvő birtokaikkal. A földminőség az országos átlag alatt volt, az intézményi infrastruktúra pedig az aprófalvas térségben igen siralmas képet mutatott. A teljes jobbágyok aránya viszont átlag feletti, a szőlőterület az országos átlag közel duplája, ami kompenzálta az átlagos földmértet és magyarázza az átlag feletti állami adót is (mivel azt a föld mellett egyéb jövedelmek is befolyásolták, így a nagy szőlőterület is hozzájárult a magasabb adóhoz). A robot viszont átlagos volt, ami a nagy jobbágyarány mellett arra utal, hogy a jobbágytelkek nem voltak nagyok, átlagon felüli méretűek.

Az Andrásyak esetében (21 falu) az iskolamesterek aránya szintén átlag feletti, a házatlan zselléreké ellenben átlag alatti volt, de (így) az egy úrbéresre és egy telekre jutó adó is igen magas volt. Az erőteljes zselléresedés ellenére a fejlettség átlag feletti volt.

Az Apponyiak esetében (19 település) rossz volt a földminőség, és sok volt a házatlan zsellér, amit az iskolamesterek országos átlag feletti gyakorisága alig tudott kompenzálni a kompozit fejlettségi mutató értékeiben. Az adó egy úrbéresre vetítve alacsony volt, egy telekre szintén, szőlőterület nem volt a parasztok kezén, viszont átlag feletti volt a bevándorlók aránya, a polgároké szintű. A természetben fizetett ajándékok értéke átlag feletti, a zselléresedés üteme nem volt jelentős (de, mint láttuk, ekkor már sok zsellér volt, tehát vélhetőleg a század elején is), összességében átlag alatti helyzetet eredményezve.

A veszprémi püspök birtokain élők életszínvonala a kiemelkedő földminőség ellenére „csak” átlagos volt, pedig az infrastruktúra is jó volt és a zselléresedés sem sújtotta a térséget. Igaz, a házas zsellérek aránya 1785 körül (is) kb. 30% volt, ami kiugró értéknek tekinthető. A Vay-birtokokon (11 település) viszont még a kiugró zselléresedés ellenére is átlag feletti volt még a kompozit (tehát nem csak a gazdasági teljesítményt mutató) életminőség.

Az eddigi családokkal szemben a Beleznay, Beniczky, Berzeviczy, Beöthy családok (4-8 település) a *bene possessionati* kategóriát legfeljebb alulról súrolták, s rang szerint sem minősültek arisztokratának. Esetükben a kompozit rurális fejlettség ugyancsak az országos átlag felett volt, a náluk nem sokkal vagyonosabb Berényi grófnál (18 település) viszont átlag alatti. Itt a földminőség is némileg az átlag alatt volt, a parókiák és iskolamesterek aránya pedig mélyen átlag alatti (a Batthyányaknál ez például nem vezetett a fejlettség eséséhez, mert a szőlő ezt végső soron kompenzálta), a házatlan zsellérek aránya kicsi volt, de a házas zselléreké már nem elhanyagolható. A földbirtok egy teljesre

és egy úrbéresre számítva is átlag feletti, igaz, a telki állományú szőlő csak átlagos kiterjedésű. A robot átlag feletti, az adó egy földművesre számítva nem magas, egy telekre vetítve viszont átlag feletti (így egy telekre sok paraszt jutott). Kiugró volt a gyerekarány és a zsellérek száma egy családra vetítve (ezek házas zsellérek). Ennek ellenére a családméret átlagos, a polgárság alig van jelen, a földesúri szolgáltatások, ajándékok mértéke átlag feletti, a telkes jobbágyság arányának csökkenése átlagos.

A közbirtokosság kezén lévő földek (kb. 1100 település) sok tekintetben átlagosak, átlag körüliek voltak. Magas volt viszont itt a nemesek aránya (ez nem meglepő), alacsony az iskolamestereké és előrehaladott volt a zselléresedés, ami összességében az átlagostól valamivel gyengébb fejlettséget eredményezett.

Az Aspremontok birtokainál (89 település, részben egykori Rákóczi-birtokok, Makovica környékén, Sárosban koncentrálódva) a telkes jobbágyság aránya országos átlag feletti volt, zsellér alig akadt, viszont ez az országos átlagot (13 kat. h. szántó) alulról súroló átlagos telki szántónagyságot jelentett. A robot átlag alatti (azaz, mivel zsellérek alig voltak, sok lehetett a negyed- és féltelkes paraszt), az adó viszont átlag feletti volt. A gyermekek aránya szintén kisebb volt az országos átlagnál, a családlétszám viszont nagyobb. (Lehetséges, hogy sok gyerek került itt a „paraszt és polgár örököse” kategóriába, esetleg elég idősek voltak ahhoz, hogy megosszák a telket a szülővel, ez is magyarázhatja az átlag alatti robotot és a sok kistelket.) A nemesek aránya alacsony, a polgároké viszont átlag feletti. A zselléresedés folyamata nem jellemző. A birtokokon élő termelőrtegek életminősége az országos átlag feletti.

A Barkóczyak 41 települése esetében a földminőség az országos átlag feletti volt, a parókiák aránya szintén (egri püspököt adó család esetén ez nem is meglepő), az iskolamestereké is meghaladta az országos átlagot, de már kevésbé kiemelkedően. A telkes jobbágyság aránya magas, miként az Aspremontoknál, szőlőterület viszont alig volt a jobbágyság művelésében,²⁷ kevesebb jutott egy főre, mint az Aspremontoknál (pedig az ő birtokaik is eléggé északon voltak). A robot kissé nagyobb, mint az országos átlag, míg az egy úrbéresre vagy egy telkesre jutó szántóföldi állomány az országos átlag körül mozgott. Az egy főre jutó állami adó hasonló az országos átlaghoz, az egy telekre jutó állami adó viszont átlag alatti volt, azaz egy telekre viszonylag kevés termelő jutott. A migráció jelentősége elenyésző volt, a gyerekek aránya átlagos, a családlétszám átlag feletti. A nemesek aránya magas, a polgároké alacsony, a természetbeni ajándékok értéke nagy (szemben az Aspremontokkal), s bár a zselléresedés folyamata előrehaladott volt, a fejlettség így is az országos átlag feletti, az Aspremontokéhoz hasonló volt.

Az Erdődyek (68 település) esetében a jó minőségű szántók mellett a vallási infrastruktúra hiányosságai érdemelnek említést. Magas volt a házas zsellérek aránya, közel 30%, kiemelkedő volt a szőlőterületek nagysága (véltetően a zsellérek ebből éltek), miközben a robot átlag alatti (a sok zsellér miatt), az adó viszont átlagos (a búzánál fajlagosan jobb jövedelmet adó szőlő felhúzta). Az átlagos gyerekarány mellett a családméret kifejezetten kicsi volt, miként a nemesek aránya és a természetbeni ajándékok értéke is

27 Az *extraneusok* birtokolta szőlők nagyságát az 1786-os összesítés nem jelzi külön adatbázisunkban.

alacsony volt. A zselléresedés viszont igen dinamikus volt 1720–1785 között, ennek következtében az összfejlettség nem volt kiemelkedő, bár az átlagot azért meghaladta.

Az Esterházy-birtokok (több mint 420 település) erőssége nem a telki földjeik (feltételezett) minőségében rejlett, és nem is az intézményi infrastruktúrában. A házatlan zsellérek aránya egyenesen átlag feletti volt, és a telki szőlőterületek nagysága is kifejezetten kicsi (tehát nem ezek műveléséből éltek). Az egy jobbágyra jutó birtokméret viszont átlag feletti volt, de ezt értelemszerűen követte a robot mértéke. Jóval országos átlag alatt volt azonban az állami adó, miközben átlagos fokú zselléresedés jellemezte területet. Összességében a fejlettség így az országos átlag körül volt.

Noha a földek minősége hasonló volt, az esztergomi érsek falvai mégis fejlettek (33 település), a káptalanéi (32 település) viszont elmaradottak voltak. Ez már az intézményi infrastruktúrában is tükröződik: a káptalan falvaiban pap alig volt, iskolamester is több volt az érseki birtokokon. Kiemelkedő volt viszont mindkét esetben a telki szőlőterületek nagysága. Az egy jobbágyra jutó föld az átlagnál egy kicsit magasabb, a robot pedig alacsonyabb, az adó szintűgy. Nemesek elvértve fordultak elő a területen, a természetbeni ajándékok értéke viszont az érsekség földjein messze átlag alattiak, a káptalannál átlag felettiak voltak. A zselléresedés mindkét esetben átlag feletti értéket mutatott. Ennek ellenére a fejlettségbeli differencia is igen nagy volt.

A Fáy család földjei hasonlóan jó minőségűek voltak (16 faluban), mint a Festeticsek családé (65 település). A Fáy-birtokokon az egyházi és oktatási infrastruktúra is jó volt, a Festeticsek esetében ez átlag alatti volt, főleg egyházi tekintetben (sok volt a filia). A házatlan zsellérek aránya mindkét esetben magas volt, de a Festeticsek esetében országos átlag feletti volt a telki szőlőterületek nagysága, amiből a zsellérek megélhettek, a Fáy család esetében ez átlag alatti. A Festeticseknél viszont igen magas volt a robot, míg a paraszti birtokméretek hasonlóan országos átlag felettiak valamivel mindkét, eltérő társadalmi pozícióban lévő nemesi családnál. A Festeticsek esetében viszont az állami adó alacsony volt egy telekre vetítve, igaz, egy földművesre vetítve már nem annyira. A Fáy család birtokai esetében a bevándorlás kicsi volt, a zsellérek aránya és a családlétszám viszont magas (a Festeticseknél nem). A természetbeni szolgáltatások mindkét esetben magasak voltak, a zselléresedés viszont a Fáy-birtokokon volt átlag feletti, a Festeticseknél nem. Ennek ellenére a Fáy-birtokok némileg fejlettebbnek tekinthetők.

A nagyváradai görögkatolikus püspökségnek (64 település) a földjei rossz minőségűek voltak, a Niczkyké (23 falu) jobb, akárcsak a nyitrai káptalané. A nagyváradai római katolikus káptalan földjei átlagosak voltak. Itt, valamint a görögkatolikus püspökségnek sok faluban volt parókiája, papja, míg például a Nádasdy-birtokokon csak minden nyolcadik faluban. Iskolamesterrel egyik birtokos sem állt jó, a Niczkyké is csak az országos átlagot (50%) közelítette. A Nádasdy- és Niczky-birtokokon magas volt a teljes jobbágyok aránya, míg a görögkatolikus püspökség esetében ez kirívóan alacsony volt, de a telkesekre jutó földnagyság is átlag alatti volt a rosszabb földön. Nem csoda, hogy a főleg zsellér jogállású lakosság a pásztorkodásból élt. A házatlan zsellérek aránya a nyitrai káptalan területén is magas volt, a világi birtokosok és a váradai káptalan esetében átlag alatti értékekkel találkozhatunk. Az egy teljes jobbágyra jutó birtoknagyság e halmazban csak a Niczkyek

esetében haladta meg az átlagot, a két váradi egyház esetében a robot alacsony volt, a világiak esetében átlag feletti, akárcsak az adó értéke. A váradi görögkatolikus és római katolikus birtokok esetében az állami adó is átlag alatti volt egy úrbéresre vetítve, viszont egy telekre vetítve már kiugró. Mivel a telkekről megállapítottuk, hogy rossz minőségűek, a birtokméret pedig kicsi, világos, hogy az adóban valójában nem a szántó- és nem a szőlő-jövedelmek domináltak. Az idegenek aránya a nyitrai káptalan esetében volt a legmagasabb (itt az állami adó is alacsony volt), de a távollevők is átlag feletti volt, míg a többi, összevetésben szereplő birtokos esetében ez átlag alatti értéket vett fel. A gyerekarány magas volt a Nádasdy-birtokokon és a váradi káptalannál, míg a Niczky-birtokokon és a nyitrai káptalan területén ez alacsony volt. A zsellérek aránya a görögkatolikus püspökség és a római katolikus káptalan birtokain volt magas egy családra vetítve, ami a korábban említettek alapján arra utal, hogy nem a házatlan, hanem a házas zsellérek lehetnek ennek okai. A Nádasdy-birtokokon kiemelkedő, 6,5 feletti volt az átlagos családlétszám. A nemesek aránya viszont a Niczky-birtokokon volt magas. A természetbeni ajándékok értéke is kicsi volt a váradi káptalan és görögkatolikus püspökség esetében, a Niczky-birtokokon és a nyitrai káptalan birtokain viszont magas.

Látható, hogy a római katolikus birtokok, de még a káptalani birtokok sem viselkedtek egyformán. Az itt vizsgált két római katolikus egyházi birtokon viszont igen magas volt a zselléresedés, mely egyedül a Niczky-birtokokon nem mutatott magas értéket (miközben itt átlag feletti, 15 hold volt a szántók nagysága egy teljes jobbágyra vetítve). A Nádasdy és Niczky család birtokai voltak összességében a legfejlettebbek, átlag feletti értékkel, a két váradi székhelyű egyházi intézmény közül a görögkatolikus átlag alatti fejlettségű birtokokkal rendelkezett, a római katolikus átlag felettiel, viszont a nyitrai r. k. birtokok fejlettsége a görögkatolikus csoportét érte csak el.

Krisztina főhercegnő (55 település) és a felvidéki középbirtokos Kubinyi család (19) birtokai egyaránt átlag feletti földminőséggel bírtak, de az utóbbiak esetében a kulturális infrastruktúra elmaradott volt, a Habsburg főhercegnőnél pedig átlag feletti. Igaz, itt a házatlan zsellérek aránya kétszerese volt az országos átlagnak, a Kubinyiaknál pedig a fele. Telki szőlőbirtokot sem találunk összeírva, míg a Kubinyiak esetében átlag feletti mérettel találkozunk egy úrbéresre vetítve. Ugyanakkor az egy teljesre jutó föld nagysága a dárdai és óvári uradalomban az országos átlag kétszerese volt (a Kubinyiak esetében átlagos), amit viszont a robot nagysága is tükrözött. Ezzel szemben az állami adó a Kubinyiak esetében átlag alatti volt. Az utóbbiak településein viszont a távollevők aránya volt igen magas, míg Krisztina főhercegnő birtokai esetében ez átlag alatti volt. A magas zsellér/család érték a Kubinyiaknál arra utal, hogy a zsellér kategória részesedése jelentős volt, a család átlagos létszáma szintén itt volt magasabb, a hatot közelítette, és a nemesek aránya is országos átlag feletti volt, míg Krisztina főhercegnő földjei esetében a polgárok aránya volt magas, országos átlagot meghaladó, a természetbeni ajándékok egy főre vetített értékével együtt. A zselléresedés nem volt számottevő. Összességében Krisztina birtokainak fejlettsége átlag feletti volt, de a kamarai birtokokét nem érte el, a Kubinyi-birtokok fejlettsége átlag alatt maradt.

3. táblázat. A reformkor és a dualizmus fontosabb családjai birtokainak jellemzői a 18. század végén

Birtok	Parókia (1=100%)	Iskola- mester (1=100%)	Telkes jobbágyok aránya, %, 1786	Házatlan zsellérek aránya, %, 1786	Szólóterület egy telkes jobbágyra (kapás), 1786	Egy telkes jobbágyra jutó hold	Korrigált robot értéke egy főre (nap), 1786	Állami adó/ úrbéres
Deák	0,167	0,500	58,542	1,681	2,716	15,649	22,457	0,000
Eötvös	0,833	0,833	62,720	4,260	0,231	12,231	38,960	4,803
Görgey	0,833	0,833	83,084	4,303	0,715	10,553	28,794	6,254
Justh	0,333	0,667	73,294	0,333	0,000	12,744	36,073	7,666
Kállay (13)	1,000	0,769	56,270	7,965	0,205	14,222	29,637	0,845
Irinyi	0,667	0,667	84,808	0,000	0,000	12,713	34,050	4,015
Kölcsey	1,000	0,500	49,883	5,159	0,731	8,334	23,148	2,992
Lónyay	1,000	0,333	63,708	4,168	0,556	18,713	30,416	2,726
Pulszky	0,000	0,000	71,022	5,376	0,000	17,971	38,259	6,407
Csoportátlag	0,490	0,480	72,425	5,125	0,538	13,888	38,768	4,301

Birtok	Idegének aránya (1=100%)	Távollevők aránya (1=100%)	Zsellér /család, 1785	Család- létszám, 1784	Nemesek aránya a családok számához mérve, 1785 (1=100%)	Természetbeni ajándékok kumulált értéke egy összeírtra	Jobbgyok arányának változása, %, 1785-1720 (1=100%)	Kumulált fejlettségi index
Deák	0,018	0,014	0,431	5,048	0,253	6,317	-0,109	-0,064
Eötvös	0,019	0,020	0,558	5,059	0,515	11,009	-0,628	0,486
Görgey	0,024	0,027	0,573	5,507	0,236	7,286	-0,393	0,817

Birtok	Idegenek aránya (1=100%)	Távollévők aránya (1=100%)	Zsellér /család, 1785	Család-létszám, 1784	Nemesek aránya a családok számához mérve, 1785 (1=100%)	Természetbeni ajándékok kumulált értéke egy öszeirtra	Jobbágók arányának változása, %, 1785-1720 (1=100%)	Kumulált fejlettségi index
Justh	0,039	0,115	0,780	5,197	0,033	8,078	-0,443	-0,110
Kállay (13)	0,017	0,019	0,662	5,102	0,244	11,580	-0,469	0,295
Irinyi	0,014	0,014	0,598	4,474	0,354	14,952	-0,604	0,557
Kölcsey	0,017	0,016	0,379	5,134	0,307	7,224	-0,372	0,479
Lónyay	0,016	0,020	0,783	5,792	0,121	12,748	-0,466	0,220
Pulszky	0,021	0,039	0,670	5,884	0,085	11,753	0,355	-0,390
Teljes átlag	0,014	0,017	0,581	5,475	0,105	14,702	-0,268	0,089

Az arisztokrácia után megvizsgáltuk a kisbirtokosok jobbágyainak-zselléreinek helyzetét, szándékosan olyan családokat választva, melyek a reformkor és a dualizmus korában vezető szerepet kapnak majd (3. táblázat). Az elemzettek zömmel 3-6 településen birtokoltak földet (kivéve a Kállayak a maguk 13 településével). A földminőség igen változatos volt, ugyanez érvényes a papok és iskolamesterek gyakoriságára. A telkes jobbágyok aránya is nagyon szórt, miként a zselléreké is, a szőlőterületé és a jobbágyi földeké szintűgy. A robot viszont egységesen nem érte el az országos átlagot, ami relatív földszűkére utal e családok birtokai. A zselléresedés folyamata teljesen eltérő volt, miként a fejlettségi szint is, igaz, átlag alatti érték csak a Pulszkyakra volt jellemző. Mindez a 18. század végén teljesen eltérő gazdasági, kulturális és demográfiai közeget feltételez – a reformkori politikai elit családjainak földjein 1780 körül diverz életkörülmények uralkodtak.

Ezek után, némileg más szempontrendszerrel választva nézzük meg, hogy a szelektált (140 birtokosra csökkentett) listában kik állnak az egyes indikátorokat tekintve a lista élén és végén.

Az általunk leválogatott 140 családból igazán nagy birtokkal rendelkező arisztokrata nem szerepel a földminőség²⁸ szerinti első 20 helyen, egyházi birtok is csak egy (4. táblázat). Az első 40-be a Harruckernek, Csákyak, Barkóczyak, Illésházyak és Szapáryak kerültek be, Krisztina főhercegnő, a Hunyadiak és Széchenyiek, Festeticsek, Batthyányak követik őket az első hatvanban. Innentől a földek átlagos minősége már 1,8, ami alig jobb az országos átlagétól (2). A legjobb minőségű földek – talán statisztikai szempontból nem meglepő módon – a kisbirtokosokhoz kapcsolódnak (helyesebben a kevés falut birtokló nemességhez: idetartoznak így olyanok is, mint az osztrák területen nagybirtokosnak számító Dietrichstein família, de így kerül a halmazba az arisztokrata Hadik család is, melynek birtokainak zöme a Délvidéken feküdt, s melyről kevés adat állt rendelkezésre, vagy a Wesselényi család, melynek erdélyi birtokai nem kerültek beszámításra.)

A földminőség szerinti legrosszabb 20 birtokos között találjuk viszont a nagybirtokos Koháryakat, Keglevicheket és Schönbornokat – a nagybirtok egyéb fejlesztési-kitörési lehetőségeire jellemző módon viszont mégsem ezeken a legrosszabbak az életkörülmények, hanem egy magas fejlettségű és két kissé átlag alatti birtok található közöttük. A földminőség tehát nagybirtok esetében bizonyosan nem determinálja a fejlettséget. A 20 legrosszabb talajjal rendelkező telki állomány esetében a középbirtokos Ilosvayak, Podmaniczkyak és a Palocsayak és Bornemisszák birtokai is átlag feletti életminőséget mutattak. E sorrend más ismérvek alapján (adó, robot, természetbeni szolgáltatások stb.) is újrakonstruálható.

A Hadikok, Grassalkovichok, Harruckernek és további hat egyházi birtokos élen jártak az iskolamesterek alkalmazásában, de több olyan birtokos is van közöttük, akiknek egyébként alacsony fejlettségű birtokaik voltak (Apponyi) vagy a parasztság lelki gondozásában nem jártak elől (Perczel). A Görgey, Eötvös, Kállay és Szlávay családok feltűnése a lista elején – későbbi politikai szerepüket tekintve – tulajdonképpen nem is meglepő, az már inkább, hogy sem a kamara, sem a Széchenyiek, Festeticsek nem jeleskedtek

28 Helyesen földosztály, gabonatermesztési szempontok szerint kalibrálva.

4. táblázat. Földbirtokosok sorrendje (telki állományba sorolt) földjeik minősége szerint a 18. század végén a 140 válogatott birtokosra szűrt lista alapján

Első 20	Földminőség	Utolsó 20	Földminőség
Dietrichstein	1	Koháry	2,48
Hadik	1	Bártfa város	2,5
Irinyi	1	Deák	2,5
Jékelfalussy	1	Ilosvay	2,5
Rhédey	1,222	Podmaniczky	2,5
Czindéry	1,25	Perényi	2,556
Wesselényi	1,25	Keglevich	2,583
Sztáray	1,25	Bornemissza	2,667
Semsey	1,3	Draskóczy	2,667
Kállay	1,308	Bezerédy	2,75
Cziráky	1,333	Meskó	2,8
Eötvös	1,333	Palocsay	2,947
Justh	1,333	Fövenyessy	3
Kvassay	1,333	Jeszenszky	3
Veszprémi püspök	1,39	Dőry	3
Königsegg	1,4	Sturmann	3,4
Melczer	1,429	Kalocsa érsek	3,462
Sopron város	1,429	Perczel	3,667
Klobusiczky	1,467	Apponyi	3,789
Czóbel	1,5	Bibó-Naszvady	4
Lónyay	1,5	Bolyky	4
Péchy	1,5	Schönborn	4,054

az oktatásszervezésben birtokaikon 1800 előtt. Az utolsó harmincban elsősorban 1-2 falvas törpebirtokosok vannak, de a Splényiek, Althannok, Nádasdyak, Szapáryak itteni jelenléte is jelzésértékű. Olyan birtokos is van közöttük, akinek a földjén az egyházi jelenlét jóval erősebb (Beöthy, Perényi, váradi görögkatolikus püspökség).

Az viszont egyértelmű, hogy az egy úrbéresre jutó méretet tekintve legnagyobb, telki állományú szőlőbirtokok a nagybirtokos arisztokraták földjeihez vagy egyházi birtokokhoz kötődnek. Kivételek az Inkey-, Deák- és Wesselényi-, valamint Platthy-birtokok. Mintegy 50 esetben a 140-ból viszont egyáltalán nem volt szőlő a jobbágynak kezén.

A telkes jobbágyokra jutó szántóterület kiemelkedő volt a Grassalkovichok, Krisztina főhercegnő, valamint a Széchényiek esetében, de a többi nagybirtokos esetében nem volt jellemző az átlag feletti birtoknagyság. Az első 30-ba 4 egyházi birtokos is bekerült, de a zömöt a középbirtokosok adták. A sor végén az Althannok és Schönbornok állnak a nagy-

birtokosok közül, emellett a Vécsey- és Sennyey-birtokokon is 10 hold alatti volt a telkes jobbágyokra jutó szántóterület már 1785-ben, de az egyház itt is megjelenik 5 birtokossal. A közép- és kisbirtokosok közül a Dőry, Vay, Lamberg, Jeszenszky, Bossányi, Kölcsey, Rédey és Ilosvay családok esetében is igen kicsi átlagos jobbágyi gazdaságmérettel kell számolni.

A magas robot sem feltétlenül a nagybirtok sajátossága, ami nem is meglepő, hiszen az 1786-os összesítésben megadott értékek a jobbágyi teleknagysághoz (és a zselléarányhoz) vannak rögzítve, tehát a helyi társadalom belső differenciáltságára utalnak, nem pedig az allódiium nagyságára vagy az ott végzett munka mennyiségére. A Széchenyi-, Grassalkovich-birtokokra, a Festetics-, Forgách-, Illésházy-uradalmakra a magas robot volt jellemző a legnagyobb birtokosok közül (a Széchenyieknél magas volt a telkesgazdára jutó telki szántóterület), de ugyanígy igaz ez a Niczky, Zay, Kollonich, Amadé, Szinyei, Prónay családokra is a középbirtokosok közül. A pécsi, esztergomi és az egri káptalan falvaiban szintén magas volt a robotkötelezettség. A legkevésbé robotoltatottak között is voltak egyháziak: az esztergomi érsek, a szentgotthárdi apát, a nagyváradai káptalan és a váradi görögkatolikus püspökség – az utóbbi esetben egyértelműen a sok zsellér és a kis telekméret utal a helyi földművelés kedvezőtlenebb adottságaira. A nagyurak közül a Balassazichy vegyes birtoklású falvakban nem volt jellemző a robot, értelemszerűen a Schönbornok birtokaira jellemző kis és rossz földeken sem ez volt hangsúlyos. A Harruckernek szereplése az átlag alatt robotoltató nagybirtokosok között csak látszólag meglepő (a nagy és jó minőségű földön fekvő telkek alapján nem ezt várnánk). A legjobb földek ekkor legelők voltak, rengeteget pedig árendába adtak ki, így szerevezve jövedelmet onnan. Az Erdődy család birtokain ugyancsak nem volt kiemelkedő a robotszolgáltatás.

Ha az adó nagyságát egy úrbéresre (beleértve a házatlan zselléreket is) vetítjük, akkor előretör a Windischgrätz, Sigray, Szinyei, Madách, Draskóczy és Andrássy család. A Csákyak, Aspremontok, Schönbornok és Harruckernek ekkor hátrébb kerülnek, az Illésházyak előrébb. A legkevésbé adót a nagybirtokos arisztokraták jobbágyai közül az Esterházyak, Keglevichék, Harruckernek, Grassalkovichok, Zichyek úrbéresei fizették.

A telkes jobbágyok arányának 1720–1785 közötti csökkenését tekintve igazi nagybirtokost (a Grassalkovichokat) alig találunk az első 30-ban. Az arisztokraták között a Barkóczyak, a Sennyey és Migazzi család, a La Motte-, Brudern-birtokokon is előrehaladt a zselléresedés, bár ez utóbbi néhány család a rangja ellenére nem sok településen volt birtokos. Egyházi birtokos nem volt sok közöttük. A zselléresedés legkevésbé a Festetics, Hunyady grófok birtokain, az Althann-, Forgách-, Széchenyi-, Szirmay- és Aspremont-birtokokon volt jellemző (de ez nem minősíti őket, hiszen a folyamat később is felgyorsulhatott). A Niczky-, Semsey-, Zay-, Jekelfalussy-, Jeszenszky-birtokokon sem volt ez magas érték, egyházi birtok azonban csak egy szerepelt a listán az utolsó 30 helyen (a pécsi káptalan).

A nagybirtokosok közül legkevésbé a Harruckern és Schönborn (két eltérő adottságú helyen birtokló arisztokrata) család számított a természetbeni ajándékokra,²⁹ ide kerültek még az Aspremontok, s az Erdődyek és a Hadik család. Az egyházi birtokosok közül a két bihari (váradi káptalan és a görögkatolikus püspökség), a szentgotthárdi apátság és az

29 A hadiszállításból vagy hivatalból meggazdagodott új hungarusok inkább a „modernebb” robotoltató-pénzbeszedő módszert választották a gyakran új népességgel feldúsított birtokaikon.

5. táblázat. A földbirtokok úrbéreseinek életminősége (komplex agrárfejlettség), valamint egyházi és világi oktatási intézményekkel való ellátottságának differenciái a 18. század végén a 140 főt tartalmazó válogatott lista alapján

Első 30	Komplex fejlettségi érték	Utolsó 30	Komplex fejlettségi érték	Első 30	Parókiák aránya (1=100%)	Iskola-mester (1=100%)	Utolsó 30	Parókiák aránya (1=100%)	Iskola-mester (1=100%)
Dietrichstein	1,295	Jászói prépost	-0,179	Dietrichstein	1	1	Splényi	0,25	0,25
Hadik	1,137	Nyitrai káptalan	-0,19	Hadik	1	1	Pecsi káptalan	0,225	0,239
Harruckern	0,964	Besztercebányai püspök	-0,217	Harruckern	1	1	Nagyvárad káptalan	0,914	0,227
Görgey	0,817	Péchy	-0,223	Podmaniczky	0,75	1	Perényi	0,889	0,222
Windischgrätz	0,803	Perényi	-0,223	La Motte	0,5	1	Kubinyi	0,316	0,211
Rhédey	0,751	Kvassay	-0,235	Lamberg	0,8	1	Nádasdy	0,121	0,207
Wesselényi	0,687	Boronkay	-0,256	Madách	1	1	Sigray	0,2	0,2
Mariássy	0,667	Perczel	-0,264	Brudern	0,7	1	Königsseg	0,2	0,2
Podmaniczky	0,621	Kosztolányi	-0,279	Váci káptalan	0,6	1	Sturmann	0,2	0,2
La Motte	0,608	Pécsi káptalan	-0,292	Perczel	0,333	1	Szapáry	0,2	0,2
Lamberg	0,57	Keczer	-0,297	Grassalkovich	0,718	0,949	Bártfa város	0,2	0,2
Madách	0,57	Esztergomi káptalan	-0,3	Máriássy	0,933	0,933	Péchy	0,227	0,182
Irinyi	0,557	Berényi	-0,317	Kalocsai érsek	0,692	0,923	Somssich	0,167	0,167
Brudern	0,517	Draskóczy	-0,327	Apponyi	0,526	0,895	Selmeci bányakamara	0,16	0,16
Palocsay	0,506	Apponyi	-0,328	Veszprémi püspök	0,488	0,878	Beöthy	0,857	0,143
Eötvös	0,486	Somssich	-0,332	Balassa-Zichy	0,375	0,875	Melczér	0,286	0,143

Első 30	Komplex fejlettségi érték	Utolsó 30	Komplex fejlettségi érték	Első 30	Parókiák aránya (1=100%)	Iskola-mester (1=100%)	Utolsó 30	Parókiák aránya (1=100%)	Iskola-mester (1=100%)
Kölcssey	0,479	Jeszenszky	-0,354	Orczy	0,563	0,875	Szentgotthárdi apát	0,136	0,136
Esztergomi érsek	0,475	Majthényi	-0,361	Sopron város	0,714	0,857	Rakovszky	0,222	0,111
Egri káptalan	0,47	Balassa-Szapáry	-0,372	Győri püspökség	0,667	0,857	Motesiczky	0,111	0,111
Ilosvay	0,457	Pulszky	-0,39	Esztergomi érsek	0,667	0,848	Nagyváradai görögkat. püspök	0,906	0,109
Szlávy	0,413	Bibó-Naszvady	-0,421	Dóry	0,769	0,846	Zay-Kollonich	0,071	0,071
Balassa-Zichy	0,401	Bossányi	-0,451	Zichy	0,659	0,841	Balassa-Szapáry	0,059	0,059
Aspremont	0,394	Fövenyessy	-0,474	Görgey	0,833	0,833	Althann	0,043	0,043
Fáy	0,348	Zay-Kollonich	-0,482	Eötvös	0,833	0,833	Czóbel	1	0
Almássy	0,336	Splényi	-0,492	Ilosvay	1	0,833	Kazinczy	0	0
Barkóczy	0,329	Bolyky	-0,51	Egri káptalan	0,618	0,8	Kvassay	0	0
Vécsey	0,318	Migazzi	-0,56	Krisztina főhercegnő	0,709	0,782	Boronkay	0,2	0
Grassalkovich	0,317	Kürthy	-0,61	Rhédey	1	0,778	Pulszky	0	0
Kamara	0,312	Althann	-0,714	Schmidegg	0,667	0,778	Bibó-Naszvady	0	0
Andrássy	0,308	Motesiczky	-0,719	Kállay	1	0,769	Fövenyessy	0	0
Kállay	0,295	Selmeci bányakamara	-0,877	Szlávy	1	0,75	Bolyky	0	0

6. táblázat. Birtokok sorrendje az egy jobbágyra jutó szőlőterület és az egy telkes jobbágyra jutó szántóföld alapján a 140 birtokost tartalmazó válogatott lista alapján

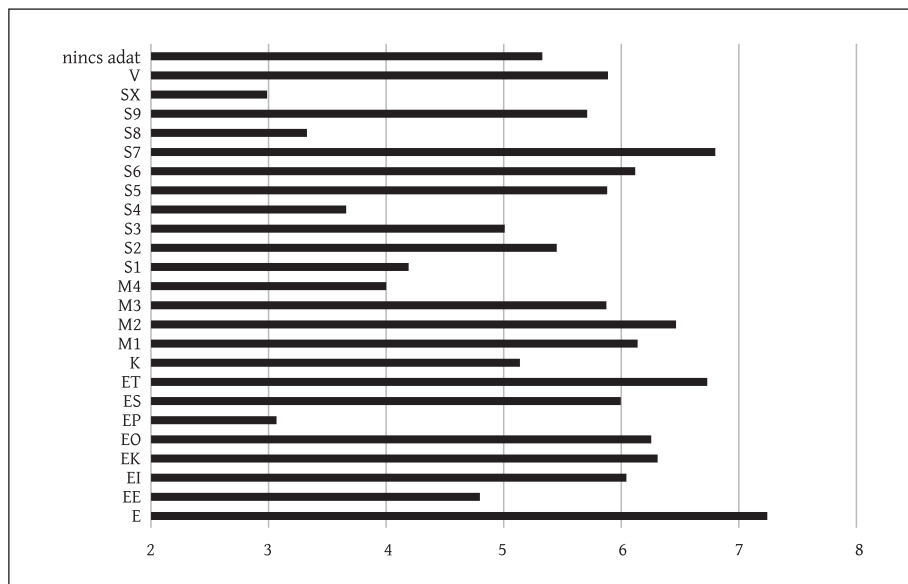
Első 30	Szőlő (kapás) egy parasztra jutó értéke	Első 30	Földméret egy telkes jobbágyra (hold)	Utolsó 30	Földméret egy telkes jobbágyra (hold)
Brudern	3,1	Bártfa város	37,895	Lamberg	10,549
Jankovich	2,815	Krisztina főhercegnő	30,851	Sennyey	10,41
Podmaniczky	2,782	Grassalkovich	29,836	Jeszenszky	10,359
Deák	2,716	Rholly	28,195	Althann	10,34
Inkey	2,495	Kürthy	26,955	Vécsey	10,339
Esztergomi érsek	2,267	Bibó-Naszvady	26,375	Vay	10,321
Széchenyi	2,264	Ráday	26,07	Königsberg	10,098
Egri káptalan	2,229	Madách	24,38	Nagyváradai görögkat. püspök	9,937
Platthy	2,151	Brudern	23,075	Dóry	9,646
Wesselényi	2,03	Podmaniczky	22,781	Révay	9,644
Esztergomi káptalan	1,989	Draskóczy	22,654	Fővenyessy	9,479
Festetics	1,909	Szinyei	21,455	Czindéry	9,417
Jászói prépost	1,76	Bornemissza	21,429	Szentgotthárdi apát	9,238
Balassa-Zichy	1,682	La Motte	21,189	Besztercebányai püspök	9,136
Hunyady	1,466	Forgách	20,539	Balassa-Szapáry	9,011
Erdődy	1,446	Hadik	20,484	Nagyváradai káptalan	8,941
Majthényi	1,25	Orczy	20,065	Kvassay	8,872

Első 30	Szőlő (kapás) egy parasztra jutó értéke	Első 30	Földméret egy telkes jobbágyra (hold)	Utolsó 30	Földméret egy telkes jobbágyra (hold)
Harruckern	1,237	Váci káptalan	19,981	Bossányi	8,709
Nyitrai káptalan	1,212	Balassa-Zichy	19,488	Jászói prépost	8,704
Nádasdy	1,196	Egri káptalan	19,101	Kölcsey	8,334
Perényi	1,111	Zay-Kollonich	18,773	Szlávy	8,127
Almássy	1,102	Győri püspökség	18,735	Bezerédy	7,99
Serényi	1,023	Lónyay	18,713	Perényi	7,911
Niczky	1,011	Széchényi	18,451	Selmeci bányakamara	7,9
Batthyány	0,932	Semsey	18,441	Wesselényi	7,613
Forgách	0,9	Inkey	18,077	Schönborn	7,39
Grassalkovich	0,891	Pulszky	17,971	Rhédey	7,379
Jeszenszky	0,883	Pécsi káptalan	17,79	Ilosvay	6,099
Dietrichstein	0,752	Berzeviczy	17,717	Kosztolányi	6,077
		Kamara	16,7	Sopron város	5,644

7. táblázat. A zselléresedés és a természetbeni szolgáltatások nagyságának sorrendje birtokosként a 140 fős válogatott minta alapján a 18. század végén (első 30 és utolsó 30 birtokos)

30 legmagasabb	Telkes jobbágyok arányának változása (relatív érték)	30 legalacsonyabb	Telkes jobbágyok arányának változása (relatív érték)	30 legalacsonyabb	30 legmagasabb	Természetbeni ajándékok komplex értéke egy öszeírtra	Természetbeni ajándékok komplex értéke egy öszeírtra
Bolyky	-0,684	Perczel	-0,1	Nagyvárad görögkat. püspök	Berényi	1,364	20,096
Ilosvay	-0,638	Kubinyi	-0,098	Harruckern	Pálffy	2,604	20,657
Szlávy	-0,631	Zay-Kollonich	-0,085	Nagyvárad káptalan	Apponyi	3,728	20,677
Eötvös	-0,628	Pécsi káptalan	-0,08	Balassa-Szapáry	Grassalkovich	4,23	20,903
Jászói prépost	-0,625	Festetics	-0,068	Jekelfalussy	Luzsénszky	4,822	20,914
Orczy	-0,621	Niczky	-0,055	Kvassay	Perczel	4,907	21,175
La Motte	-0,617	Hunyady	-0,053	Szlávy	Sennyey	5,401	21,224
Selmeci bányakamara	-0,615	Kvassay	-0,044	Schönborn	Splényi	5,749	21,476
Kosztolányi	-0,61	Jekelfalussy	-0,016	Deák	Jankovich	6,317	21,729
Irinyi	-0,604	Semsey	-0,01	Szentgotthárdi apát	Festetics	6,452	21,737
Brudern	-0,59	Rholly	0,008	Königsegg	Melczer	6,893	21,95
Windischgrätz	-0,574	Althann	0,031	Esztergomi érsek	Ragályi	6,912	22,098
Czóbel	-0,571	Jeszenszky	0,044	Ilosvay	Niczky	6,918	22,346
Perényi	-0,564	Kassa város	0,062	Kölcsey	Ráday	7,224	22,495
Vay	-0,546	Forgách	0,063	Görgey	Esztergomi káptalan	7,286	23,324

30 legmagasabb	Telkes jobbágyok arányának változása (relatív érték)	30 legacsonyabb	Telkes jobbágyok arányának változása (relatív érték)	30 legalacsonyabb	Természetbeni ajándékok komplex értéke egy összeírtra	30 legmagasabb	Természetbeni ajándékok komplex értéke egy összeírtra
Viczay	-0,54	Inkey	0,064	La Motte	7,493	Forgách	23,501
Bossányi	-0,521	Szírmay	0,09	Bezerédy	7,546	Cziráky	23,535
Nagyvárad káptalan	-0,515	Dessewffy	0,103	Fővenyessy	7,985	Szinyei	24,237
Barkóczy	-0,514	Keczer	0,139	Justh	8,078	Bártfa város	24,637
Andrássy	-0,51	Lamberg	0,143	Dietrichstein	8,441	Schmidegg	24,837
Motesiczky	-0,508	Jankovich	0,151	Serényi	8,491	Bibó-Naszvady	25,438
Migazzi	-0,499	Berzeviczy	0,155	Révay	8,668	Semsey	25,506
Sigray	-0,496	Széchényi	0,175	Sopron város	8,943	Sztáray	26,312
Amadé	-0,493	Ráday	0,185	Vay	9,036	Boronkay	26,586
Beöthy	-0,491	Madách	0,269	Máriássy	9,038	Podmaniczky	26,615
Schmidegg	-0,486	Péchy	0,277	Czóbel	9,087	Somssich	27,445
Fővenyessy	-0,478	Palocsay	0,282	Palocsay	9,108	Kürthy	27,473
Majthényi	-0,472	Pulszky	0,355	Platthy	9,215	Széchényi	28,006
Sennyey	-0,471	Balassa-Zichy	0,372	Aspremont	9,521	Rholly	28,021
Kállay	-0,469	Aspremont	0,393	Erdődy	9,536	Amadé	29,101
Lónyay	-0,466	Szinyei	0,437	Bornemissza	9,618	Pécsi káptalan	29,258
Dietrichstein	-0,458	Bornemissza	0,539	Hadik	10,329	Kazinczy	29,591
Grassalkovich	-0,457	Somssich	0,647			Draskóczy	34,244



7. ábra. A birtoktípusok átlagos fejlettsége az úrbéres lakosság életkörülményei alapján, 1786
(a kódok feloldásához lásd az 1. táblázatot)

esztergomi érsek fért be. Egyébként a Szlávny-, Deák-, Balassa-, Szapáry-, Königsegg-, Bezzeredy-, La Motte-, Kölcsey-, Görgy-, tehát mindenféle eredetű, státuszú és földrajzi elhelyezkedésű birtoktest került még ide (5–7. táblázat).

Nagy volt viszont a természetbeni ajándékok értéke a Luzsénszky, Széchenyi, Pálffy, Grassalkovich, Festetics-, Niczky-, Sennyey-, Splényi-, Jankovich-, Perczel-, Ráday-, Forgách-birtokokon, az esztergomi és a pécsi káptalan földjein.

Ha az összesített rurális életminőséget nézzük, akkor az első harminc eset közel harmadát adják az arisztokrata nagybirtokosok, köztük igen kiterjedt birtokkal rendelkezők is, mint a Grassalkovich család, Szirmay, Aspremont és Harruckern családok is. A lista elején vannak a kamarai birtokok is (átlagos talajuk ellenére), de az 1840-es reformellenzék számos nemesi családja is (Kölcsey, Eötvös, Irinyi, Wesselényi), valamint néhány bene possessionatus. A Nádasdyak, Szapáryak, Niczkyk, Batthyányak, Csákyk, Berzeviczyek, Beöthyek találhatóak közvetlenül mögöttük. Az utolsó harmincban viszont a szép számban szereplő egyházi birtokok mellett néhány nagybirtokos (Althann, Balassi, Apponyi) mellett ugyancsak találkozunk a majdani reformnemeség képviselőivel (Pulszky, Perczel) is. Tehát egyedileg nem állítható, hogy a birtoknagyság vagy cím predesztinálja az úrbéres lakosság életminőségét, statisztikailag azonban kimutatható (7. ábra), hogy az egyházi (káptalani) birtokokon (de nem a püspöki nagybirtokokon és nem a plébániák birtokain), valamint az 1000–5000 hold közti uradalmak telki állományán élő úrbéresek helyzete kedvezőbb, míg a közbirtokokon és az 1000 hold alatti nagybirtokokon alacsonyabb nívóval találkozunk általánosságban.

A MURAVIDÉK HOVATARTOZÁSÁNAK ÜGYE AZ 1919-ES BÉKEKONFERENCIÁN

GÖNCZ LÁSZLÓ

.....
THE ISSUE OF THE MURAVIAN REGION
AT THE 1919 PEACE CONFERENCE

Until the end of the First World War, the Muravian region, which belonged to Hungary, now the Republic of Slovenia, was annexed to the Kingdom of Serb-Croat-Slovenian by the Paris Peace Conference of 9 July 1919, which ended the “Great War”. At the time of that decision, about a quarter of the population in the area was of Hungarian nationality, but a significant part of the population of Slovenian origin was also pro-Hungarian (mainly from autumn 1918 until March 1919). A peculiar phenomenon of the change of empire is that the region in question, unlike other former Hungarian territories that had been annexed to the kingdom of south slavs, was not under south slav occupation until 12 August 1919, which suggests that the Muravian region was less subject to South Slav territorial claims until early 1919. The Peace Conference’s decision on the Muravian region was influenced by a number of direct and indirect factors, the sometimes random course of events and Hungary’s hopeless situation. The following aspects and reasons should be highlighted: the strong interest and demands of the Slovenian National Council of Styria and the province of Styria, which also extended to the Muravian region from the autumn of 1918; the effective recruitment activities of the group of Slovenian Roman Catholic priests led by József Klekl, who were active in the Zala region; the inability to include Hungary as a losing state in the process of political reorganization of the region, and its complete isolation after the establishment of the Soviet Republic; the favourable development of the Yugoslav (including Slovenian) northern border from a southern Slavic point of view; the continued French support and the successful propaganda and lobbying activities of the Yugoslav peace delegation, which complemented the thorough and well-prepared (not free from distortions) proposals of the expert in charge of the region, Matija Slavič.

Keywords: Muravian region, Paris Peace Conference, József Klekl, Sr., Matija Slavič, lobbying
.....

Göncz László, *történész, nyugalmazott tudományos munkatárs, Nemzetiségi Kutatóintézet Lendvai Kutató-csoport [Ljubljana]. E tanulmány szerzője a Muravidék hovatartozásnak kérdését a 2024 márciusában megjelent, A Muravidék útja a délszláv királyságba [Szombathely, 2024.] című monografikus könyvének hatodik fejezetében [444-507.] is feldolgozta.*

Előzmények

A ma leginkább Muravidék néven ismert, a Szlovén Köztársasághoz tartozó terület az első világháborút lezáró párizsi békekonferencia 1919. július 9-i döntése alapján 1919 augusztusában Magyarország fennhatósága alól a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. A mintegy 950 négyzetkilométernyi tájegység a történelmi Zala vármegyéből az Alsólendvai járás nyugati felét, az ebből a járásból 1919 tavaszán szlovén nemzeti alapon létrehozott Belatinci járást és a Letenyei járásból Pince települést, valamint Vas vármegye vonatkozásában a történelmi Muraszombati járás zömét és a Szentgotthárdi járás déli részét foglalta magában. E területen az impériumváltáskor a lakosság mintegy negyede volt magyar nemzetiségű, akiknek zöme az új országhatár menti szűk sáv harminc településén élt, ahol abszolút többséget alkottak.¹ Abban a tekintetben sajátos régiója volt ez a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került egykori magyarországi területeknek, hogy – a többi elcsatolt régióval szemben – 1919. augusztus 12-ig (néhány naptól eltékelve) nem volt délszláv megszállás alatt.² Ezt az állapotot a későbbiekben a békekonferencián közreműködő némely jugoszláv és amerikai szakértők, elsősorban az új európai határok előkészítésével 1917-től Woodrow Wilson amerikai elnök megbízásából foglalkozó Inquiry-csoporthoz tartozók taktikai szempontból kedvezőtlen körülménynek minősítették.³ A tájegység említett sajátos helyzetéből arra következtethetünk, hogy a Muravidék 1919 elejéig kevésbé tartozott a délszláv területi követelések közé. A magyarországi szlovének által lakott vidék iránti igényre sem a szerb kormány első, feltételes említésekor – 1914 szeptemberében –,⁴ sem a jugoszlávok I. hadsereg-parancsnokságának a megszerzésre kiszemelt térség elfoglalására vonatkozó, 1918. november 8-ai parancsában⁵ nem utaltak. Ez részben arra is választ ad, hogy a Mura bal partján lévő vasi és zalai területeket miért nem szállták meg.

A fentiek ellenére a közép- és kelet-európai térségben 1918 őszétől felfokozott politikai és területi átrendeződési áramlat a Mura mentén élő szlovén közösséget is megérintette. A Magyarországon élő szlovéneket magyar nyelvterületen leginkább a „vend” megnevezéssel illették, bár ők a saját nyelvükön folyamatosan „szlovénként” emlegették magukat, amit azért hangsúlyozunk, mert éppen a tárgyalt időszakban tetőzött az úgynevezett vend elmélettel összefüggő vita, aminek következményeként a ’vend’ kifejezés a szlovének körében (máig) pejoratívvá vált.⁶ E nemzeti közösség nemzeti tudatának ala-

¹ Attila Kovács: Jezikovno-etnična podoba Prekmurja v luči ogrskega popisa prebivalstva leta 1910 in jugoslovanskega/slovenskega ljudskega štetja leta 1921. In: *Raznolikost v raziskovanju etničnosti. Izbrani pogledi*. II. Ed. Mojca Medvešek – Sonja Novak Lukanovič. Ljubljana, 2020. 112.

² Göncz László: Impériumváltás a Mura mentén. Az első világháború utáni események jellege és summázása – száz év távlatából. *Hitel* 33/6 (2020) 43–46.

³ *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz*. Szerk. Glant Tibor. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 5) 213–215.

⁴ *Szerb iratok a trianoni békeszerződésről. Dokumentumok*. Szerk., bev., vál. Hornyák Árpád. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok 8) 47–48.

⁵ Uo. 50–51.

⁶ Magyarországon és magyar nyelvi környezetben évszázadok során a szlovén származású népességet „vendnek” (pl. Fényes Elek „vindusnak” vagy „vindustótnak”) nevezték, aminek a 19. század végéig nem volt

kulása, valamint a Muravidék⁷ hovatartozása szempontjából fontos szerepe volt a szlovén származású római katolikus papoknak, a Mariborban [Marburg] székelő stájervideki nemzeti tanácsnak, a bizonytalan magyarországi belpolitikai állapotnak és a Muraközből átszivárgó, a szlovénekénél erőteljesebb horvát nemzeti tudattal összefüggő hatásnak. A tájegység állami hovatartozását illetően nagyon fontos szerepet töltött be a Muravidékkal szomszédos Stájervidekről származó Matija Slavič,⁸ az említett stájervideki nemzeti tanács, majd később a békekonferencián részt vevő jugoszláv küldöttség Muravidékért felelős szakértője.⁹

A Mura mente szlovének lakta részén, a felerősödő jugoszláv szimpátia ellenére, erőteljesebb Magyarország-ellenes hangulat a lakosság körében 1918 végéig nem volt.¹⁰ Az Osztrák–Magyar Monarchia területén létrejött délszláv állam – amely 1918. december 1-én egyesült a Szerb Királysággal – vezetői kezdetben, amint már utaltunk rá, hivatalosan nem formáltak igényt a Muravidékre. A szerbekkel történő egyesülés azonban, főképpen a pravoszláv vallási befolyástól való félelem miatt, bizonytalanságot idézett elő a muravidéki szlovének vezetőinél.¹¹ A tájegység lakosságának hangulatára az 1918. november 13-án aláírt belgrádi egyezménynek is hatása volt, mivel annak keretében a demarkációs vonalat a Muravidéktól eléggé távol, a Dráva folyónál állapították meg.¹²

Az említettek ellenére Magyarország bizonytalan bel- és külpolitikai helyzete következtében a Mura mentén 1919 elején gyorsan változott a közhangulat, főképpen a tájegység szlovének lakta zalai részén, Belatinc környékén, ahol a délszláv állam iránt megnyilvánuló szimpátia gyorsan terebélyesedett. Ezzel párhuzamosan a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány törekvései – melyek túlnyomórészt Obál Béla szlovén kormánybiztos

negatív hangzása. A 20. század elejétől a tervszerű magyarosítást szorgalmazó muravidéki körök a „vend” megnevezéssel az egyetemes szlovéniségtől kívánták megkülönböztetni a magyarországi szlovéneket. Közülük a legradikálisabbak (főképpen a muraszombati székhelyű Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesületben) azt állították, hogy a vendek nem szlovének, sőt egyesek a szláv kötődésüket is megkérdőjelezték. Az ilyen állítás nem állta/állja meg a helyét, ezért hiteles módszerekkel nem volt bizonyítható. Az 1918 utáni területi és politikai átrendeződési folyamat keretében, a Muravidék állami hovatartozására vonatkozó viták során e megnevezés erőltetése még inkább bonyolódott, mivel egyes, túlzottan magyar érzelmű körök e teóriára hivatkozva próbálták segíteni a Muravidék Magyarországon maradását, ami azonban hamar kiváltotta a muravidéki szlovének vezetőinek és a tájegység hovatartozásával foglalkozó szakembereknek az ellenszenvét. Vö. Angyal Endre: A vend kérdés. In: *A vend kérdés. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából.* Szerk. Lukács István. Bp., 1996. 71–99.; Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941.* Lendva, 2001. 13.; Uő: *Felszabadulás vagy megszállás.* Lendva, 2006. 48–57.

⁷ E tanulmányban a 'Muravidék' tájegység névvel azt a területet jelöljük, amely a párizsi békekonferencia 1919. július 9-ei döntése alapján az Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz [a mai Szlovén Köztársasághoz] került. Szlovén nyelvi környezetben ezt a területet *Prekmurje* néven ismerik, amelynek magyarrá fordítva a 'Murántúl' a megfelelője. E tájnév azonban, bár néhányan használják, muravidéki (szlovéniai) magyar közegben nem honosodott meg, ezért e tanulmányban elkerüljük (kivéve, amennyiben idézett szövegben konkrétan előfordul). A 'Mura mente' szófordulattal nem konkrét területre, hanem a tágabb földrajzi tájegységre utalunk.

⁸ Matija Slavič (1877–1958) szlovén teológus, egyetemi tanár, műfordító, római katolikus pap, két ízben a ljubljana-i egyetem rektora.

⁹ Matija Slavič: *Naše Prekmurje.* Murska Sobota, 1999. 306.

¹⁰ Kővágó László: *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben.* Bp., 1964. 45–47.

¹¹ Ivan Jerič: *Moji spomini.* Murska Sobota, 2000. 67.

¹² Romsics Ignác: *Magyarország története.* Bp., 2017. 393.

és Vas vármegye főispánja nevéhez fűződtek, aki a szlovén ajkú lakosságnak nemzeti-nyelvi alapú járást, vármegyét és autonómiát ígért (a Belatinci járás meg is alakult) –, a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejöttéig a tájegység egyik fontos politikai kihívását jelentették. E törekvések leglényegesebb célja objektíve az volt, hogy a régiót megőrizték Magyarország keretein belül.¹³

A tájegység iránti szlovén igény megszületése

A Muravidék állami hovatartozása szempontjából egyik meghatározó tényezőnek tekinthető, hogy a Mariborban székelő szlovén nemzeti tanácson belül döntés született arról, hogy e terület a Magyarországon élő szlovén közösségnek az új délszláv államhoz kerülését is felvállalja. Ezzel a Muravidék megszerzésének a terve – még ha kezdetben bizonytalanul is –, bekerült az újonnan alakuló délszláv állam látókörébe.¹⁴ Az említett terület – a ljubljanoi központi szlovén nemzeti tanáccsal történő november 15-i találkozóra hivatkozva – 1918. november 21ei levelében azzal a kéressel fordult a Szlovének, Horvátok és Szerbek Állama zágrábi Nemzeti Tanácsához, hogy az új állam, a horvátok lakta Muraköz mellett szállja meg a „Mura és a Rába folyók közötti területet, ahol 120 ezer szlovén lélek él”.¹⁵

A stájervidéki nemzeti tanács felhívására a szlovén vezetők 1918/1919 fordulóján kezdtek figyelni a Muravidékre. Ennek ellenére a tájegységre vonatkozó területi igény kezdetben mégis nehézkesen bontakozott ki a jugoszláv békeküldöttség tevékenységén belül. Matija Slavič, a maribori nemzeti tanács Muravidékkal megbízott felelőse és később a békekonferencián közreműködő délszláv küldöttség szakértője, a központi szlovén nemzeti tanács 1919. január 4-i ülésén, amelyen a békekonferencián részt vevő jugoszláv küldöttség részére készítették elő a szlovén követeléseket és szempontokat, javaslatot tett a Magyarországtól elcsatolandó Mura menti terület vonatkozásában. Ennek megfelelően az új határvonal a Vas megyei szakaszon Gruislától [Ausztria] az akkor érvényes stájer-magyar határon húzódna észak felé a Rába folyóig, majd azt átszelve a Szentgotthárd felé vezető vasútvonal mentén folytatódna az említett város kataszteri határáig, ezután pedig a Rába mentén Rábagyarmatig. Onnan a határnak a 275, 273 és a 266 magassági pontokon keresztüli délre tartását javasolta, azt követően pedig a délkeleti irányú Újpaták folyásáig úgy, hogy Őriszentpéter a délszláv államhoz került volna. Az új államhatár Újpaták mentén érte volna el a Kerkát, aztán folytatódott volna e patak mentén a Zala megyei szakaszon, annak egészen a Murába való torkolatáig. Slavič az említett követelést minimálisnak tekintette, amiből a jugoszláv küldöttségnek semmiképpen nem lett volna szabad engednie.

¹³ Göncz László: A muravidéki szlovének és a Mura mente helyzete 1918 őszétől a Tanácsköztársaság létrejöttéig. *Századok* 154 (2020) 761–771.

¹⁴ Slavič: *Naše Prekmurje*, 175–176.

¹⁵ Hrvatski državni arhiv. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Predsedništvo. NV. SHS u Zagrebu. 3. sz. Opći spisi 1. 165. A stájervidéki nemzeti tanács levele a Szlovének, Horvátok és Szerbek Állama Nemzeti Tanácsának. [Arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_4101. Legutóbbi megtekintés: 2024. január 10.]; Pokrajinski arhiv Maribor (= SLO-SI PAM) Narodni svet za Štajersko. 0096. TE 2. Ovoj. 107. d. 2. sz. [Azonos levél.]

Alsólendva megszerzésének a fontosságáról azt hangsúlyozta, hogy „jelenleg ugyan nagyon elmagyarosodott város”, de a várostól keletre lévő dombok és dűlők lakosságát nagyrészt szlovén vincellérek alkották.¹⁶ A Slavič-javaslat által körvonalazott területet a jugoszláv békeküldöttség szlovén csoportjának másik, Karintiáért felelős szakértője, Lambert Ehrlich úgy jellemezte, hogy ott a lakosság túlnyomórészét szlovének alkotják, „valamennyi elmagyarosított szlovénnel vegyülve”, valamint mintegy 28 ezer evangélikus vallású magyar él még ott, „akik között úgyszintén vannak szlovének”. A Muravidékre támasztott igény tehát az említett szlovén nemzeti egyeztetésen került előtérbe, ahol a többi szlovén területi követelést is megerősítették. E nemzeti konszenzusunak tekinthető döntést a jugoszláv békeküldöttség szlovén főképviselője, Ivan Žolger szükségszerűnek minősítette.¹⁷ Ezzel azonban csupán a szlovén platform volt véglegesítve, annak jugoszláv követeléssé minősülése, főképpen a Muravidék esetében, további erőfeszítéseket igényelt.

A fenti Slavič-javaslat a békekonferencia kezdetéig nem jutott el annak főtitkárságához, mert Nikola Pašić, a jugoszláv békeküldöttség vezetője már 1919. január 6-án Párizsban tartózkodott, és mivel Clemenceau sürgősen térképet kért tőle, a délszláv igények első térképváltozatán a Muravidékre vonatkozó követelés nem szerepelt. A tájegység területét csak az azt követő napokban jelölte meg egy újabb térképen Janko Mačkovšek mérnök, aki annak keleti részén a Kerka és Lendva patakokra helyezte a határt.¹⁸

A Párizsba érkező jugoszláv küldöttségen¹⁹ belül észlelhető érdek- és nézetellentétek szlovén szempontból kezdetben nem sok jóval kecsegtettek. A szlovén nemzettestet ille-

¹⁶ Lambert Ehrlich: Pariška mirovna konferenca in Slovenci 1919/20. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 24 (2002) 300–301.

¹⁷ Uo. 64–65.

¹⁸ Uo. 147.

¹⁹ A jugoszláv küldöttségben mindhárom délszláv államalkotó nemzet képviselői és szakértői helyet kaptak. A győztesek oldalán – az első világháború utáni értelmezés szerint – ténylegesen csak a szerbek voltak, a szlovének és a horvátok, akik az Osztrák–Magyar Monarchia keretében a vesztesek közé tartoztak, a szerbek jóvoltából kerültek a békekonferenciára meghívottak közé. Ennek a hatása a Párizsba utazó küldöttség létrejötténél, valamint a számos esetben eltérő érdekek prioritási sorrendjénél folyamatosan érződött. Hornyák Árpád történész megállapította, hogy a jugoszláv küldöttség a 110 tagjával a békekonferencia legnépesebb delegációi közé tartozott; ennek ellenére a délszláv küldöttség súlyát a békekonferencián jól tükrözi, hogy csupán két alkalommal volt lehetősége a nagyhatalmak előtt nyilvánosan bemutatni a követeléseiket. A békekonferencia területkijelölő bizottságában sem vehettek közvetlenül részt a jugoszlávok, ezért a szakértők és a delegáció képviselői kívülről próbálták befolyásolni a nagyhatalmak döntéshozóit. A jugoszláv küldöttség részére a békekonferencia vezetősége három teljes jogkörrel bíró főképviselői mandátumot biztosított. Ennek ellenére a szerb dominancia érvényesülése céljából a jugoszláv küldöttségnek négy főképviselője volt, azzal a korlátozással, hogy teljes jogkörrel közülük egy-egy alkalommal csak három szerepelhetett. A jugoszláv békeküldöttség főképviselői a következő személyek voltak: Nikola Pašić – a szerb kormány korábbi (és későbbi) elnöke, aki egyben a küldöttségvezetői tisztséget is betöltötte; a horvát származású Ante Trumbić, az 1915 után illegálisban létrejött, Londonban székelő Jugoszláv Bizottság korábbi elnöke; Miljenko Vesnić, a szerb kormány párizsi nagykövete (később az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormányfője), valamint a szlovén származású Ivan Žolger, egyetemi tanár, 1917 augusztusától 1918 májusáig az Osztrák–Magyar Monarchia tárca nélküli minisztere. A bizottságon belüli prioritási sorrend szerint formálisan Žolger volt a 4. főképviselő, aminek azonban a későbbiek során nagyobb jelentősége nem volt. A küldöttségben korlátozott képviselői státust kapott a Dalmáciából származó Josip Smodlaka, a Jugoszláv Bizottság tagja, korábban az Osztrák–Magyar Monarchia parlamenti képviselője, az úgyszintén országgyűlési képviselőként tevékenykedő Otokar Rybář, a triesti Edinost [Egység] szlovén egyesület elnöke és Mateja Mata Bošković szerb diplomata. Az utóbbi három személynek nem volt joga

tően nyugaton százezres nagyságrendű veszteséggel lehetett számolni, mivel ott a jugoszlávok a meghatározó nagyhatalmak egyikével, az olaszokkal, illetve azok érdekével álltak szemben. Karintia és Stájerország területén úgyszintén bizonytalan volt az északi határszakasz. A Muravidék vonatkozásában a békekonferencia kezdetén még jóformán egyeztetett, hivatalos jugoszláv igényről sem beszélhetünk.²⁰ A Muravidék iránti kezdeti délszláv passzivitásra kihatással volt, hogy a jugoszláv békeküldöttség szerb tagjainak többsége úgy értékelte a helyzetet, hogy munkájukat a szerb nemzeti érdekekért a Bánát, Bácska és a Szerémség, azaz Magyarország déli részének a megszállásával nagyrészt elvégezték (csak a szentesítése volt még számukra fontos), ezért 1919 januárjában nagyobb aktivitást nem kívántak kifejteni a Dráván és Murán túli területek megszerzéséért. Voltak azonban másképpen gondolkodók is. A jugoszláv békeküldöttség szerb csoportjában Jovan Cvijić, a neves szerb geográfus, a küldöttség néprajzi-történelmi szekciójának a vezetője folyamatosan, de kiváltképpen 1919 márciusában és áprilisában határozottan kiállt a Muravidék megszerzéséért.²¹ A néprajzi-történelmi szekció 1919. február 15-i megbeszélésén ő javasolta, hogy a küldöttség keretében albizottságokban folyjon a munka, így – az öt bizottság közül – a 2-es sorszámmal jelölt szakmai csoport a Muravidék és az úgynevezett szláv korridor ügyének tárgyalásával volt megbízva.²²

Cvijić mellett Petar Pešić szerb tábornok, aki mint a katonai misszió vezetője úgyszintén tagja volt a jugoszláv békeküldöttségnek, a békekonferencia kezdetétől támogatta a Muravidék megszerzését a délszláv állam részére. Ő – mivel a békekonferencia elejétől Párizsban tartózkodott – már az 1919. január 16-i emlékeztetőjében olyan határvonalat javasolt a tágabb Mura menti térség vonatkozásában, amely jóval merészebb volt a Nikola Pašić által később hivatalosan beterjesztett igénynél. Zala és Vas megyéket illetően Petar Pešić a Szentgotthárd–Alsólendva–Murakeresztúr vonalat jelölte meg a határjavaslatában.²³ Ez a terv, melyet Pešić-vonalként is emlegettek, a szerb kormány és a katonai parancsnokság álláspontja alapján készült.²⁴ Bár Pešić tábornok javaslata valamennyire megkerülte a kezdetben több kérdésben egyeztető jugoszláv küldöttség álláspontját, a ja-

békeszerződés aláírására, sem a konferencia plénumában való közreműködésre. A szlovének közül továbbá Janko Mačkovšek töltött be a bizottság keretében rangosabb tisztséget, ő a „szlovén határok” kérdésének koordinálásáért és az igények vizuális megjelenítéséért felelős. A nagyszámú jugoszláv küldöttségben kb. harminc szlovén származású személy kapott helyet, akik közül a Muravidékkel megbízott szakértő, amint már említettük, Matija Slavič volt, az ő segítségére voltak Lambert Ehrlich Karintiáért és Franc Kovačič Stájerországért felelős szakértők is. Lásd Hornyák Árpád: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a trianoni békeszerződés. In: *Szerb iratok a trianoni békeszerződésről*, 10–12.; Uroš Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference 1919*. Petanjci, 2019. 49–58.; Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 63., 67–68.

²⁰ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 63–65.

²¹ Hornyák Árpád: A magyar–jugoszláv határ kialakulása az első világháború után, különös tekintettel a Muravidékre. In: *A Mura mente és a trianoni békeszerződés*. Lendva, 2000. (Lendvai Füzetek 17) 88.; Andrej Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920. Prilog proučavanju jugoslovenske politike na konferenciji mira u Parizu*. [Ed. Čedomir Popov.] Novi Sad, 1975. 19–20., 127.

²² Papp Árpád: A párizsi békekonferencia délszláv krónikája. 1919 tavasza – a kis területi engedményekért, valamint Baranyáért és a Murántúlért folytatott küzdelem kezdete. In: *Délszlávok Párizsban. Egy határszakasz megrajzolásának krónikája és dokumentumai*. Szerk., bev. Papp Árpád. Zenta, 2021. 106.

²³ Arday Lajos: Dokumentumok a jugoszláv–magyar határ kialakulásáról (1918–1919). *Századok* 116 (1982) 326.

²⁴ Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*, 5–6.

nuár 16-i tervbenyújtást vélhetően Nikola Pašić küldöttségvezető tudomásával és jóváhagyásával tette.²⁵ Emellett Pešić javaslatának úgy is volt befolyása, hogy azt követően a jugoszláv békeküldöttség vezetőinek (főképviseelőinek és képviselőinek) ülésein a Muravidék is bekerült a jugoszláv igények közé. Az említett testület 1919. január 28-i ülésén döntés született arról, hogy az úgynevezett Pešić-vonalat a Mura menti térségben elfogadják, ami azt jelentette, hogy a jugoszláv határjavaslat későbbi követelései már a Szemenye és Szentgotthárd közötti virtuális vonaltól keletre remélték a magyar–jugoszláv határt.²⁶

Matija Slavič, a Muravidékért felelős szakértő a tájegység megszerzését a délszláv állam szempontjából úgy értékelte, hogy az nagyon sok erőfeszítést követelt. Szerinte a politikai jellegű akadályok mellett a döntő jogkörrel rendelkező nagyhatalmak képviselőinek gondot okozott a magyar hivatalos statisztika és a helységnevek magyarosítása. Ezzel arra utalt, hogy az 1900-as és az 1910-es népszámlálásban, szemben az 1890-es összeírással, a szlovének nem szerepeltek megnevezett nemzetiségként, hanem az „egyéb” kategóriában tüntették fel őket. Slavič ebből arra következtetett (vagy annak a látszatát kívánta kelteni), hogy a magyar állami vezetés így akarta elősegíteni a szlovén közösség asszimilálását.²⁷ Ez túlzottan egyoldalú véleménynek tekinthető, mert a népszámlálás kivitelezésének magyarázatából kiderül, hogy az „egyéb” kategóriába a százezernél kevesebb lélekszámú nemzetiségek közül valamennyit besorolták, Zala és Vas megyék esetében pedig a lábjegyzetben jelezték, hogy az „egyéb” alatt döntő többségben szlovéneket kellett érteni.²⁸ Abban azonban Slavičnak igaza volt, hogy néhány település esetében az 1910-es népszámlálási adatok valótlanak voltak. A legkirívóbb a többségében szlovének lakta Tornisa [Turnišče], azaz Bántornya és Kebeleszentmárton [Kobilje] esete volt, ahol a ténylegesen szlovének lakta településeknél magyar többséget mutatott ki a hivatalos magyar statisztika. Ez azok közé a kérdések közé tartozott, amelyekkel Slavič és a jugoszláv küldöttség többi szakértője több ízben megkereste az öt nagyhatalom képviselőit és szakembereit, valamint előadás-szerűen tájékoztatták őket sérelmeikről. Emellett különböző jellegű és tartalmú összefoglaló tanulmányokat és leveleket is eljuttattak számukra. Slavič szerkesztésében két francia nyelvű tájékoztató is megjelent, melyek közvetlenül a szlovén érdekek magyarázatát szolgálták. A Muravidékért felelős szakértő visszaemlékező írásában konkrétan azt állította, hogy a japánok megnyerésénél nagy segítségükre volt a cseh küldöttség képviselője, Eduard Beneš és a neves francia író, Bagouen gróf.²⁹

Szükséges megemlíteni még egy fontos, már a háború idején, valamint a békekonferencia folyamán többször felvetődött, ám végül megvalósulatlan tervet, amely a Muravidék területével is összefüggött. A történelmi Zala és Vas vármegyéket is érintő cseh-

²⁵ Hornyák: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a trianoni békeszerződés, 13–14.

²⁶ Szerb iratok a trianoni békeszerződésről, 67–69.

²⁷ Slavič: *Naše Prekmurje*, 47., 214.

²⁸ Attila Kovács: *Oblikovanje slovensko-madžarske jezikovno-etnične meje od druge polovice 18. stoletja do razpada Avstro-Ogrske monarhije*. In: „Mi vsi živeti ščemo”. *Prekmurje 1919. Okoliščine, dogajanje, posledice*. Zbornik prispevkov mednarodnega in interdisciplinarnega posveta na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Ed. Peter Štih – Kornelija Ajlec – Attila Kovács. Ljubljana, 2020. 273., 278.

²⁹ Slavič: *Naše Prekmurje*, 47–48.

szlovák–jugoszláv korridor tervéről van szó, melyet leginkább az új csehszlovák állam képviselői szorgalmaztak országuk gazdasági stabilitása és közvetlen tengeri kapcsolata érdekében. A délszláv közege belül horvát politikai körökben volt legerőteljesebb a korridor támogatottsága, mivel a nyugat-magyarországi megyékben nagyszámú horvát közösség élt.³⁰ Ezt, a tervek szerint nemzetközi vagy más státusú, a két újonnan létrejött szláv állam közötti folyosót Magyarország nyugati részéből kívánták kialakítani. Az egyik lehetséges verzió szerint, melyet 1919. február első napjaiban a békekonferencián is fontolgattak, a tervezett „korridor” határait északon a Duna, délen a Mura, nyugaton az Alpok keleti nyúlványai, keleten pedig a Balaton képezte volna, és magában foglalta volna a mai Muravidék területét is.³¹ Matija Slavič az összekötő folyosó változatai közül azt a megoldást részesítette előnyben, amely szerint annak északi része a csehszlovák érdekszférához, a többi terület, Szombathely központtal pedig jugoszláv felügyelet alá tartozott volna.³² Az elképzelés a jugoszláv kormány néhány tagját is komolyan foglalkoztatta. Például Stojan Protić, az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság első miniszterelnöke a békekonferencia jugoszláv küldöttségéhez küldött 1919. március 31-i táviratában – miután Prágából tájékoztatták, hogy a nagyhatalmak elvetették a „korridor” –, csalódottan üzent, hogy az arra vonatkozó terv támogatása a Muravidék megszerzése, valamint a közös csehszlovák–délszláv határ létrejötte szempontjából egyaránt fontos lett volna.³³

A Muravidék területének hivatalos követelése a békekonferencián

Amint már utaltunk rá, a Nikola Pašić jugoszláv küldöttségvezető által átadott első térképből a Muravidékre irányuló követelés kimaradt. Két nappal később, 1919. január 8-án a békekonferencia munkájában közreműködő Foch francia marsallnak átadtak egy, az említett Mačkovšek térképész szakértő által módosított térképet, mely a Muravidékre vonatkozó szlovén igényeket a zalai térségben Nagykanizsa környékére helyezte. Ezt azonban Ehrlich szlovén szakértő szerint még a jugoszláv küldöttségen belül sem tekintették hivatalos tárgyalási dokumentumnak. A véglegesített szlovén területi igényről ugyanis később, 1919. január 28-án határozott a jugoszláv küldöttség, amikor a Muravidék esetében is megállapították a tájegység követelt határát. E javaslat többnyire követte a Slavič (és Pešić) által megállapított vonalat, azzal, hogy lemondtak a Rába folyó és a Szentgotthárd–Radkersburg [Radgona, Regede] közötti, háromszög alakú, többségében német lakosságú területről (az utóbbival Pešić tábornok nem értett egyet, mert szerinte az akkor délszláv megszállás alatti Regede az említett háromszög alakú terület birtoklása

³⁰ Popély Árpád: „Szégyentelen és igazolhatatlan”. Adalékok a szláv korridor történetéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 21 (2020) 4. sz. 3–12.

³¹ Zalamegye hovatarozandósága a párisi békekonferencián. Tárgyalják a csehek ügyeit. *Zalai Hírlap* 1919. február 7. 1.

³² Slavič: *Naše Prekmurje*, 20–22.

³³ Arhiv Jugoslavije. Delegacija KSHS na mirovnoj konferenciji u Parizu (= SRB-AJ) F 336-f. 32. d. 3943. sz. 872. Protić jugoszláv miniszterelnök 1919. március 31-ei távirata a békeküldöttségnek a csehszlovák–jugoszláv korridor és Mura menti határkérdés tárgyában.

nélkül jugoszláv szempontból védhetetlen lett volna). E módosítás feltüntetésével Janko Mačkovšek ismételten újabb térképet készített, amelyet kinyomtattak, majd átadtak a békekonferencia titkárságának.³⁴

A Muravidék iránti követelést is tartalmazó jugoszláv területi igények hivatalos memorandumát a jugoszláv békeküldöttség 1919. február 6-án juttatta el a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsához (amely azt a határok megvonásával megbízott testületnek, a Területi Bizottságnak továbbította).³⁵ A memorandumban a Muravidékre támasztott igény több vonatkozásban pontatlan, részrehajló és megtévesztő szövege a következő volt:

„A Muravidék elnevezés Magyarország azon területét jelöli, amely a Mura, Kucnica [Kučnica-patak] és a Rába között fekszik, s amely északon Szentgotthárdig, keleten pedig majdnem a Kerkáig húzódik. A nemzeti elv alapján ennek a területnek a lakói a szerbek, horvátok és szlovének államához tartoznak, mert nagy többségük nyelvük és fajuk alapján szlovén. A néprajzi határ a Muravidék nyugati részén politikai határként is szolgálhatna Német-Ausztria irányában azzal, hogy Doberbach völgye, ahol németek laknak, nem tartozna bele. Északon a határ a Rába folyó mentén húzódná Alsószölnöktől Háromházáig [Magyarlak], majd délre fordulna, amíg eléri a Kerkát Domaföld közelében, és a Kis-Kerkát Kerc közelében, ahonnan a Kerka és a Lendva közötti vízválasztó mentén húzódná. A Muravidék lakói a pannon szlávok utolsó képviselői, akik a magyarok inváziója előtt belakták Magyarországnak szinte az egész középső és nyugati részét, ahol megszervezték saját államukat, élén Kocel fejedelemmel. Ennek az államnak a székhelye a Balatonnál volt. A Muravidék szlovén lakossága 92 ezer fő. Több művet írtak nyelvjárásukon, a Brit Biblia Társaság pedig az egész Bibliát megjelentette fordításban ebben a nyelvjárásban. Magyarországon a szlovén nyelv nem élvezett semmilyen jogot; kitiltották az iskolából, és nem ismerték el hivatalos nyelvként. Ennek ellenére a szlovének megéreztek nemzetiségüket és nemzeti tudatukat. Lelkesen üdvözölték a jugoszláv csapatokat, amelyek az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után érkeztek, hogy kiszabadítsák őket a magyar igából. Valamennyien egy emberként várnak arra, hogy lássák, területüket örökre a szerbek, horvátok és szlovének államához csatolják. A szlovén Muravidék folytatása a Nagykanizsától délnyugatra fekvő terület, amelyet a Mura bal partján kizárólag horvátok laknak, akik kompakt egységet alkotnak muravidéki testvéreikkel...”³⁶

Az idézett, összességében egyoldalú, a délszláv, azon belül szlovén érdekeket szolgáló szövegnek az a része, amely az első, 1918 karácsonykor bekövetkezett és a Muravidék esetében ideiglenesnek (mindössze néhány naposnak) bizonyuló jugoszláv megszállással kapcsolatban a lakosság „lelkes üdvözlésére” és a magyar hatóság alóli felszabadításának nagyarányú támogatottságára utalt, kétségtelenül félrevezető volt. Ugyanis akkor még a leginkább szlovén érzelmű muravidéki területen, Belatinc környékén sem rokonszen-

³⁴ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 71–72.

³⁵ Hornyák: *A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a trianoni békeszerződés*, 15–16.

³⁶ *Szerb iratok a trianoni békeszerződésről*, 74–75.

veztek a bevonuló délszláv csapatokkal, az említett esemény idején még a Muravidék egészét tekintve nem beszélhetünk a jugoszláv szimpátia magas arányáról.³⁷

A jugoszláv küldöttség a békekonferencia legfelsőbb testületének 1919. február 6-án benyújtott memorandumában a Mura menti térséget érintő magyar–jugoszláv határvonalként a már korábban említett verziót javasolta, amely a későbbi végleges döntésben meghatározott (és ma is érvényes) határvonaltól jóval keletebbre húzódott. A javaslatban az állt, hogy az új határ „Szemenyén keresztül kijut a Mura folyóhoz, majd az említett falutól keletre a Mura folyását követi, amíg az a Lendva folyóba torkollik”. A Lendva torkolatától a javaslat szerint az államhatár északra fordult volna, és áthaladna a 328., 165. és a 218. magaslati pontokon egészen Szentgotthárdig (a várostól keletre), majd a Rába folyását követve haladt volna az egykori osztrák–magyar határig.³⁸

A jugoszláv küldöttség főképviselői 1919. február 18-án vettek először részt hivatalos kihallgatáson a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa előtt, ott ismertették mélyrehatóbban a február 6-án átadott memorandumot is. Ivan Žolger egyértelműen bejelentette a jugoszlávok Muravidékre vonatkozó igényét. Kifejtette, hogy „azoknak a településeknek, ahol a Muravidék, Stájerország és Karintia esetében a szlovének 50 esztendővel korábban többséget alkottak, Jugoszláviához kell tartozni”.³⁹ Felszólalásának általános részében Žolger azt is hangsúlyozta, hogy a németekkel és a magyarokkal szemben javasolt határt úgy alakították ki, hogy a délszláv terület minden horvátot, szerbet és szlovént magában foglaljon. Magyarázatában, melynek a Muravidékre vonatkozó részét Slavič készítette elő, a szlovén főképviselő hozzáfűzte, hogy a javaslat nem volt összhangban a magyar népszámlálási adatokkal, mert azokban – szerinte – nem lehetett bízni.⁴⁰

Ezt követően, 1919 februárjának végén kezdtek el a Területi Bizottság munkacsoportjain és informális körein belül beszélni a Mura mente iránt beterjesztett jugoszláv igényről. Ezt bizonyítja Matija Slavič 1919. február 14-én Párizsból írt helyzetjelentése, melyet a Mariborban heti két alkalommal megjelenő *Straža* katolikus szemléletű újságban közöltek. A szakértő beszámolt a Területi Bizottságban folyó munka alaposságáról, valamint közölte, hogy Karintia, Stájerország és a Muravidék elemzésére február végén kerül sor.⁴¹ Akkor még jugoszláv és szlovén szempontból nem sok reményre adtak okot a nagyhatalmak képviselőinek a kijelentései, akik eleinte úgy vélték, hogy a formálisan érvényben lévő demarkációs vonal, melyet a belgrádi katonai egyezmény a Dráva folyóra helyezett, a Kárpát-medence délnyugati részén a legoptimálisabb államhatár.⁴²

Amikor Jovan Cvijić 1919. március 17-én beszámolt saját februári tárgyalásairól a jugoszláv küldöttség főképviselőinek (a bizottság politikai küldöttjeinek), hangsúlyozta, hogy az André Tardieu vezette Területi Bizottság – Baranya mellett – a Muravidékről sem kapott részletes tájékoztatást. Žolger főképviselő ugyan a bizottság néhány tagjával beszélt erről, de Cvijić az említett, úgynevezett kiséregiók esetében újabb bemutatkozási

³⁷ Göncz: A muravidéki szlovének és a Mura mente helyzete, 762–766.

³⁸ Szerb iratok a trianoni békeszerződésről, 77.

³⁹ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 66–67.

⁴⁰ Arday: Dokumentumok a jugoszláv–magyar határ kialakulásáról, 327.

⁴¹ Poročilo iz Pariza. *Straža* 1919. február 24. 1–2.; Slavič: *Naše Prekmurje*, 89.

⁴² Romsics: *Magyarország története*, 392–393.

lehetőséget kért. Szerinte a kérése nem volt reménytelen, mert a Területi Bizottság néhány tagja azon a véleményen volt, hogy amennyiben arról a békekonferencia vezetőségétől utasítást kapnak, hajlandók lesznek a Mura mente ügyét is újratárgyalni.⁴³

Ennek ellenére jugoszláv, illetve szlovén szempontból a Muravidék megszerzése a békekonferencia első másfél-két hónapjában bizonytalan volt. E tájegység – mivel nemcsak a Dráván, hanem a Mura folyón is túl volt – földrajzi tekintetben nagyon kilógott a sorból, ezért egyes szakértők úgy fogalmaztak, hogy úgy nyúlik be a németek és magyarok által lakott terület közé, mint a szarvasnak a szarva. Akkor még a nagyhatalmak képviselői és a szakértők – a szlovének, illetve a jugoszlávok kivételével, bár még közöttük is volt példa nézeteltérésre (például Žolger neheztelt a horvát Smodlakára, aki azzal a jugoszláv békeküldöttségen belül meghozott állásponttal ellentétben, hogy követeléseik a lehető legtágabb területi igényt képviseljék, a Dráváról mint nemzeti határról beszélt, ami egyebek mellett a Muravidékről való lemondást is jelentette volna)⁴⁴ – sem tartották reálisnak, és indokoltnak sem a térség elcsatolását Magyarországtól. A legtöbben a Drávát vélték optimális államhatárnak ebben a régióban. Hogy ez a szemlélet megváltozzon, azért a jugoszláv küldöttség néhány tagjának és szakértőjének sokat kellett küzdenie. Erről a folyamatról Matija Slavič a következőket írta:

„Ha nagyon nehéz volt a nagyhatalmak képviselőit meggyőzni arról, hogy a stájerországi szlovének érdekében lépje át az államhatár a Drávát, érthető, hogy a Muravidék ügyének érdemleges tárgyalása kezdetben nem jöhetett számításba. Csak amikor e nagy befolyással bíró férfiak az államhatár hollétét illetően átlépték a Slovenske gorice nevű dombságot, lehetett gondolkodni a Murán túli szlovének lakta vidékről is. Az ő szemükben a Mura folyó optimális, természetes határ volt. És az is érthető, hogy amerikai, angol és japán viszonylatban, azaz az ő nézőpontjukból kevésbé volt fontos százezer ember sorsa a Mura folyó túloldalán, akiket mi Jugoszláviának akartunk megnyerni.”⁴⁵

A Muravidékre vonatkozó kilátástalanság nem rettentette el az érte küzdő, elsősorban szlovén szakértőkből és képviselőkből összetevődő csoportot, hanem még erélyesebb cselekvésre ösztönözte őket. Ivan Žolger megrendelésére Matija Slavič újabb terjedelmes, szintén meglehetősen egyoldalú ismertetőt készített a tájegységről, melyet a szlovén főképvisező 1919. március 7-én adott át Tardieu-nak, a Területi Bizottság francia elnökének. Slavič szövege – egyebek mellett – a következőket tartalmazta:

„A magyarok Tótságának, azaz Slovenska krajínának nevezik ezt a tájegységet. Az ott élő szlovének a pannóniai szlovének maradványai, akiknek saját fejedelmek (kenézeik), Pribina és Kocelj uralkodása idején (840-től 874-ig) önálló államuk volt. Pannónia a szláv egyházi liturgiának és vallási irodalomnak a bölcsője volt. A magyarok

⁴³ Papp: A párizsi békekonferencia délszláv krónikája, 126–127.

⁴⁴ Uo. 133.

⁴⁵ Slavič: *Naše Prekmurje*, 214.

elpusztították államukat, valamint a teljes szlovén kultúrát, a népesség azonban ennek ellenére nem tűnt el. A reformáció időszakában sor került a szlovén irodalmi élet reneszánszára, és egészen máig fejlődött muravidéki szlovén nyelvjárásban legalább a vallási irodalom.”

A magyarázat további részében is azt fejtegette Slavič, hogy a magyar statisztikában 1890 és 1910 között mesterségesen csökkentették a szlovének lélekszámát. Szentgotthárdal kapcsolatban például utalt az ott élő szlovén lakosság kis arányára, de hangsúlyozta, hogy mivel a város a tőle délre fekvő, többségében szlovének lakta falvak gazdasági és kulturális központja, a jugoszláv állam részét kell képeznie. Muravidék legoptimálisabb keleti határvonalának a Kerka és a Lendva folyók (patakok) vízválasztóját javasolta. A Slavič által Magyarországtól elcsatolásra javasolt területen Ehrlich szerint 115 917 lakos élt, akik közül 72 459-en „jugoszlávok” voltak, és az új délszláv államhoz tartozásuk vágyát több ízben nyilvánosan kifejezték.⁴⁶

A Slavič-féle új szövegnek 1919. március 12-e után már volt közvetett hatása a békekonferencián, amihez szükséges volt, hogy időközben a jugoszláv–osztrák és jugoszláv–magyar határtervek keretében az ideiglenes határ a Dráváról áttevéődött a Murára. A Muravidék szempontjából a Mura átminősítése határfolyóvá ugyan még azt jelentette, hogy a tájegység Magyarország része marad, de az államhatár a közvetlen szomszédságába tevéődött át, ami a további tárgyalások és lobbizás szempontjából fontos volt. A Területi Bizottság azzal a véleményével összhangban, hogy mégis „legjobb egy természetes határ”, amit a tárgyalt régióban a Mura folyó jelentett, készítette el március 20-a körül a szlovén (jugoszláv)–osztrák határszakaszra vonatkozó javaslatát. Ennek tágabb összefüggéséről Ormos Mária történész megállapította, hogy 1919. március 18-ra, a román–magyar határ kialakulása mellett, körvonalazódott az északi ideiglenes jugoszláv határ is, amely azonban nem bizonyult tartósnak, mert azt a későbbiek során a Legfelsőbb Tanács és az illetékes bizottság újratárgyalta.⁴⁷

Visszatérve a Területi Bizottság említett, 1919. március 20-a körüli döntésére, Emmanuel de Martonne, befolyásos francia szakértő március 24-én Žolger főképviselőnek a következő három pontban összefoglalta, hogy a Területi Bizottság miért nem javasolta a Muravidéknek az Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolását: 1. A Muravidék a Mura folyó másik (nem a szlovén) oldalán van, földrajzilag elkülönítve a jugoszláv területektől. 2. A Területi Bizottság tagjai nem tudtak „tiszta képet” alkotni a Muravidék néprajzi állapotáról, mert a magyar statisztikai adatokban szereplő új településneveket nem sikerült azonosítani a korábbi térképeken szereplőkkel. 3. Maribor megszerzésével a jugoszlávoknak kompenzálták Klagenfurtot [Celovec] és a Muravidéket.⁴⁸

Slavič szerint a Muravidék Magyarországtól való elcsatolása 1919 márciusában azért sem kapott támogatást, mert egyes szakértőket „püspöksapkára”, másokat „tyúkfejre” emlékeztette, vagyis földrajzilag túlságosan „kilógott” az újonnan létrehozott délszláv

⁴⁶ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 147–149.

⁴⁷ Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Bp., 1984. 197.

⁴⁸ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 148–149.

területből. A Muravidék ügyét, valamint az arra vonatkozó lobbitevékenység intenzitását jugoszláv szempontból feltehetően az is hátráltatta, hogy a nem szlovén képviselők és szakértők többsége 1919 márciusáig más fontos területekkel volt elfoglalva: a szerbek elsősorban a Bácska és főképpen a románok által követelt Bánát, a horvátok pedig Pécs és Baja környéke, valamint leginkább az Adriai-tenger melletti partvidék és a kikötők megszerzéséért kardoskodtak. Csak azt követően, hogy e célok többsége teljesült – érdemben 1919 áprilisa után – vállaltak nagyobb erőfeszítéseket a Muravidék és némely további kisebb tájegység kérdésében. Andrej Mitrović történész a jugoszláv békeküldöttség tevékenységét összegezve úgy fogalmazott, hogy eleinte a nagyobb fajsúlyú tételekre helyezték a hangsúlyt, amikor e terv részben megvalósult, és összességében elégedettek voltak az elértekkel, akkor a többi igényelt terület iránti küzdelem is a tevékenységük fókuszába került.⁴⁹

A Muravidékért felelős szakértő (Slavič) március végén készített még egy francia nyelvű tájékoztatót, melynek bevezetőjében általánosan jellemezte a Muravidéket, majd – amint írta, „saját érdekeinknek megfelelően” – aprólékosabban illusztrálta a tájegység statisztikai és néprajzi adatait. Az egyoldalú információalkotással kapcsolatban Andrej Mitrović megjegyezte, hogy a magyarokkal (és magyar érdekekkel) szemben a jugoszláv békeküldöttség tagjai és szakértői sztereotipikusan alkalmaztak néhány eltúlzott jellemzést (például azt, hogy „a magyarok ezer éven át elnyomták a más nemzetiségűeket”, 1919 márciusának végétől pedig a kommunizmus terjedése veszélyének felnagyítását), hogy sikeresebbek legyenek a területi igényeik elérésénél.⁵⁰ A konkrét településekre lebontott adatok nemzeti arányait Slavič úgy mutatta be, hogy az 1910-es adatok helyett az általa reálisnak minősített 1890-es népszámlálás arányainak megfelelően „saccolta meg” azokat. E kéziratot Slavič 1919. március 31-én véglegesítette. Az új francia nyelvű szövegnek már a kéziratát terjeszteni kezdték, nem várva meg a hivatalosan kinyomtatott verziót. Žolger főképviselő közreműködésével a békekonferenciára meghívott országok küldöttségeinek rangosabb tagjai is megkapták azt. Slavič fontosnak tartotta, hogy a nyomtatott verzió előtt – mivel a megjelenés elhúzódott (április utolsó hetére készült csak el) –, a kézirat segítségével fokozzák a propagandatevékenységet.⁵¹ A Matija Slavič által elkészített újabb, francia nyelvű muravidéki memorandumot Jovan Cvijić ösztönzésére olvasták fel a néprajzi-történelmi szekciónak a jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alcsoportjában. Ezt követően Žolger főképviselő e dokumentum alapján újabb térképet készíttetett.⁵²

Az ismertetett időszakot, 1919. március második felét illetően Lambert Ehrlich, a másik szlovén szakértő – egyebek mellett – arról számolt be, hogy azokban a napokban a Muravidék vonatkozásában fontos volt az amerikai és a brit szakértők véleményének megváltoztatására irányuló lobbitevékenység is. Szerinte ugyanis ők támogatták a legkevésbé a határ „átlépését” a Mura folyón, miközben a franciák általában megértők voltak

⁴⁹ Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Madžarskom i Rumunijom*, 122–128.

⁵⁰ Uo. 100., 157–158.

⁵¹ Slavič: *Naše Prekmurje*, 214.

⁵² Papp: A párizsi békekonferencia délszláv krónikája, 131.



1. térkép. A Muravidék hovatartozására vonatkozó döntést megelőzően napvilágot látott magyar–jugoszláv államhatár-javaslatok. Forrás: Inštitut za narodnostna vprašanja [Nemzetiségi Kutatóintézet], Ljubljana.

a jugoszlávok igényei iránt. Emellett Slavičnak a Muravidék gazdasági helyzetére vonatkozó, gazdasági szakértők segítségével elkészített tájékoztatóját is fontosnak minősítette, amely azt hangsúlyozta, hogy „a magyarországi Mura mente szempontjából fontos az egyesülés a többi szlovének lakta régióval, különösképpen Stájerország szlovén többségű részével”. Az említett tanulmányában Slavič a Muravidék hátrányos helyzetét hangsúlyozta amiatt, hogy több száz év során Magyarország része volt, mert „a magyar politikusoknak egy céljuk volt: akadályozni, valamint ellehetetleníteni a Muravidék és Stájerország közötti forgalmat”. Állítását azzal támasztotta alá, hogy a magyar állam a muravidéki szlovének kapcsolatát úgy akadályozta, hogy nem épített egyetlen hidat sem a Mura fo-

lyónak azon a szakaszán, ahol e közösség élt. Vasútvonalat is csak Magyarország központjai felé építettek, míg Muraszombatot szándékosan nem kötötték össze Alsólendvával. Ezt az úgyszintén több tekintetben részrehajló szöveget a jugoszláv küldöttség eljuttatta a Területi Bizottság és a békekonferencia más testületeiben közreműködő szakértőkhöz, ami Ehrlich szerint nem maradt következmény nélkül. De Martonne a későbbiek során állítólag azt mondta, hogy éppen a gazdasági kérdésekre vonatkozó információk változtatták meg a brit és az amerikai szakértők véleményét a Muravidék hovatarozása kapcsán, és billentették azt a jugoszlávok javára.⁵³ Érdekes adalék, hogy a *Novine* című muravidéki szlovén hetilap is 1919 márciusa elején arról tájékoztatta olvasóit, hogy a magyar érdekek fő ellenlábasai a békekonferencián a franciák voltak. Emellett arról is írtak, hogy a magyar kormány leginkább az olaszok támogatására számíthatott, akiknek azonban – a cikk szerint – „gyenge volt a szavuk”.⁵⁴

A Párizsban zajló eseményeket az érdekelt térségben, a Mura folyó mindkét oldalán érdeklődéssel kísérték, bár az információk legtöbbször megkésve és több esetben ellentmondásoktól nem mentesen érkeztek oda. Mivel 1919 márciusában a Muravidék hovatarozására vonatkozó hírek szlovén szempontból kedvezőtlenek voltak, a nemzeti agitációs tevékenységük miatt az év elején Ljutomer környékére (vagyis a délszláv oldalra) visszahúzóó öntudatosabb muravidéki szlovének csoportja – a stájer oldalon működő nemzeti tanács néhány képviselőjével kiegészülve – március 7-én és 8-án felkereste a belgrádi kormányt. Az új jugoszláv fővárosban a szlovén Anton Korošec alelnök, valamint Stojan Protić kormányfő fogadta őket. A küldöttség által előterjesztett tervet, hogy a Muravidéket egyoldalú katonai művelet keretében foglalják el, mindketten elleneztek. Protić miniszterelnök szerint amennyiben a Muravidéket a reguláris jugoszláv hadsereg alakulatai elfoglalják, a békekonferencia arra utasítaná őket, hogy ürítsék azt ki, ami diplomáciai szempontból káros volna számukra. Protićnek az volt a véleménye, hogy a békekonferencia a Muravidéket majd bizonyára Jugoszláviának ítéli oda. Megígérte azonban, hogy újabb határozatot fogadnak el a tájegység követeléséről, melyet Párizsba küldenek, emellett propaganda céljából a központi kormány nevében röplapokat készítettek.⁵⁵

Annak ellenére, hogy a kormányfő és helyettese a békekonferencia döntése előtt még nyilvánosan nem támogatták a Muravidék esetleges katonai megszállását, a jugoszláv kormánynál néhány héttel később – amint az a békeküldöttségnek Párizsba küldött levélből kiderül – már létezett arra vonatkozó forgatókönyv. A ljubljanei tartományi kormány ugyanis 1919. április 22-én arra kérte a jugoszláv miniszterelnököt, a külügyminisztert, a hadügyminisztert és a hadsereg vezérkarát, hogy adják parancsba a határvidéken szolgáló katonai alakulatoknak, hogy az érvényben lévő fegyverszünet magyar vagy osztrák megsértése, vagy a kisebbségi szlovén közösségek elleni fizikai erőszak esetén foglalják el Karintiát és a Muravidék szlovének lakta részeit. Indoklásként hangsúlyozták, hogy

⁵³ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 150.

⁵⁴ *Mirovna konferencija. Novine* 1919. március 2. 1–2.

⁵⁵ ARS AS-60. Predsedstvo deželne Vlade za Slovenijo. Prekmurje IV–V. [Szám nélkül.] Maister tábornok 1919. március 17-ei keltezésű levele a szlovén tartományi kormánynak, uo. 1812/19. sz. A Maister-irathoz csatolt, a jugoszláv és a szlovén tartományi kormány közötti levelezés; Jerič: *Moji spomini*, 72–75.

az említett határozatot a muravidéki szlovének képviselőinek a kérésére fogadták el, mert e közösség tagjai „a magyarok bolszevista terrorja alatt sýnylódnek”.⁵⁶

A Muravidék délszláv megszerzésének sajátos körülményei

Uroš Lipušček szlovén történész és külpolitikai szakértő 2019-ben megjelent, az 1919-es párizsi békekonferencia Muravidéket érintő diplomáciai összefüggéseit taglaló könyvében a Tanácsköztársaság szerepéről a következőket hangsúlyozta:

„A magyar Tanácsköztársaság összességében veszélyeztette Közép-Európa megszo-
kott politikai értékrendjét, ezért az antantállamok elfojtották. A Tanácsköztársaság
létrejötté nélkül Magyarország bizonyára addigi területének kevesebb részét veszí-
tette volna el, mint amennyit ténylegesen elcsatoltak tőle. A tanácsállam bukása után
a békekonferencia a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságnak is engedélyezte, hogy a jó-
váhagyott határok közt megszállhassa a Muravidéket...”⁵⁷

Az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság határainak kijelölésével megbízott Román–Szerb–
Horvát–Szlovén Területi Bizottság 1919. április elejére elkészítette a magyar–jugoszláv
határra vonatkozó javaslatát. A tervben a Mura folyót javasolták határnak, aminek követ-
kezményeként a horvát érdekszférához tartozó Muraközt a Szerb–Horvát–Szlovén Király-
sághoz, a Muravidéket pedig Magyarországhoz sorolták.⁵⁸ A döntés indoklásaként az em-
lített javaslattevő testület képviselői hangsúlyozták, hogy a teljes magyar–jugoszláv
határ vonalat illetően „a legőindulatúbb figyelemmel vizsgálták meg a Szerbiával, Horvát-
országgal és Szlovéniával határos magyar megyékben lakó délszláv népesség nemzeti
igényét”. A Muravidékek kapcsolatban, melyet Muramellékként említettek, a Területi
Bizottság jelentésében a következő szöveg szerepelt:

„A fent jelölt vonal [a Muraközre vonatkozó megjelölésre utaltak – G. L.] Jugoszlávián
kívül hagyja a Muramelléket, azt a körzetet, amely Szentgotthárdtól délre a Mura és
a Rába között fekszik. A Bizottság, e döntést meghozva, nem vitatja azt a tényt, hogy
a Muramellék déli részén világosan kifejezésre juttatott nemzeti törekvésekkel bíró
szlovén többség él. Mindamellet úgy találja, hogy: a) a népfajok kevertségének kö-
vetkeztében lehetetlen kijelölni egy kielégítő etnikai határt, ha figyelmen kívül hagy-
juk a Mura természetes vonalát, amely az egyetlen földrajzi határ; b) hátrányos len-
ne a lakosság érdekeire, ha Jugoszláviának ítélnék egy merészen kiugró területet.”⁵⁹

⁵⁶ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 1346/1. sz. A jugoszláv külügyminisztérium 1919. április 23-ai bizalmas levele a Párizs-
ban tevékenykedő békeküldöttségnek.

⁵⁷ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 101–107.

⁵⁸ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Összeáll., szerk. Ádám Magda – Ormos Mária.
Bp., 1999. 270.

⁵⁹ Arday: *Dokumentumok a jugoszláv–magyar határ kialakulásáról*, 334–335.

A Területi Bizottság által április 6-án javasolt magyar–jugoszláv határ néhány szakaszról hivatalosan nem tárgyaltak a békekonferencián. Mindenekelőtt a Muravidék, Baranya és Észak-Bácska kérdése került háttérbe jugoszláv körökben is. A békekonferenciával foglalkozó szakértők szerint – a szlovén képviselők és szakértők mellett – a szerb Jovan Cvijić volt az, aki egész áprilisban kiállt az említett területek megszerzéséért.⁶⁰ A bizottsági döntés okozta csalódottság hatására Matija Slavič 1919. április 11-én levelet írt a jugoszláv békeküldöttség vezetőinek és tagjainak, amelyben hangsúlyozta, hogy a Mura folyó mint természetes határ államhatárrá nyilvánítása úgy, hogy a Muravidék Magyarországon marad, jugoszláv szempontból hibás döntés, „mert szíven szúrná a határ mentén élő népünket”, azaz a muravidéki szlovéneket, valamint ellehetetlenítené a Muraköz gazdasági fejlődését. A Murát azért sem tartotta megfelelő „természetes határnak”, mert – mivel nem volt megfelelően szabályozva – szerinte folyton változtatta a folyását. Azt különösképpen nehezményezte, hogy az északi muraközi települések földművesei és szőlőművelői nem művelhetik meg tökéletesen a Mura északi oldalára átnyúló földjeiket és szőlőültetvényeiket, ha a folyó államhatárt képez. Ezért Slavič arra ösztönözte a békeküldöttséget, hogy minden erőfeszítését bevetve olyan határt harcoljanak ki a Mura mente magyarországi területén, amely a Muraköz mellett a délszláv államhoz juttatja a zalai és vasi szlovén közösséget, valamint amelynek a behatárolt területe fejlődőképes gazdasági egységet képez. Másrészt a muravidéki emberek stájerországi kötődését említette, akiknek a piaca – szerinte – leginkább az új délszláv állam (és részben Ausztria) területén van.⁶¹

Április folyamán azonban nem történt jelentős közvetlen előrelépés a jugoszláv békeküldöttség szempontjából a Muravidék vonatkozásában. Nikola Pašić, a küldöttség vezetője egyebek mellett arról számolt be a békeküldöttség 1919. áprilisi 16-i ülésén, hogy a Területi Bizottság elnökével folytatott megbeszélése során a francia diplomata nem említette a Muravidék délszláv államhoz kerülését, a Dráváról és a Muráról mint határ-folyókról beszélt.⁶² Ezt követően a jugoszláv állam vezetői és a békeküldöttség, azon belül a szlovén képviselők és szakértők nagyobb intenzitással a „kis változtatások politikáját” alkalmazták, ami azt jelentette, hogy a kisebb méretű területekért is kiálltak, és megszerzésükért erőteljes lobbitevékenységet folytattak, amihez más államok neves politikusai és tudósai segítségét is kérték. Matija Slavič ennek eredményéről a következőképpen írt: „Május elején D. W. Johnson amerikai szakértőnek, civil foglalkozása szerint a New York-i Columbia Egyetem tanárának mégis volt bátorsága, hogy az általunk elkészített muravidéki statisztikai adatok és etnikai térképek alapján kidolgozza a Mura folyót átlépő országhatárt.”⁶³

A Mura mente hovatarozására vonatkozó későbbi döntés tágabb kontextusát illetően meg kell említeni még egy, a Muravidék kérdésében fontos szerepet betöltő, szerb származású tudóst. Néhány régió megszerzésénél adódó nehézségek és bizonytalanságok

⁶⁰ Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*, 18–22.

⁶¹ *Szerb iratok a trianoni békeszerződésről*, 84–86. [A muravidéki megbízott 1919. április 11-ei jelentése a politikai helyzetről 1919 tavaszán az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság békeküldöttségének.]

⁶² Uo. 88–89. [A jugoszláv békedelegáció LXXII. sz. jegyzőkönyve.]

⁶³ Slavič: *Naše Prekmurje*, 214–215.

miatt (az Adriai-tenger szakasza, Karintia, Temesvár), annak érdekében, hogy jugoszláv részről valamennyire ellensúlyozzák az olasz befolyást, a délszláv békeküldöttség vezetője, Nikola Pašić 1919 márciusában meghívta Párizsba a neves szerb származású amerikai egyetemi tanárt, a Columbia Egyetemen oktató Mihajlo Pupin akadémikust, hogy kiváló kapcsolatai révén legyen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság segítségére. Pašić ugyan elsősorban Dalmácia, Isztria, Krajna és Karintia ügyében kérte híres amerikai honfitársa segítségét, Pupin azonban visszaemlékező könyvében konkrétan hangsúlyozta, hogy ő a Muravidéknek a jugoszláv államhoz csatolását úgyszintén erőteljesen szorgalmazta. Az Amerikai Egyesült Államok elnökével is jó viszonyban lévő Pupin, aki bizonyos ideig a New Yorki-i tudományos akadémián a tudományos-kutatási tanács elnöki tisztét is betöltötte, Wilson elnöknek írt a szlovén nemzet remélt határaitól is. Levelének, bibliai hasonlatot választva, *Dániel az oroszlanbarlangban* címet adta, benne pedig a következőket írta:

„Az éhes oroszlanok az olaszok, a németek és a magyarok; a szlovén nemzetet emiatt veszély fenyegeti, hogy széttépik betelhetetlen éhségük csillapítása céljából. A szlovéneket nekünk, amerikaiaknak védeni kell, mert jobban megérdemlik a segítségünket, mint bármelyik másik kis lélekszámú nemzet. Az Egyesült Államokban körülbelül háromszázezer szlovén él, akik a legjobb állampolgárok. A szlovéneket jelenleg két oldalról éri támadás. Klagenfurt és a Muravidék esetében minden érv – nemzeti, földrajzi, történelmi és gazdasági – a szlovén érdekek érvényesítése mellett szól. Klagenfurt a szlovén Mekka, a Muravidék pedig a szlovén Medina.”

Az idézett levélrészlet közvetett bizonyíték arra, hogy a neves amerikai akadémikus a legmagasabb szinten lobbizott a Muravidék délszláv államhoz kerüléséért.⁶⁴ Szem előtt kell tartani, hogy Pupin akadémiai elnöksége idején a New York-i Columbia Egyetem másik befolyásos tanára, a már említett Johnson volt a szerb származású tudós elnöklése idején a tudományos-kutatási tanács főtitkára.⁶⁵ Johnson és Pupin együttműködése, ismeretése többértű volt, ezért nagy a valószínűsége, hogy a szerb származású tudós Párizsba érkezése után Johnsonnal megvitatta a lehetséges jugoszláv érdekeltségű határalternatívákat. Egyébként korábban Johnson – legtöbb amerikai szakértő kollégájához hasonlóan – nem foglalkozott a Muravidékkal. Régebbi, 1918-ból származó leveleiben, melyeket a szakértő az Inquiry-csoport keretében írt, nem találunk utalást a magyarországi szlovénekre, sem más összefüggést a Mura mentével, pedig rendkívül szerteágazó tevékenységet végzett akkoriban a tágabb közép-európai térség megismerése céljából.⁶⁶

A Muravidék hovatarozásával is részben foglalkozó szlovén szakértő a jugoszláv küldöttségben, Lambert Ehrlich is fontosnak minősítette Pupin, valamint az úgyszintén neves szerb egyetemi tanár, Jovan Cvijić szerepét 1919 áprilisában. Hangsúlyozta, hogy mindketten (Pupin és Cvijić) tárgyaltak azokban a napokban De Martonne-nal, Johnsonnal és Edward M. House-zal (az utóbbi az amerikai küldöttségben Wilson elnök legbizal-

⁶⁴ Mihajlo Pupin: *Od pastirja do izumitelja*. Ljubljana, 1931. 6–7., 77.

⁶⁵ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 69–70.

⁶⁶ *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz*, 198–212.



2. térkép. Matija Slavič, a jugoszláv békeküldöttség Muravidék ügyével megbízott szakértője által a békekonferencia testületei számára az 1890-es népszámlálási adatok alapján készített, a tájegység etnikai viszonyait ábrázoló térképe, amelyen a forrásként idézett korábbi kötetemben megjelöltük a békekonferencia által elfogadott új határszakaszt.

Forrás: Muravidék-memorandum. Arhiv Jugoslavije. F 336-66.; Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001. 72.

masabb munkatársa volt). Ugyanakkor Žolger szlovén főképviseelő is ismételten találkozott és a Muravidék hovatarozásáról tárgyalt több meghatározó bizottsági képviselővel és szakértővel, akik közül Ehrlich név szerint Johnstont, De Martonne-t, Allen Leepert és Pierre de Lanux-t említette. Emellett Ehrlich és Slavič is – Žolger megbízásából – április folyamán tárgyaltak az említett személyekkel: április 10-én De Martonne-nal találkoztak, 15-én Johnsonnal tárgyaltak, 17-én Leeperrel, 28-án pedig De Lanuxszal. A Muravidék ügyét akkor már a jugoszláv küldöttség horvát képviselői is határozottan támogatták; Trumbić és Smoldaka több amerikai képviselővel tárgyaltak, valamint találkoztak más befolyásos angol személyiségekkel is, mint Wickham Steed történész-újságíró, Robert William Seton-Watson, valamint Arthur Evans.⁶⁷ Ehrlich szerint április 28-ra vált konkrétabbá az említett tárgyalások eredménye. Közben Johnson elkészítette első tervét arról, hogy a Muravidék a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz tartozzon, amiről a Területi Bizottság tagjai 1919. április 28-i ülésén tárgyaltak, és javasolták annak módosítását. Johnson első terve szerint a Muravidék északi határát már a Rába és a Mura folyók vízválasztója képezte. A tájegység keleti határának pontos vonulatát Ehrlich nem ismerte, azt azonban állította, hogy Kebele és Alsólendva az említett terv szerint nem tartoztak volna az Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz. Ezt a tervet, mivel eredeti formájában nem támogatták, Johnson később módosította.⁶⁸

A Muravidék hovatarozásának bizonytalansága miatt a jugoszláv külügyminisztérium – a szlovén tartományi kormány és muravidéki panasztevők kérésére hivatkozva – 1919. április 23-án tájékoztatót küldött a Párizsban tevékenykedő délszláv békeküldöttségnek, melyben a muravidéki szlovéneknek a „magyarok bolsevik terrorja” általi sanyargatásokra utaltak. Emiatt az illetékes állami szervektől és a jugoszláv katonai parancsnokságtól követelték, hogy „rendeljék el a mi bátor határ menti csapatainknak, hogy a fegyverszünet első megsértésére és a katonai erőszakra a karintiai szlovén részeknek és a Muravidéknek a megszállásával válaszoljanak”. Úgy vélték, hogy az említett területek hovatarozásánál a jugoszláv katonaság általi megszállás majd fontos tényezőnek számít.⁶⁹

Jóllehet 1919 áprilisában még úgy látszott a békekonferencián, hogy a Muravidék szilárdan Magyarország része marad, Jovan Cvijić április 24-i értesítése a jugoszláv küldöttség vezetőinek arról tanúskodik, hogy a hónap második felében már látszott némi esély arra, hogy a délszláv királysághoz csatolják. Cvijić tudomására jutott, hogy a Tardieu vezette Területi Bizottság tagjai körében olyan volt a hangulat, hogy készek voltak újrazivsgálni a Dráván és a Murán húzódo határok kérdését. Ezért megfontolandónak tartotta e kérdésben a politikai nyomásgyakorlás fokozását a jugoszláv küldöttség vezetői részéről.⁷⁰ Ha abból indulunk ki, hogy a Területi Bizottság április 6-i határjavaslatát, amely a Muravidéket Magyarországnál hagyta volna, a Külügyminiszterek Tanácsa 1919. május 8-án vita nélkül elfogadta, majd azt négy nappal később, május 12-én a Legfelsőbb

⁶⁷ Hornyák: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a trianoni békeszerződés, 17–18.

⁶⁸ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca* in *Slovenski*, 150–151.

⁶⁹ *Szerb iratok a trianoni békeszerződésről*, 89–90.

⁷⁰ SRB-AJ F 336-f. 16. d. 1452. sz. Jovan Cvijić 1919. április 24-i levele a jugoszláv békeküldöttség vezetőinek.

Tanács is jóváhagyta,⁷¹ Cvijić említett véleménye illúzióknak tűnhetett, a későbbi fejlemények azonban mégis őt igazolták.

Ugyanakkor ahhoz sem fér kétség, hogy bár intenzív volt a Muravidék megszerzése érdekében kifejtett jugoszláv lobbitevékenység, valamint tovább romlott Magyarország megítélése az antant által elítélt és elmarasztalt magyarországi kommunista hatalom miatt, a Muravidék megszerzését 1919 áprilisának végén és májusának elején még akadályozták bizonyos tényezők. Jugoszláv szempontból a szlovén nemzetet érintő határszakasz egészenél gondot jelentett az olaszok álláspontja, akikkel a délszláv királyságnak az Adriai-tenger egész területén, valamint az Isonzó völgyében közvetlen területi vitái voltak. A Területi Bizottságban az olasz képviselők és szakértők hallani sem akartak a Muravidék Jugoszláviához csatolásáról. Az amerikai szakértők véleménye, akik közül az Egyesült Államok részéről sokan már a világháború idején a közép-európai etnikai és társadalmi helyzettel foglalkozó Inquiry-csoportból érkeztek, e vidék hovatartozását illetően eléggé megosztott volt, míg a franciák támogatták a délszláv igényt. Fontos szerepe volt viszont annak is, hogy Stájerország déli, jelentős mértékben szlovének lakta része a délszláv államhoz került, ami a Mura folyón túli magyarországi területek megszerzése szempontjából a jugoszláv szakértőknek fontos alapot adott a további terjeszkedés követelésére.⁷²

A jugoszláv érdekek és követelések folyamatos francia támogatásáról a jugoszláv békeküldöttségben közreműködő szlovén főképvisező, Ivan Žolger két esztendővel később – Karintia, Stájerország és a Muravidék vonatkozásában – a következőképpen írt egy vezércikkben:

„... megjegyzem, hogy amennyiben a békekongresszión közreműködő francia képviselők és szakértők (Clemenceau, Tardieu, Laroche, Aubert, De Lanux, De Martonne, Haumant és mások) nem álltak volna ki teljes egészében, fenntartás nélkül a mi érdekeink mellett – és most csak a szlovén érdekeltségű határszakaszokról szólok –, ma Mariborban nem a mi zászlóink lobognának, a muravidékiek most is a magyar terror alatt sínylődnének, valamint a teljes Karintiát elveszítettük volna [...] A Muravidék igénylésére vonatkozó jogunkat is a Területi Bizottság első határozata szerint és a Legfelsőbb Tanács részéről (1919. május 12.) egyértelműen elvetették. E kérdésben is elsőként a franciákat sikerült meggyőznünk követelésünk létjogosultságáról. Csak azt követően, amikor a franciák határozottan kiálltak a mi követéseink mellett, sikerült az ő közreműködésükkel és kitartó segítségükkel megnyerni az amerikaiakat is, akik utána a korábbi, számunkra kedvezőtlen döntést földrajzi szempontokra hivatkozva opponáltak. Utána az angolok és a japánok mellénk álltak.”⁷³

Johnsonnak a Muravidék Jugoszláviához csatolása céljából elkészített módosított tervét a Területi Bizottság az 1919. május 8-i és 9-i ülésen, a teljes szlovén határszakasz

⁷¹ Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*, 120.; Hornyák: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a trianoni békeszerződés, 18–22.

⁷² Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 65–70.

⁷³ Univ. prof. dr. Ivan Žolger: *Quo vadimus? Slovenski narod 1921. június 2. 1.*

tárgyalása közben véglegesítette. A tárgyalás pontos menetéről nem áll rendelkezésre írott forrás, azonban közvetett források alapján részben rekonstruálható a bizottsági tagok álláspontja. Arról ugyan nincs pontos információ, hogy a különböző küldöttségekben ki milyen álláspontot képviselt, az viszont ismert, hogy a javaslatot a Területi Bizottság teljes amerikai tagsága támogatta.⁷⁴ A Muravidékre vonatkozóan javasolt határszakasz északon a Rába és a Mura vízválasztóját követte, amit, akárcsak a későbbiek során is, a jugoszláv – azon belül főképpen a szlovén – képviselők és szakértők nehezményeztek, mert a terv nem foglalta magába a Szentgotthárdtól délnyugatra fekvő szlovén többségű Rába menti falvakat. Ennek ellenére kedvező javaslatról volt szó a jugoszláv küldöttség szempontjából, hiszen a délszláv államhoz kívánta juttatni a Muravidéket, melyet Johnson, az első javaslatához viszonyítva, kiegészített Alsólendvával és több, zömében magyarok lakta faluval.⁷⁵

A Területi Bizottság Muravidékre vonatkozó javaslatát azonban a Legfelsőbb Tanács (Tízek Tanácsa) a május 12-i ülésén sem fogadta el, részben a javaslatot ellenző olasz képviselők álláspontja miatt.⁷⁶ A szlovén szakértők későbbi visszaemlékezéseikben megjegyezték, hogy a jugoszláv (és szlovén) szempontból kedvezőtlen döntés ellenére Tardieu, a Területi Bizottság elnöke – látszatra furcsa kontextusban – mégis arról tájékoztatta a jugoszláv küldöttséget, hogy a nagyhatalmak a május 12-i elutasító döntés ellenére szorgalmazzák a Muravidék Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz kerülését.⁷⁷ Hornyák Árpád történész André Tardieu akkori magatartását, valamint 1919 májusának délszláv szempontból fontosabb eseményeit a következőképpen summázta (ami részben magyarázatot ad a francia bizottsági elnök előbbi „furcsa” nyilatkozatára):

„Májusra a délszlávok – a »kis változások« politikája szellemében – szinte minden területen kisebb kiegészítő követelésekkel léptek fel (Bulgária, Bánát, Muravidék, Karintia, Baranya). A Területi Bizottság francia elnöke, André Tardieu önmérsékletre intette a délszlávokat, s május 17-én azt javasolta Trumbićnak, hogy a Muravidékre és Karintiára összpontosítva kérjék újabb meghallgatásukat a Tízek Tanácsánál, mert csak e két területen van esélyük, hogy engedményeket érjenek el.”⁷⁸

Később, amint majd látni fogjuk, valóban így történt.

Matija Slavič a május 12-i ülés után bő egy héttel írt levelében az említett döntés, valamint a békekonferencia más fontos határozatai jellegéről a következőképpen számolt be:

„A bizottságok és a testületek eddigi belső tevékenysége a külvilág szempontjából minden jel, kiszivárgó információ nélkül zajlott. Csupán néhány nagy jelentőségű esemény [döntés] vonatkozásában jutottak információfoslányok a nyilvánosság elé.

⁷⁴ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 113.

⁷⁵ Uo., 73–74.

⁷⁶ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 151–151.

⁷⁷ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 73.

⁷⁸ Hornyák: *A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a trianoni békeszerződés*, 20–21.

Ilyen volt pl. Wilson elnök nyilatkozata Fiume ügyében. Május 12-én a mi ügyünk is a nyilvánosság elé került. Akkor a Tízek Tanácsa a mi határainkról döntött, és nyilvánossá tettek néhány konkrétumot. Eddig azonban minden nagy titokban történt. A bizottság egyetlen tagjának sem volt szabad semmit közzétenni a testület elképzeléseiről. Csak bizalmas titoktartás nyilvánítása esetén lehetett valamennyire megtudni, mit csinálnak velünk. Ugye mennyire furcsa tárgyalások!”⁷⁹

Slavič idézett mondatai bizonyítják, hogy milyen nehezen lehetett „képben lenni”, eredményeket elérni a békekonferenciára meghívott országok küldöttségei szempontjából is – ami sejteti, hogy a békekonferenciára meg nem hívott országok mennyire kiszolgáltatott helyzetben voltak az ott lévő „másodhegedűsökkel” szemben is. A Muravidék hovatartozásának eldöntésénél szintén rendkívül fontos szerepe volt annak, hogy a jugoszláv küldöttség tagjai és szakértői a helyszínen mégiscsak valamennyire lobbizhattak, és néhány esetben találkozhattak a döntéshozó nagyhatalmi képviselőkkel is. Ahhoz ugyanis nem fér kétség, hogy 1919 áprilisában Matija Slavič, a jugoszláv küldöttség Muravidékért felelős szakértője adatai és elképzelései alapján dolgozta ki Douglas W. Johnson a Muravidék délszláv államhoz kerülésére vonatkozó javaslatát, valamint részben az új tájegység határait. Ezt írásaiban ő maga is megerősítette.⁸⁰

Nem árt felidézni, hogy a Ljutomer környékén tartózkodó és a Muravidéknek a délszláv államhoz csatolását szorgalmazó, úgynevezett muravidéki légióba tömörülő csoport május első felében „fel akarta szabadítani a Muravidéket”, mivel a békekonferenciáról elvárásaikkal ellentétes hírek érkeztek. A szervezkedés idején azonban – május 12-től 14-ig – egy antantküldöttség tartózkodott a környéken, Gaston Reverdy francia őrnagy vezetésével, akinek az volt a küldetése, hogy meggyőződjön a tényleges körülményekről a Mura mentén. Tárgyaltak a „légió” képviselőivel is. A Muravidék tervezett megszállásával kapcsolatban az volt Reverdy véleménye, hogy a támadással csak megnehezítenék a délszláv állam követelését kielégíteni szándékozó nagyhatalmi döntést. Reverdy álláspontjától a katonai beavatkozásra készülők nem voltak elragadtatva, ennek ellenére részben felszlatták a „légiót”, a csoport egy része pedig a Muraközbe vonult vissza. Reverdy őrnagy megígérte nekik, hogy Párizsba visszatérve felkeresi Tardieu-t, a Területi Bizottság elnökét, aki feltehetően személyes barátja volt, és meggyőzi arról, hogy az általa vezetett bizottság még egyszer tárgyaljon a muravidéki kérdéstről, és kedvező javaslatot formáljon a döntéshozó testület részére.⁸¹ Matija Slavič szerint Reverdy teljesítette ígéretét, mert párizsi beszámolójában a jugoszlávokat méltatta, és ígéreteiket támogatta.⁸²

⁷⁹ Slavič: *Naše Prekmurje*, 90.

⁸⁰ Uo. 48–49.

⁸¹ Jerič: *Moji spomini*, 84–86.

⁸² Slavič: *Naše Prekmurje*, 90–92.

Döntés(ek) a tájegység végleges hovatartozásáról és megszállásáról

A szlovén elvárások és a jugoszláv békeküldöttség szempontjából kedvezőtlen 1919. május 12-i döntés után az Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselői nem adták fel a Muravidék megszerzésének tervét. Tardieu-nek az az állítása, hogy nagyhatalmi körökben a negatív döntés ellenére rokonszenves volt a javaslat, fontos motiváló erő lehetett a szlovén szakértők és Žolger főképviselő számára. Úgyszintén fontos kezdeményezés volt, hogy a jugoszláv küldöttségben a stájer határszakasszal foglalkozó szakértő, Franc Kovačič a békeküldöttség néprajzi-történelmi szekciójának 1919. május 16-i ülésén külön megkérte e terület valamennyi tagját, hogy „a barátokkal folytatott magánbeszélgetések során is minden erejükkel azon legyenek, hogy a veszélyben lévő szlovén vidékek érdekében tegyenek meg mindent”.⁸³ A befolyásos jugoszláv bizottsági tagok és a szakértők a következő napokban a nagyhatalmak képviselőinél minden lehetséges kapcsolatot bevetettek követeléseik érvényesítése érdekében. Mivel a szlovén nemzeti határok szempontjából a helyzet nagyon kedvezőtlen volt, ugyanis az olaszokkal és az osztrákokkal szemben jelentős veszteségek mutatkoztak, ezért a Mura mente megszerzése jugoszláv, illetve szlovén szempontból fontosabbá vált. Eduard Beneš, akkori cseh külügyminiszter, akinek segítségét a szlovén bizottsági tagok külön kérték, személyesen járt közben Tardieu-nél, a Területi Bizottság elnökénél és Lansingnál, a Wilson helyettesítő amerikai külügyi titkárnál, valamint a japán képviselőkkel is beszélt. Beneš akkori agilitása összefüggött azzal, hogy a csehek akkor még teljesen nem mondtak le a csehszlovák–délsláv összekötő korridor létrejöttéről, melynek a Muravidék is alkotórésze lett volna. Tekintettel arra, hogy a brit képviselők támogatásában sem lehettek biztosak, Smodlaka horvát bizottsági képviselő velük folytatott tárgyalásokat.⁸⁴

Trumbić horvát főképviselő hagyatéka és az angol küldöttség feldolgozott forrásai alapján ismert, hogy 1919. május 16-án két levél érkezett Clemenceau címére, melyek közül az egyik a Muravidéket is érintette. Az utóbbiban a Muravidék vonatkozásában a jugoszlávok a következő határvonalat kérték: „Rába–Szentgotthárd–Farkasfa–Őriszentpéter–Kerka–Mura”.⁸⁵ Ez a határvonal-javaslat nem a Johnson május elejei kiegészített tervével egyezett meg, hanem nagymértékben követte Slavič első, még a jugoszláv békeküldöttség Párizsba utazása előtti követelését.

A különböző jellegű tárgyalások és lobbizás keretében fontos fejlemény volt, hogy Tardieu 1919. május 17-én azt javasolta Trumbićnak, hogy a Muravidék és Karintia tekintetében kérjenek újabb meghallgatást a Tízezer Tanácsánál, mert e két terület esetében van esély bizonyos engedelményekre. Clemenceau egy nappal később, május 18-án fogadta is a jugoszláv delegációt. A találkozón a délsláv képviselők ismételten kérték a Muravidéket is, valamint annak a lehetőségét, hogy a Területi Bizottság előtt újra kifejthessék álláspontjukat a követelt területek megszerzésének létjogosultságáról. Clemenceau álláspontja jugoszláv szempontból kedvező volt, ezért a Területi Bizottság visszatérhetett a Mura-

⁸³ Papp: A párizsi békekonzferencia délsláv krónikája, 146.

⁸⁴ Slavič: *Naše Prekmurje*, 215.

⁸⁵ Arday: Dokumentumok a jugoszláv–magyar határ kialakulásáról, 327–328.

vidék hovatarozásának a tárgyalására. A következő napon, május 19-én Tardieu jelezte a jugoszláv küldöttség főképviselőinek, hogy május 20-án a Területi Bizottság ülésén kifejthetik a véleményüket a Muravidék követeléséről. Emellett a francia politikus azt is megjegyezte, hogy a jugoszlávok szempontjából érthetetlen volna a magyar bolsevikok javára elveszíteni százezer szlovént, ami bizonyítja Tardieu határozott kiállását a Muravidék Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz kerülése mellett.⁸⁶

A Területi Bizottság 1919. május 20-i ülésére meghívást kaptak a jugoszláv küldöttség főképviselői és néhány befolyásos küldöttségi tag (Pešić tábornok, Cvijić, a jugoszláv küldöttség néprajzi szekciójának elnöke és Bogumil Vošnjak, a küldöttség főtitkára). Az ülésen Žolger szlovén főképviselő ismertette a Karintiára és a Muravidékre vonatkozó jugoszláv igényt, ami megegyezett Johnson javaslatával. A követelt határvonal menete a következő volt: Károlyfától az osztrák–jugoszláv–magyar hármas határig, onnan – a 400 magassági foktól a 413, majd 381, továbbá 404, 365, 313 magassági fokok mentén Budincig, onnan a 319 és 291 magassági fokokon át Őrihodosig, illetve a 228-as fokig Kapornaknál, továbbá 320 és 255 magassági fokok mentén Kisszerdahelyig, onnan a 295, 271, 259, 215, 209, 202 fokokat összekötő vonalon dél felé Zsitkócig, illetve Bödeházáig, onnan a 187 és 334 magassági fokok közötti vonal mentén a Botos-dűlőig, végül a Lendva-hegy gerincén át, a 228 és 265 magassági fokok mentén a Lendva folyó torkolatáig a Murába.⁸⁷

Žolger főképviselő indoklásának írásban rögzített szövegében, melyet a békekonferencián közreműködő szakemberek kézhez kaptak, a következő, több esetben részrehajló, néhol valótlan és téves információkat tartalmazó, alapjában véve jugoszláv érdekorientált tartalom szerepelt:

„Azért nevezik Murántúlnak, mert a Mura folyó másik, túlsó oldalán van. A magyarok Tótságnek nevezik, tehát a szlávok földjének.

1. A Mura nem képez határt, mert mindig változtatja a medrét, emellett a stájer-vidékieknek és a muravidékieknek kölcsönösen mindkét oldalon van földtulajdonuk.
2. Néprajzi ok: egyházi statisztika szerint 89 ezer szlovén, 19 ezer magyar és 7 ezer német – összesen 115 ezer személyről van szó; az állami statisztika szerint 72 ezer szlovén, 33 ezer magyar és 10 ezer német – úgyszintén 115 ezer fő.

Zömében földműves lakosságról van szó, ott volt a szlovén egyházi irodalom és az ószláv irodalom bölcsője. Cirill és Metód ott prédikáltak Kocelj és Pribina fejedelmek idején. A muravidéki szlovének megőrizték irodalmi egységüket a szlovén nemzeti közösség többi régiójával. A területen 19 római katolikus és 8 evangélikus plébánia, azaz egyházközség működik.

⁸⁶ Andrej Rahten: Wilsonova srečanja in razhajanja s Slovenci. In: *Velikih pet in nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Les Cinq Grands et la création du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*. Ljubljana, 2011. (Studia diplomatica Slovenica Fontes 2) 207.

⁸⁷ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 153.; Slavič: *Naše Prekmurje*, 90.

3. A muravidéki szlovének gazdasági tekintetben Stájerország felé gravitálnak; a Magyarország irányába kiépült közlekedési hálózat valójában a tájegység gazdasági fejlődését akadályozta. A Mura folyó szabályozására szükség lesz, amire csak akkor kerülhet sor, ha a folyó mindkét partja egy országhoz tartozik.

A magyarok nyugati irányban megakadályozták minden közlekedést. Egy híd sem állt rendelkezésre, a magyar vasúti közlekedés pedig csak Muraszombatig és Alsólendváig terjedt. A Radkersburg (Regede)–Muraszombat vasútvonal nem készült el, ami mindössze 10 kilométert jelent; akkor a teljes forgalom Stájerország felé irányulna. A közlekedési hálózat hiányossága ellenére a muravidéki gazdák az eladásra szánt állatállomány 40%-át Regedén és Ljutomerban adják el. Hasonló mondható el a gabonaértékesítésről is, mert az említett két városban nagy malmokkal rendelkeznek. Használati cikkek jelentős részét is ezekben a városokban vásárolják.

4. A muravidéki lakosság akaratát kifejező események:

- a wilsoni elvek alapján 1918. október 20-án Jugoszlávia mellett foglaltak állást;
- Ljutomerban 1918. november 3-án és Regedében december 26-án Sándor jugoszláv uralkodót éltették;
- 1919. január 17-én Belatincon tiltakoztak Obál kormánybiztos ellen, akit a tiltakozó hölgyek elkergettek;
- 1919. január 19-én Szentbenedeken a lakosság egyértelműen Magyarország ellenében foglalt állást;

Mivel a magyarok szlovén autonómiát kívántak biztosítani, ezzel a tájegység egységes voltát elismerték.

Mindez után érthetetlen, hogy a szlovén nemzet miért veszítené el százezer tagját, melleleg a magyar bolsevikok javára.

A kedvezőtlen döntés esetében a szlovéneket az a veszély fenyegeti, hogy négy állam között lesznek felosztva.”⁸⁸

A túlzásokat is tartalmazó állításokat (például a lakosság akaratát kifejező események esetében) senki sem cáfolta meg, mivel az ülésen jelen lévők nem ismerték a tényleges Mura menti helyzetet. Andrej Rahten szlovén történész kulcsfontosságúnak nevezte Žolger idézett megnyilvánulását, hangsúlyozva, hogy az politikai beszéd volt, számos szakmai szempont magyarázatával, mivel a szakértők erőfeszítései a jugoszláv ügyre nézve kedvező döntés megszületéséhez már nem voltak elegendők.⁸⁹

A Muravidék jövője kapcsán egyik sorsdöntő napon, 1919. május 20-án a Tardieu vezette Területi Bizottság – formabontó módon (a bizottság ugyanis nem szokott visszatérni a már meghozott döntések tartalmához) – ismételten tárgyalt a Muravidék hovatartozásáról, és az olaszok tiltakozása ellenére támogató álláspontra helyezkedett Johnson javaslatát illetően. Másnap, május 21-én az említett bizottság ülésén, melyen Henri Le Rond

⁸⁸ Ehrlich: Pariška mirovna konferenca in Slovenci, 394–395.

⁸⁹ Rahten: Wilsonova srečanja in razhajanja s Slovenci, 521–523.

tábornok elnökölt, a Muravidékre vonatkozó álláspontot egyhangúlag megerősítették.⁹⁰ Így a javaslat ismét a Legfelsőbb Tanács elé került, azonban – a korábbi alkalommal szemben – a javaslattételre illetékes bizottság támogató álláspontjával a jugoszlávok javára.⁹¹ Harold W. V. Temperley, az egyik jelentősebb brit képviselő a békekonferencián 1919. május 18-i írásában azt írta, hogy a jugoszlávok a döntések szempontjából nagy szívességet tettek az amerikaiaknak (akiknek a szava meghatározó volt), mert a karintiai népszavazás egyeztetése során engedményeket tettek és kompromisszumokat kötöttek, amiért – egyebek mellett – a Muravidéket illetően jugoszláv oldalra billent a mérleg nyelve. Temperley és az angol küldöttség többsége ezt „szívből támogatták.”⁹²

A jugoszláv küldöttség 1919. május 24-i egyeztető ülésén annak vezetője, Nikola Pašić kijelentette, hogy mivel a Területi Bizottság azt javasolta, hogy a Muravidéket csatolják a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, a Legfelsőbb Tanács is úgy fog dönteni.⁹³ Nagy meglepetésre azonban a következő napokban nyilvánosságra kerülő döntések és határjavaslatok, melyek főképpen az osztrák határszakaszokra vonatkoztak, a Muravidéket Magyarország részeként tüntették fel. Ezt követően a jugoszláv küldöttség képviselői tiltakoztak a Területi Bizottság Muravidékre vonatkozó határozatának a mellőzése miatt, amire az volt a békekonferencia illetékeseinek a válasza, hogy majd a magyar határok meghatározásakor kerül sor annak a kinyilvánítására és a határvonal pontos ismertetésére. Tardieu is nyugtatta a jugoszláv küldöttséget, hogy a Területi Bizottság által elfogadott, a Muravidék hovatartozására és határára vonatkozó javaslat nem fog változni. A szlovén képviselők körében azért volt nagy a félelem, mert a Legfelsőbb Tanács még nem döntött a Területi Bizottság javaslatáról.⁹⁴

A Legfelsőbb Tanács döntése a Muravidék hovatartozásáról, amit a testület a Magyarországra vonatkozó többi határszakasz jelentős részének a meghatározásával együtt véglegesített, eléggé elhúzódott. Ennek több külső, az említett tájegységtől független oka volt, melyekre ezúttal nem térünk ki.⁹⁵ A kialakult bizonytalansággal függött össze, hogy egy rangos szlovén küldöttség, melynek tagjai voltak – többek között – Janko Brejc, a szlovén tartományi kormány elnöke és Anton Bonaventura Jeglič, ljubljanaei megyés püspök, 1919 májusának utolsó napjaiban Párizsba utazott, ahol több nyilvános és négy szemközi tárgyaláson vettek részt. A küldöttséget 1919. június 5-én Wilson amerikai elnök is fogadta, akivel a szlovén vezetők elsősorban a tervezett karintiai népszavazásról tárgyaltak. Mivel a tárgyalás keretében a rögtönzött osztrák és olasz javaslat alapján bejelentett stájerországi népszavazás terve – főképpen Tardieu politikai manővere révén – megghiúsult (csak mellékesen jegyezzük meg, hogy osztrák siker esetén a jugoszláv–osztrák határ visszakerült volna a Drávára), a Muravidék tényleges és végérvényes jugoszláv megszerzése előtt elhárulni látszott még egy akadály. A Területi Bizottság továbbra is Johnson módosított tervét támogatta, amelynek jugoszláv szempontból annyi „szépséghibája”

⁹⁰ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 113.

⁹¹ Uo. 73.

⁹² Uo. 113.

⁹³ Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađžarskom i Rumunijom*, 145–146.

⁹⁴ Ehrlich: *Pariška mirovna konferenca in Slovenci*, 152.

⁹⁵ Uo. 111–140.

volt, hogy a Rába menti, többségében szlovének lakta falvakat nem említette a délszláv királyságnak ítélt települések között.⁹⁶

A Területi Bizottság Muravidékre vonatkozó határozatának elfogadása után a régió hovatarozása szempontjából a jugoszlávok malmára hajtotta a vizet a Magyarországi Tanácsköztársaság és a Tkálecz Vilmos-féle, Mura Köztársaság néven ismert kérészállam összefüggését és konfliktusát képező bonyodalom,⁹⁷ valamint az ahhoz párosuló tájékoztatatlanság. A legfelsőbb jugoszláv szervek amúgy sem voltak teljesen tisztában a Mura menti fejleményekkel, amit tovább homályosított az éppen akkor szorgalmazott stájerországi esetleges népszavazás híre, valamint a Mura Köztársaság feltételezett ausztriai segítségének a lakosság körében felmerülő elképzelése. Erre utal a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság külügyminisztériuma által 1919. június 1-én a békekonferencián részt vevő jugoszláv küldöttségnek közvetített levél, amely a tájegység jugoszláv megszállását szorgalmazta a Ljutomer környékén készülődő, úgynevezett muravidéki légióval. Szövege a következő volt:

„A tegnapi napon a német és osztrák csapatok elfoglalták a magyaroktól az egész Murán túli területet. Katonai nyomással kényszerítene 20 000 muravidéki szlovént arra, hogy népszavazáson döntsenek Német-Ausztriához való csatlakozásukról. Tiltakozunk amiatt, hogy az Antant lehetővé teszi a legyőzött Ausztriának, hogy kompakt jugoszláv területeket foglalhat el. Követeljük a Muravidék okkupációját és egyesítését Jugoszláviával. Az Önkéntes Légiónak.”⁹⁸

A szerző(k) nem volt(ak) teljesen tisztában a Tkálecz Vilmos előidézte helyzettel, azonban a Muravidék megszerzése érdekében szerették volna minél hamarabb kieszközölni a régió jugoszláv megszállását. A félreértések a szlovén tartományi kormány részéről a jugoszláv külügyminisztériumnak, majd általa a Párizsban tartózkodó jugoszláv küldöttségnek küldött június 2-i közlésből is kicsengenek. Jakob Sagadin ljutomeri csendőrkapitány – tévesen – azt közölte, hogy május 30-án az osztrákok elfoglalták Muraszombatot, valamint beszámolt a Tkálecz által küldött, a jugoszlávokhoz folyamodó delegáció segítségkéréséről, amely arra irányult, hogy a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság katonasága ne támadja hátba a Mura Köztársaságot. Az utóbbi állítás igaz volt, mert a Tkálecz által küldött Vincenc Šeruga és még egy személy tényleg a jugoszláv parancsnoknál járt.⁹⁹ Utólag tisztázódott a helyzet, miután a belgrádi külügyminisztérium – a jugoszláv hadsereg 1919. június 7-i közleményére hivatkozva – a békekonferencián részt vevő küldöttség felé június 11-i levélben cáfolta, hogy az osztrákok komolyabb kapcsolatban lettek volna Tkálecz Vilmostal

⁹⁶ Slavič: *Naše Prekmurje*, 215–216.

⁹⁷ Erről lásd Göncz László: „Kalandor vállalkozás” a Mura mentén. In: *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén (1918–1921)*. Szerk. Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba. Ludovika Egyetemi Kiadó, Bp., 2022. 309–337.

⁹⁸ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 1346/2. sz. A jugoszláv békeküldöttséghez 1919. június 1-én érkezett, a belgrádi külügyminisztérium által közvetített, az ún. muravidéki légió részéről a muraközi Stridóból küldött levél.

⁹⁹ SLO-SI PAM 1692. TE 3. 107. d. 1. sz. 12–19. Vincenc Šeruga 1924. május 1-i visszaemlékezése.

és a Mura Köztársasággal összefüggő eseményekkel, valamint azt is közölték, hogy téves volt a híresztelés, hogy a Muravidék egyesült volna Ausztriával.¹⁰⁰

Ha a Mura Köztársaság kikiáltása nem is befolyásolta közvetlenül a Muravidékre vonatkozó döntést, az eseménnyel kapcsolatos ellentmondásos információk és bizonytalanság mindenképpen hathattak egyes szakértőkre.¹⁰¹ A Területi Bizottságnak a Muravidékre vonatkozó, 1919. május 20-i határozata után a jugoszláv küldöttség szlovén képviselői és szakértői hivatalosan követelték a Johnson-féle terv szerint megszerzett területen kívül maradt Rába menti szlovén falvak Jugoszláviához csatolását, ahol – számításaik szerint – hatezer szlovén nemzetiségű személy élt. E követelés nyilvános megfogalmazásában szerepe volt annak, hogy a békekongresszuson tevékenykedő több képviselőben ismételten fölillant az esetleges csehszlovák–délszláv korridor gondolata; amit aztán hamar, immár végérvényesen elvetettek. Slavič szerint Tardieu és a francia képviselők részéről érződött támogatási szándék a Rába menti falvak Jugoszláviához csatolását illetően, az amerikaiak azonban – Johnsonnal az élen – nem álltak kötélnék. Johnson fő ellenérve az volt, hogy a Rába menti falvak népessége a Rába völgye felé gravitál, a tőlük délre fekvő muravidéki szlovén falvakkal pedig kevésbé intenzívek a gazdasági kapcsolataik. Emellett Johnson azt is hangoztatta, hogy a Muravidékre vonatkozó, május 20-án elfogadott határozat értelmében a jugoszlávok, illetve szlovének „amúgy is kaptak néhány magyart az új határ mentén, ami kárpótlás a Rába-vidéki szlovénekért”.¹⁰²

A jugoszláv küldöttség szerette volna, ha a Legfelsőbb Tanács döntése a Muravidékről mihamarabb megszületik, és megerősíti a Területi Bizottság határozatát. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság belgrádi vezetői, a szlovén tartományi kormány, valamint az érintett terület szlovén érzelmű lakossága – amint korábban utaltunk rá – azért is nagyon várt erre, mert Tkálecz Vilmos kérészállamának felszámolása után Muraszombat környékén a Tanácsköztársaság újonnan felállított szervei durvább módon gyakorolták a hatalmat.¹⁰³ A Muravidéken kialakult helyzet a jugoszláv félnek semmiképpen nem kedvezett. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság békeküldöttségének katonai missziója 1919. június 17-én bizalmas levelet intézett Nikola Pašičhoz, a küldöttség vezetőjéhez, melyben beszámoltak a jugoszláv katonai vezérkar aznap érkezett táviratáról. A vezérkar jelezte, hogy „a bolsevik erők a Murán túli területeken nagymértékben megerősödtek”. Nemcsak a Muravidék még hivatalosan bizonytalan státusa miatt aggódtak, hanem olyan lehetőségre is utaltak, hogy a magyar Vörös Hadsereg alakulatai a Muraközbe is betörhetnek, mivel – a jugoszláv katonai vezetés szerint – a fegyverszünet alapján a Drávát tekintették demarkációs vonalnak. Felfigyeltek magyar csapatösszevonásra más frontvonalakon is, és úgy vélték, hogy „a magyar–szovjet egységeknek jobb volt a szervezethez és magasabb

¹⁰⁰ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 2268. sz. A belgrádi külügyminisztérium 1919. június 11-i levele a jugoszláv békeküldöttséghez.

¹⁰¹ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 105.

¹⁰² Slavič: *Naše Prekmurje*, 215–217.

¹⁰³ SLO-SI PAM 1692. TE 3. 107. d. 1. sz. 19–25. Vincenc Šeruga 1924. május 1-i visszaemlékezése; Slavič: *Naše Prekmurje*, 43.

volt a fegyelme”.¹⁰⁴ Mivel akkor még a Tanácsköztársaság sorsa kérdéses volt, a jugoszláv katonai vezetés attól tarthatott, hogy amennyiben a Mura mentén a magyar Vörös Hadsereg megszilárdulna, az gondot jelenthetne a Muravidék feltételezett jugoszláv megszállásánál.

A jugoszláv békeküldöttség 1919. július 3-án a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és Magyarország között fennálló viszony tisztázása céljából jegyzékben kérte a két állam közötti leendő határ muravidéki szakaszának a békekonzferencia által támogatott végleges verzióját. A békekonzferencia titkársága azonban, amint a július 6-i válaszból kiderül, akkor nem teljesítette a kérelmüket. Arról tájékoztatták a jugoszláv delegációt, hogy nem lehetséges közölni a muravidéki terület határait, mert arról még nem született semmilyen végleges döntés (a Területi Bizottság határozata formálisan javaslatnak minősült).¹⁰⁵

Az Ötök Tanácsa (Legfelsőbb Tanács) végül 1919. július 9-én fogadta el a Tardieu vezette Területi Bizottság Johnson tervére alapozott javaslatát, és ezzel eldöntötte a Mura mente állami hovatartozásának kérdése. A tanács az említett napon tárgyalta napirendi pontok közül a Muravidékre vonatkozó kérdéstről döntött a legkorábban. Az új államhatár alakulását illetően a betervezett bizottsági javaslaton, melyet az angol A. V. A. Leeper látott el a kézjeggyével, nem változtatott. A békekonzferencia által elfogadott ideiglenes határvonal délről északi irányba haladva a következőképpen alakult (a határozat kizárólag a kijelölt ideiglenes határvonal menti településeket említette): A Lendva-víz (folyó, illetve patak) torkolatánál meghatározott 265-ös ponttól északnyugat irányában a Nemesnéptől 3 km-re nyugatra megállapított 209-es pontig úgy, hogy Pince, Csente, Hídvég, Göntérháza, Zsitkóc és Kebeleszentmárton a délszláv államhoz, Lendvaújfalú, Dedes, Gáborjánháza, Bödeháza és Lendvajakabfa pedig Magyarországhoz kerülnek. Onnan, tovább északnyugati irányban, a 295-ös pontig vonul a határ, körülbelül azon a dombvonulaton, melyet északról a Nemesnépi-patak, délről pedig a Kebelei-patak körvonalaz. Majd észak irányában a Szentgotthárdtól mintegy 10 km-re délre lévő 313-os pontig folytatódik, átszelve a 291-es és a 319-es pontok közötti területet úgy, hogy Jugoszláviához kerül Kiszerdahely, Domonkosfa, Kapornak, Domafölde a vasútállomással és Nagydolány, míg Szomoróczy és Kotormány magyar fennhatóság alatt maradnak. A 313-as ponttól a határ nyugati irányban húzódik a 371-es pontig azon a dombvonulaton, amely a Mura és Rába folyók vízválasztóját képezi. Onnan északnyugati, majd déli irányban halad tovább a 400-as pontig, követve az egykori (Monarchián belüli) osztrák–magyar határvonalat. Azon a napon, július 9-én, az említett terület Clemenceau (francia), Lansing (Amerikai Egyesült Államok), Balfour (angol), Crespi (olasz) és Matsui (japán) összetételben hozta meg döntéseit.

A betervezett javaslatról a Legfelsőbb Tanács tagjai érdemben nem tárgyaltak (csak határoztak), azonban éppen a Muravidék ügye miatt a tanácskozássra a magyar–jugoszláv és a magyar–román határszakaszok meghatározásáért felelős Területi Bizottság tagjai is hivatalosak voltak. Közülük a Muravidékre vonatkozó napirendi pont tárgyalásánál jelen

¹⁰⁴ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 2237. sz. A jugoszláv békeküldöttség katonai missziójának 1919. június 17-i bizalmas levele az említett bizottság elnökéhez, Pašičhoz.

¹⁰⁵ SRB-AJ F 336-f. 15. d. 5084. sz. N2663. A jugoszláv békeküldöttség és a békekonzferencia titkárságának levelezése 1919. június 3-a és 6-a között.

volt a francia André Tardieu, a testület elnöke, a britek részéről Harold Nicolson és Leeper, valamint az olasz Luigi Vanutelli-Rey. A Muravidék hovatartozására vonatkozó döntés formális véglegesítése egy szűk esztendővel később, az 1920. június 4-i békeszerződés aláírásával történt meg, a végleges határvonalat pedig a tevékenységét 1921 őszén megkezdő magyar–jugoszláv határmegállapító bizottság rögzítette.¹⁰⁶

A Legfelsőbb Tanács 1919. július 9-i döntése után – de még a Mura menti terület délszláv megszállásának engedélyezése előtt – a jugoszláv küldöttség szlovén főképviselője, Žolger és Slavič szakértő 1919. július 11-én újabb kísérletet tettek a Rába menti, szlovének lakta 8-9 falu megszerzésére, mivel azokat a Johnson-javaslat nem tartalmazta. A Területi Bizottság július 22-i ülésén a franciák támogatták a szlovén követelést, a britek és az amerikaiak azonban, amint korábban már utaltunk rá, nem, így a javaslat a bizottság támogatása nélkül került a Legfelsőbb Tanács elé.¹⁰⁷ Közben, július 12-én a jugoszláv küldöttség engedélyt kért Clemenceau-tól a délszláv államnak ítélt Muravidék területének a megszállására. Ezt a javaslatot is a Legfelsőbb Tanács elé terjesztették 1919. július 16-án.¹⁰⁸ A jugoszláv békeküldöttség szlovén csoportja azzal érvelt a megszállás engedélyezése mellett, hogy az érintett lakosság sokat szenved a Tanácsköztársaság kommunista terrorja miatt.

1919. július 11-re a Legfelsőbb Tanács ismételten tanácskozást rendelt el a Magyarország elleni, már a Tanácsköztársaság kezdetétől tervezett katonai beavatkozásról. A hadműveletben való részvételhez akkor már a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is hozzájárult.¹⁰⁹ Ezzel összefüggésben Protić jugoszláv miniszterelnök július 17-én rejtjelezett táviratot intézett Pašićhoz, a jugoszláv békeküldöttség vezetőjéhez, hogy – noha a jugoszláv vezérkar a Párizsban tevékenykedő Pešić tábornokon keresztül már azt jelezte – a jugoszlávok által igényelt magyar–jugoszláv határkiigazítások szükségességét a Magyarország ellen folytatandó katonai expedíció kapcsán is vessék fel. Protić azt is indítványozta, hogy Pašić járjon el annak érdekében is, hogy nyilvános vagy hallgatólagos beleegyezés útján tegyék lehetővé nekik a Muravidék tényleges elfoglalását.¹¹⁰ Protić még egy bizalmas levelét juttatta el 1919. július 29-én a belgrádi külügyminisztérium Párizsba, melyben jelezték a félelmet, hogy a beérett búza Budapestre kerül. Ezért utasította a békekonferencián tevékenykedő küldöttséget, hogy emeljének panaszt és követeljék, hogy a tájegységet egy héten belül elfoglalhassák, és a búzaállományt megszerezhessék.¹¹¹ Pašić szavai alapján arra lehet következtetni, hogy ő akkor már tudott a megszállás engedélyezésére vonatkozó döntés előkészületeiről, ugyanis a Területi Bizottság a július 16-i, a Mura-

¹⁰⁶ Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom*, 174–175.; Slavič: *Naše Prekmurje*, 50.

¹⁰⁷ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 121.

¹⁰⁸ SRB-AJ F 336-f. 15. d. 5084. sz. N2596. A jugoszláv küldöttség 1919. július 12-i kérelme a békekonferencia elnökéhez.

¹⁰⁹ SRB-AJ F 336-f. 15. d. 5084. sz. N50–51. Nikola Pašić küldöttségvezető és a belgrádi jugoszláv kormány közötti, bizalmasan kezelt kommunikáció Magyarország tervezett megszállásáról.

¹¹⁰ SRB-AJ F 336-f. 16. d. 3255. sz. Protić jugoszláv miniszterelnök 1919. július 17-i rejtjelezett távirata Nikola Pašićnak, a délszláv békeküldöttség vezetőjének.

¹¹¹ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 2875. sz. Pašić 1919. július 30-ai értesítése a belgrádi kormánynak.

vidékre vonatkozó jugoszláv megszállási kérelmet tíz nappal később, július 26-án megtárgyalta és támogatta, valamint a Legfelsőbb Tanács részére a javaslatot elkészítette.¹¹²

A nagyhatalmak küldöttségeinek a vezetői 1919. augusztus 1-én tárgyalták a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság követelését a Rába menti szlovén falvak megszerzése és a Magyarországtól elcsatolandó Muravidék megszállása ügyében. Mivel a Területi Bizottságnak az volt a véleménye, hogy az említett Rába menti falvak Jugoszláviához csatolása indokolatlan lenne, mert Szentgotthárd környékén Magyarország már nagy területet veszített Ausztriával szemben, ezért újabb veszteséget a magyar állam kárára ott szűkségtelen okozni. A velősebb érv azonban az volt, hogy bár jelentős szlovén közösség élt azon a területen, gazdasági szempontból ők az említett bizottság szerint északra, a tágabb Rába völgye felé gravitáltak.¹¹³ Az említett szempontok alapján a Legfelsőbb Tanács a Rába menti szlovének lakta falvak délszláv államhoz csatolását elvetette.¹¹⁴

A másik döntés azonban a jugoszláv állam szempontjából pozitív volt, ugyanis engedélyezték a Muravidék megszállását a július 9-én elfogadott ideiglenes határvonal (demarkációs vonal) szerint. A Legfelsőbb Tanács ülésén a jugoszláv megszállás indokoltságát maga Tardieu ismertette.¹¹⁵ A döntésről a jugoszláv küldöttség hivatalosan a következő napon, augusztus 2-án értesült, amikor a békekonferencia vezetősége jegyzékében közölte a Mura és Dráva menti ideiglenes határszakaszt is, ami ezáltal – a békeszerződés aláírásáig – teljes körű érvényt kapott. Pašićék a jegyzékre válaszoltak, valamint – informálisan – értesítették róla a jugoszláv kormányt.¹¹⁶ A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kormánya ezt követően azonnal kiadta a parancsot a Muravidék elfoglalására, amiről augusztus 8-án értesítették a Párizsban tartózkodó jugoszláv küldöttséget.¹¹⁷

Ezt megelőzően, 1919. augusztus 5-én a jugoszláv külügyminisztérium közvetítette Párizsba a békeküldöttségnek a szlovén tartományi kormány egy nappal korábban, augusztus 4-én írott levelét, melyben – mivel feltehetően még nem rendelkeztek egyértelmű információval a Muravidék megszállásának körülményeiről – a Muravidék magyar kifosztásáról számoltak be. A Janko Brejc tartományi kormányfő által jegyzett levélben, Klekl Józseftől származó információkra hivatkozva közölték, hogy a Muravidéken elkezdődött a rekvirálás. Azt írták, hogy „marhák szarvait viszik el a parasztoktól, a gabonát a cséplőgépektől szállítják el, valamint ruhákat koboznak el, emellett a Vörös Gárdába is toboroznak”. A tartományi kormány azt kérte a központi kormánytól, hogy az antant segítségével „állítsák meg a Muravidék égbekiáltó fosztogatását és igyekezzenek mielőbb

¹¹² Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Madžarskom i Rumunijom*, 177.

¹¹³ Uo. 175–176.

¹¹⁴ Lipušček: *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference*, 121.

¹¹⁵ Mitrović: *Razgraničenje Jugoslavije sa Madžarskom i Rumunijom*, 177.

¹¹⁶ SRB-AJ F 336-f. 15. d. N2596/63. A békekonferencia titkárságának 1919. augusztus 2-i értesítése a Muravidék hovatarozására vonatkozó döntésről.

¹¹⁷ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 3045. sz. A jugoszláv kormány 1919. augusztus 8-i, a Muravidék megszállását bejelentő levele a békekonferencián tevékenykedő békeküldöttségnek.

elfoglalni a területet, mert az ellenkező esetben Jugoszlávia a gabonamezők helyett gazdasági romokat talál csupán”.¹¹⁸

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Párizsban tevékenykedő katonai missziója 1919. augusztus 11-én értesítette Nikola Pašićot, a jugoszláv küldöttség vezetőjét a belgrádi vezérkar által küldött táviratról, melynek tartalma szerint a Muravidék megszállását rövid időn belül (néhány nap múlva) be kívánják fejezni. Az okkupáció sikeressége érdekében a vezérkar arra kérte a békeküldöttséget, hogy tegyenek lépéseket a békekongresszus elnöknél, hogy az illetékes antanttábornokok értesítsék a magyar kormányt a tájegység megszállásáról, nehogy a magyarok akadályokat gördítsenek a bevonuló katonai alakulatok elé.¹¹⁹ Hogy az értesítés miként és milyen formában történt meg, arra vonatkozóan merülnek fel kérdések, azonban annak részleteivel itt nem foglalkozunk. Azt azonban jelezzük, hogy a jugoszláv katonai és polgári szervektől származó különböző iratok még több héttel, sőt hónappal a Muravidék jugoszláv megszállása után is utaltak arra, hogy sem a Budapesten tartózkodó antant katonai misszió, sem a hivatalos magyar állami és katonai szervek nem kaptak teljes körű és egyértelmű információt a Muravidék jugoszláv megszállására vonatkozó döntésről. Szerintük arra csak 1919. november elején került sor.¹²⁰

Zárszó helyett Andrej Rahten szlovén történész összefoglalóját említjük a Muravidék általi hovatartozását illetően. Rahten az erre vonatkozó, a párizsi békekongresszuson hozott döntést „a tárgyalások kezdetén alapvetően nem várt határozatnak” minősítette, ami a szlovén nemzeti terület nyugati részének Olaszországhoz, Karintia jelentős részének Ausztriához kerülése után és Maribor elfoglalása mellett „egy kis optimizmust lehelt a szlovén politikai légkörbe”.¹²¹ Emellett azt is kifejtette, hogy a győztes államokat, azaz a nagyhatalmokat a párizsi békekongresszuson leginkább a saját parciális ambícióik érdekelték, a szlovén nemzettest szétdarabolása különösképpen nem. Ezt arra alapozva állította, hogy a szlovén nemzetnek közel egyharmada a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területén kívül maradt,¹²² ami – ezt már e tanulmány szerzője teszi hozzá – hasonló arány volt, mint a magyar nemzeti veszteség.

¹¹⁸ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 3117. sz. A jugoszláv kormány 1919. augusztus 5-i levele a Párizsban tartózkodó békeküldöttséghez, melyben az utóbbit tájékoztatták a tartományi kormány Muravidékre vonatkozó kéréséről; Hornyák: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a trianoni békeszerződés, 147.

¹¹⁹ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 3151. sz. A békeküldöttség katonai missziójának 1919. augusztus 11-i levele Pašić elnökhöz.

¹²⁰ SRB-AJ F 336-f. 18. d. 3418. 4307. sz. A Muravidék jugoszláv megszállásával kapcsolatban felmerülő iratok.

¹²¹ Andrej Rahten: Diplomatska prizadevanja Ivana Žolgerja za Slovensko Štajersko in Prekmurje. *Studia Historica Slovenica* 18 (2018) 524.

¹²² Uo. 521.

ADALÉKOK A II. VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZTÉBEN KÜLFÖLDRE KERÜLT MŰVÉSZETI JAVAK 1946–1949 KÖZTI HAZAHOZATALÁHOZ

FARKAS KORNÉL – ROSU KRISZTA

THE RECOVERY OF HUNGARIAN ART OBJECTS DISPLACED
DURING WORLD WAR II, IN THE PERIOD BETWEEN 1946 AND 1949

The aim of the present study is to contribute to our understanding of the efforts made to recover Hungarian cultural property taken abroad during World War II, with a focus on the period between 1945–1949, mainly based on documents preserved in the Hungarian National Archives. At the Ministry of Justice, an interdepartmental meeting was held in early May 1945 to discuss the issue of the public and private property removed from the country. Soon afterwards, the Government Commission for Hungarian National Property Abroad was set up, followed by the Department for Hungarian Property Abroad, headed by Dr. Miklós Nyárádi. At home, the staff of public collections and the Ministerial Commission for the Return of Works of Art Removed from Public and Private Collections, and abroad, the Hungarian Material Committee and the Hungarian Return Committees sent abroad, made a significant contribution to the return to Hungary of more than 1 000 works of art from the Museum of Fine Arts, to name just one example, including those from the Museum of Fine Arts.

This study approaches the repatriation of works of art from the perspective of the wider restitution process and describes it in descriptive terms. In this way, it can serve as a guide for further research and as a memorial to all those who have contributed to the repatriation of our cultural heritage.

Keyword: provenance research, lost art, looted art, collection history, repatriation, restitution, lost art register, World War II.

Tanulmányunk célja, hogy újabb adalékokkal járuljon hozzá a II. világháború következtében külföldre került művészeti javak hazahozatali tevékenységének, a restitúciójának az 1946–1949 közötti történetéhez. E témáról korábban már Hahn Sándortól megjelent *A Szent Korona útja és sorsa 1944–1978*, újabban pedig Dunai Andreától a *Javak sorsa* című könyv, továbbá Farkas Kornélnak a *Műtárgymozgások 1938–1945. és 1945–1949.* [I–II.], valamint

Farkas Kornél, történész–főmuzeológus, Szépművészeti Múzeum; Rosu Kriszta, művészettörténész. A tanulmány létrejöttéhez nyújtott segítségéért köszönettel tartozunk Vigh Annamáriának, Germuska Pálnak, Bubik Gyöngyinek, Keresztes Csabának és Weinacht Tamásnak.

A II. világháború következménye a magyar nemzeti műkincs állományra című írásai.¹ Mi ezúttal további kutatási eredmények ismertetésére törekedtünk. A széles területet átölelő téma tudományos feldolgozása elengedhetetlen. Cikkünkben a műtárgyakra vonatkozó korabeli intézkedéseket a restitúciós folyamat egészének történetében helyeztük el, és a már ismert eseményekről nem kívántunk írni.

A londoni deklaráció

1943. január 5-én a szövetségesek Londonban kiadtak egy, a háborús elkobzásokra vonatkozó nyilatkozatot, mely „hivatalosan figyelmeztet mindenkit, akit illet és különösen a semleges állambeli személyeket, hogy minden tőlük telhetőt meg szándékoznak tenni annak érdekében, hogy megszüntessék az ellenségeik kormányai által gyakorolt elkobzásokat oly országokban és népek ellen, melyeket olyan felelőtlenül bántalmaztak és kifosztottak”. Deklarálták, hogy

„... fenntartják maguknak a jogot, hogy érvénytelennek nyilvánítsanak minden ügyletet és elszállítását bármily olyan tulajdonnak, jognak vagy haszonélvezetnek, melyek jelenleg olyan területen vannak, vagy voltak, melyek kormányával háborúban állanak, vagy melyek oly személyek (ideértve jogi személyeket is) tulajdonát képezik vagy képezték, akik ily területek lakosai. Ezen figyelmeztetés egyformán érvényes arra az esetre, ha ezen ügyletek nyílt rablás vagy fosztogatás alakjában történtek és akkor, ha látszólagosan jogosak, sőt még akkor is, ha olyan nyilatkozatot tartalmaznak, hogy önként teljesítették.”²

A restitúciós folyamat kezdetei

1945. május 12-én a pénzügyminiszter megkeresésére tárcaközi értekezletet tartottak az Igazságügyminisztériumban a nyilasok és németek által elszállított értékek felkutatásáról. Az április 14-i előkészítő feljegyzés alapján a Dunántúl felszabadításával megoldásra várt a magán- és közjavak felkutatásának és biztosításának kérdése. Felvázolták az azonnal megindítandó, sokrétű feladatokat, melyhez egy kormánybiztos kinevezését irányozták elő. Az ő feladata az erről szóló felhívás megtevése, majd a leltárkészítés, az értékek fel-

1 Hahn Sándor: *A Szent Korona útja és sorsa 1944–1978*. New York, 1984.; Dunai Andrea: *Javak sorsa. Az 1944/45-ben Magyarországról elvitt értékek nyomában*. Bp., 2019.; Farkas Kornél: *Műtárgymozgások 1938–1945. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháborúban*. Bp., 2009. (Századok Füzetek 5) 59–104.; Uő: *Műtárgymozgások 1945–1949. Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum a második világháború után. I–II. Századok* 150 (2016) 1451–1481., 151 (2017) 147–188.; Uő: *A II. világháború következménye a magyar nemzeti műkincs állományra, a Köz- és Magánügyteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügveinek Miniszteri Biztossága tevékenysége. I–II. Hadtörténelmi Közlemények* 133 (2020) 173–209., 338–372.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) XIX-E-1-i. D.39628/1948. Igazságügyi Minisztérium (= IM). VII. oszt. Egyesült Nemzetek nyilatkozata. London, 1943. január 5., 1948. április 8.

kutatása után jogos tulajdonba való visszabocsátás, a munka kiterjesztése német területre, továbbá a kármegállapítás (az esetleges jóvátétel, tehát a béketárgyalások során való felhasználás miatt is) és a felelősségre vonás kérdésének tisztázása lett volna.³ A sürgőséget jelzi, hogy már az értekezlet előtt egy nappal a pénzügyminiszter felkérte a miniszterelnököt, továbbá külön az egyes minisztereket a felügyeletük alá tartozó intézmények elhurcolt értékeinek összeírására.⁴

A Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztosságát 1945 szeptemberében az Újjáépítési Minisztériumon belül állították fel, feladata a német katonai szervek és a nyilasok által külföldre vitt magyar vagyontárgyak biztosítása és hazaszállítása volt.⁵ Része a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az 1945. december 10-ig rendelkezésre álló adatok alapján megküldte a külföldre szállított magyar egyetemi, muzeális és egyéb kulturális értékekről készített kimutatását.⁶ 1946 márciusában a kormánybiztosságot megszüntették, hatáskörét a Pénzügyminisztérium, feladatait az azon belül megalakult Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya vette át.⁷ Ezután a Külügyminisztérium hatáskörébe tartozott az ezekre a javakra vonatkozó, a külföldi államok hatóságaival szükséges tárgyalások lefolytatása.⁸

- 3 MNL OL XIX-I-1-s. 2. d. 3746/1945. Pénzügyminisztérium (= PM) átirata a vallás- és közoktatásügyi miniszternek értekezlet összehívása a nyilasok és németek által elszállított értékek felkutatása és biztosítása tárgyában. 1945. május 7. Melléklet. [Másolat], Feljegyzés a nyilasok és németek által elhurcolt értékek felkutatása és biztosítása tárgyában. 1945. április 14. Érdekesség, hogy a felelősségre vonás kérdésének vonatkozásában a szöveg végén megjegyzésre került, hogy „a pénzügyminisztérium a külügyminisztériummal karöltve, már 1943-ban szorgalmazta a Német Birodalomban, valamint a német haderő által akkor megszállva tartott területeken (Franciaország, Belgium, Hollandia) lévő magyar vagyonok repatriálását...”
- 4 MNL OL XIX-A-1-j. 39. d. XXXVI. tét. 2109/1945. Miniszterelnökség (= ME). PM. A nyilasok és a németek által elszállított értékek felkutatása és biztosítása céljából adatok gyűjtése. 1945. május 16. Pl. MNL OL XIX-G-1-a. 12. d. VII. tét. 5014/1945. Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium (= KKM). PM. A nyilasok és németek által elszállított értékek felkutatása és biztosítása céljából adatok gyűjtése. 1945. május 11.; MNL OL XIX-I-1-s. 2. d. 4074/1945. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (= VKM). PM átirata a VKM miniszternek a nyilasok és a németek által elszállított értékek felkutatása és biztosítása céljából adatok gyűjtése tárgyában. 1945. május 11.
- 5 MNL OL XIX-A-1-j. 39. d. XXXVI. tét. 8423/1945. ME. Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztossága (= KHMNVK) létesítése. 1945. szeptember 20. Működéséről lásd MNL OL XIX-J-1-k-vegyes. 39. d. 4/fh. tét. 50022/1945. Külügyminisztérium (= KüM). KHMNVK. 1945.; MNL OL XIX-J-1-k. 132. d. 23/g. tét. 1042/1945. KüM. Elhurcolt magyar javak biztosítása. 1945. szeptember 15.; MNL OL XIX-A-1-j. 39. d. XXXVI. tét. 10098/1945. ME. Az ország területéről kiszállított vagyontárgyak és egyéb javak biztosítása valamint hazaszállítása. 1945. október 27.; MNL OL XIX-G-2-a. 3. d. 20416/1945. KKM. KHMNVK-hoz összekötő kirendelése. 1945. november 27.
- 6 MNL OL XIX-I-1-e. 78. d. 63479/1945. VKM. X. oszt. KHMNVK. Külföldre szállított javak hazahozatala. 1945. október 16.
- 7 MNL OL XIX-G-2-a. 14. d. 2903/1946. KKM. PM átirata a kereskedelem és szövetkezetügyi miniszternek a külföldre hurcolt magyar nemzeti vagyon kormánybiztosságának megszüntetésével kapcsolatosan okiratok érvénytelenítése tárgyában. 1946. június 15.; MNL OL XIX-G-2-a. 15. d. 3503/1946. KKM. Nyáradi átirata a kereskedelmi és szövetkezetügyi miniszternek az elhurcolt javakra vonatkozó egyes iratok megküldése tárgyában. 1946. július 19. A további feladatokról lásd MNL OL XIX-J-1-j. 38. d. 4/fd. tét. 59/KHJ/1946. KüM. A külföldre hurcolt nemzeti vagyonnal kapcsolatos belöldi és külföldi feladatok. 1946. március 26.
- 8 MNL OL XIX-J-1-j. 38. d. 4/fd. tét. 61/KHJ/1946. KüM. Elhagyott Javak Kormánybiztosságának javaslata. 1946. február 5.

A Miniszterelnökség 1945 augusztusában kérelemmel fordult Vorosilov marsallhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (= SZEB) elnökéhez, majd a Külügyminisztérium útján decemberben jegyzéket adott át a bizottságnak a nyugatra hurcolt magyar javak hazaszállítása tárgyában. Felhívták a nagyhatalmak figyelmét arra, hogy nagy mennyiségű magyar vagyont – ipari és termelőeszközök mellett kulturális értékeket, műkincseket is – hurcoltak külföldre a háború alatt, és hiányuk jelentősen bénítja a magyar gazdasági fejlődést. Kérték a bizottságot, járjon el annak érdekében, hogy a szövetséges hatalmak hozzanak döntést a magyar vagyon visszaszolgáltatásáról, illetve addig is engedélyezzék a Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztossága kiküldötteinek jelenlétét és tevékenységét a megszállási övezetekben.⁹ 1946 májusában hasonló kéréssel fordultak a négy győztes nagyhatalom külügyminisztereinek Párizsban tartott értekezletéhez, és diplomáciai emlékiratban hangsúlyozták az ország gazdasági benuátlását az elhurcolt ipari és termelőeszközök hiányának következtében.¹⁰ A restitúcióra vonatkozó egységes szövetséges álláspont és az azt lehetővé tevő jogi háttér ugyan csak ebben az időszakban kezdett formálódni, és valójában mindvégig vitás kérdés maradt a nagyhatalmak között, azonban az egyes államok képviselői hajlandónak bizonyultak a magyar féllel való egyeztetésre.¹¹

1946. március 23-án a Külügyminisztérium jelentette a pénzügyminiszternek, hogy

„... washingtoni követünk közbenjárására az Egyesült Államok kormánya hozzájárult ahhoz, hogy az 1945. január 21. és május 6. közötti időben a németek és nyilasok által ellenérték nélkül, vagy erőszakkal elhurcolt magyar javakat az Amerikai Egyesült Államok katonai megszálló hatóságai visszaszolgáltassák. A visszaszolgáltatás három kategóriába osztható fel: a kihurcolt állatállomány, szállítóeszközöket, gépeket, nyersanyagokat, műtárgyakat stb., nem vonatkozik azonban az elhurcolt értékpapírokra és aranyra. A vonatkozó utasítás az ausztriai és németországi amerikai megszálló parancsnokságokhoz már kiment.”¹²

A külképviseletek útján sürgősen eljárást indítottak a döntés időbeli és tárgyi korlátozásainak feloldása érdekében. Az amerikai követség 1946. július 5-én értesítette is a ma-

9 MNL OL XIX-A-1-j. 48. d. XXXVI. tét. 6062/1945. ME. Németországba szállított ingóságok. I. levél. K. E. Vorosilovnak. 1945. augusztus 7.; MNL OL XIX-L-1-k. 31. d. 86243/1945. PM. VI. oszt. Jegyzéktervezet az Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz a nyugatra hurcolt magyar javak hazaszállítása érdekében. 1945. december 18.

10 MNL OL XIX-J-30-a. 21. d. 71/1946. KüM. Jegyzék a Németországba hurcolt magyar javak ügyében. 1946. május 7.

11 Bővebben lásd Michael J. Kurtz: *The Allied Struggle over Cultural Restitution, 1942–1947*. *International Journal of Cultural Property* 17 (2010) 177–194. [Doi:10.1017/S0940739110000081.]

12 MNL OL XIX-L-1-k. 31. d. 80364/1946. PM. VI. oszt. KüM átirata Gordon Ferenc pénzügyminiszternek külföldre hurcolt javak hazahozatala tárgyában. 1946. március 27. Ugyanezt, valamint itt is a külügy megváltozott hatásköréről lásd MNL OL XIX-A-1-j. 39. d. XXXVI. tét. 1143/1946. ME. KüM. Külföldre hurcolt javak hazahozatala. 1946. március 28.

gyar felet, hogy az elhurcolás kezdeti időpontját 1944. október 15-re módosították.¹³ A francia kormány 1946. június 28-án járult hozzá az ezen időponttól kezdve elhurcolt és a francia zónában található magyar javak visszaadásához, az angol kormány 1947. január 22-én az angol zónára, a szovjet kormány pedig 1947 májusában a szovjet zónára vonatkozóan tette meg mindezt.¹⁴ A csehszlovák és a lengyel kormány elzárkózott a magyar javak visszaszolgáltatása elől.¹⁵

A Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztályának vezetőjévé dr. Nyárádi Miklóst nevezték ki, aki a hazahozatali tevékenység egyik kulcsfigurájává vált.¹⁶ 1946. április 3-án Nyárádi, ekkor még kormány megbízottként – pár napra rá lett pénzügyminisztériumi államtitkár –, miniszterközi értekezleten ismertette az addig elvégzett munkát a hatáskörök tisztázásáról és a szervezeti keretek létrehozásáról. Az amerikai kormány 1946. március 19-i jegyzéke alapján legsürgősebben kérte, hogy 1945. január 20. és május 15. között az amerikai hatóságok fennhatósága alá tartozó németországi és ausztriai területekre kiszállított magyar javak jegyzékének összeállítását, hogy ezek visszaszállítása megkezdhető legyen. Előkészítették a tulajdonjog bizonyításához a munkálatokat, megtörtént a megszüntetett Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztossága iratainak átvétele, abból kartotékokat készítettek. Szükséges volt a korábban megtett intézkedések felderítése, valamint a további eljárásban a központosítás kialakítása. Gondoskodni kellett a hazaszállítás költségeinek megtérítéséről is, ezeket megállapodások által vagy a javak egy részének értékesítésével, vagy magántulajdonok esetében azok tulajdonosokra történő áthárításával tervezték finanszírozni.¹⁷

- 13 MNL OL XIX-J-1-k. 134. d. 23/g. tét. 204/KHJ/1946. KüM. Az amerikai zónában levő magyar javak hazaszállítása. 1946. május 27.; MNL OL XIX-J-1-k-23/g. 134. d. 294/KHJ/1946. KüM. Amerikai zónába 1944. október 15. és 1946. május 15. között kivitt javak visszaadása. 1946. július 6.
- 14 MNL OL XIX-J-1-k. 40. d. Fro. 23/d. tét. [Szám nélkül.] KüM. Párizsi magyar követség 924. és 966. sz. nyílt táviratai. 1946. június 28.; MNL OL XIX-L-20-r. Pénzügyminisztérium–Pénzügyintézeti Központ (= PM-PK). Restitúció. 36-203. 3018. d. [Szám nélkül.] PM Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya (= KVMJ Üo.). Közlemény a Sajtó Osztály részére. Az angol kormány hozzájárult Németország és Ausztria angol megszállási övezeteiben tárolt elhurcolt magyar javak visszaadásához tárgyában. 1947. január 22., 3027. d. 147129/1949. PM KVMJ Üo. Németország szovjet megszállási övezetében lévő elhurcolt magyar javak visszaszolgáltatása tárgyában. 1949. május 18. Utóbbinál támogatás hiányában a restitúciós tevékenység 1949 közepén meg eredménytelen volt. Lásd uo. 3027., 3031. d. Horváth Imre követségi tanácsos (Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság, Berlin) jelentései. 1948–1949.
- 15 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. [Szám nélkül.] PM KVMJ Üo. Tájékoztató a PM KVMJ ügyosztályának munkaköréről és jelenlegi tevékenységéről. 1948. december 31. A csehszlovák helyzetről lásd MNL OL XIX-J-1-k. 57. d. Csehszlovákia 23/g. tét. 10/KHJ/1948. KüM. Csehszlovákiába hurcolt magyar javak ügye. 1948. január 10.
- 16 Nyárádi tevékenységét, valamint az 1946 júliusától az intézkedésekben bekövetkezett központosítást kritikával illette Almásy Pál altábornagy, a honvédelmi miniszter helyettese. Erről és előbbi személyéről lásd MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3034. d. 10/Res.-1946. PM KVMJ Üo. Honvédelmi Minisztérium (= H. M.) javaslata a Miniszterelnök Úrhoz a hazahozatal lebonyolítására az érdekelt tárcák részéről való befolyás tárgyában. 1946. augusztus 24. Az államtitkár részére 1947. február 27-én a köztársasági érdemrend középkeresztjét csillaggal adományozták. Lásd MNL OL XIX-J-1-j. 33. d. USA. 199. tét. KüM. 23/res/KHJ/1947.
- 17 MNL OL XIX-J-1-j. 38. d. 4/fd. tét. 101/KHJ/1946. KüM. Feljegyzés Nyárádi államtitkártól az elhurcolt javak hazaszállítása érdekében végzett eddigi munkáról és jövőbeni elgondolásairól folytatott megbeszélésről. 1946. április 12.

Az elhurcolt javakról összesített kimutatás 1946. április 13-án adták át Iván Ivanovics Levuskin vezérőrnagynak, a SZEB parancsnoksága vezetőjének.¹⁸ Novemberben aztán újabb adatgyűjtés vette kezdetét, mivel szükség volt az 1944. október 15. után az osztrák-szovjet övezetbe elhurcolt javak jegyzékére is.¹⁹ 1945 decemberében, 1946 márciusában, majd júniusától folyamatosan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is elkészítette jelentéseit a Németországba szállított muzeális és könyvtári anyagokról.²⁰ A tárgyak jegyzékének összeállítására és azok 1938-as értékének megállapítása nem volt egyszerű feladat. A megfelelő csoportosításhoz ismerni kellett a megszállási zónák határát. Tanulságos a kultuszminisztériumi tanácsos megjegyzése, hogy

„A közművelődési értékek nem forgalmi cikkek, amelyeknek kialakult honi, vagy világi piaci ára lenne. Egyes, forgalomba nagyon ritkán, vagy jóformán sohasem kerülő tárgyakról van szó, amelyeknek reális értéke nincs. Másrésztől [sic!] megfontolandónak tartom, még ha rendelkezésre állnak is megfelelő adatok, a közművelődési tárgyak értékének közlését.”²¹

Külföldön az elszállított javakkal való foglalkozást kezdetben a Magyar Anyagi Bizottság igyekezett ellátni. A bizottság Németországnak és Ausztriának az amerikai haderő által megszállt részein, a magyarság ügyeit amerikai felhatalmazás alapján irányító magyar tábornoki kar megszervezésével jött létre, elsőként Henkey János vezérkari ezredes, majd Balogh István gazdasági tanácsos vezetésével. Passauban 1945. június 27-én – Balogh összefoglalójában utóbb június 16-i dátumot adott meg – alkották meg szabályzatukat. Többek közt feladatuk volt „1. §. 1. A bármely eredetű és tulajdonjogú magyar javak fel-

- 18 MNL OL XXIX-L-2-r. 55. cs. 131030/1946. PM KVMJ Üo. Jegyzék. A németek és nyilasok által külföldre hurcolt fontosabb magyar javaknak a jelenleg már rendelkezésre álló és feldolgozás alatt levő adatok alapján összesített kimutatása. 1946. április 15., 104/KHJ/1946. KüM. Összesített kimutatás elhurcolt javainkról Levuskin tábornok részére. 1946. április 13. Lásd még MNL OL XIX-J-30-a. 21. d. 61/1946. KüM. A Nyugatra / Németország/ hurcolt magyar javak statisztikája. 1946. április 17. A jegyzékek összeállításának nehézségeiről lásd MNL OL XIX-A-1-J. 101. d. XXXVI. tét. 6041/1946. ME. PM. Szövetséges Ellenőrző Bizottság (= SZEB) részére jegyzék az elhurcolt javakra vonatkozó közelebbi adatok közlésének jelenlegi akadályai tárgyában. 1946. május 28., 6402/1946. ME. PM. SZEB részére jegyzék az elhurcolt javakkal kapcsolatos általános tájékoztatás tárgyában. 1946. június 4.
- 19 Lásd pl. MNL OL K 727. 18. cs. 760/1946. Magyar Nemzeti Múzeum (= MNM) Gazdasági Hivatal. MNM Tanácsa. Német és osztrák területre hurcolt magyar javak sorsa tárgyában. 1946. november 26.
- 20 MNL OL XIX-I-1-e. 78. d. 45201/1946. VKM. XII/A. oszt. PM. Külföldre vitt magyar javakról adatszolgáltatás. 1946. március 12.; MNL OL K 729. 26. cs. 207/1946. MNM Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége (= KÖF). Közgyűjtemények anyagának Németországba szállítása. Körfelvételi jelentés. 1946. június 1.; MNL OL XIX-I-1-e. 68. d. 69880/1946. VKM. XII/A. oszt. Külföldre hurcolt magyar javak sorsa. 1946. június 21., 78117/1946. VKM. XII. A. oszt. Németországba hurcolt javak. 1946. július 12.; MNL OL XXIX-L-2-r. 83. cs. 131924/1946. PM KVMJ Üo. Nyugatra szállított egyetemi, muzeális és egyéb kulturális javak hazaszállítása. 1946. augusztus 8.; MNL OL XIX-I-1-e. 68. d. 113888/1946. VKM. XII. A. oszt. Külföldre hurcolt javak. 1946. október 4., 124108/1946. VKM. X. B. oszt. Német és osztrák területre hurcolt magyar javak sorsa. 1946. október 26.
- 21 MNL OL XXIX-L-2-r. 83. cs. 131765/1946. [Másolat.] PM KVMJ Üo. Szöke Zoltán miniszteri tanácsos [VKM] átirata Gordon Ferenc pénzügyminiszternek a külföldre hurcolt magyar javak sorsa tárgyában. 1946. június 4.

kutatása. 2. A megtalált javak biztonságba helyezése és a magyar tulajdonjog elismertése az amerikai és a német hatóságok által.” A 2. §-ban előírtak alapján a bizottság határozatlan időtartamra alakult, munkáját akkor fejezi be, ha a magyar kormány által Németországba kiküldött és igazolt szerv átveszi azt.²² Felderítési és vagyonőri feladatokat láttak el, majd a hivatalos visszaszolgáltatási misszió megérkezése után segítettek annak munkáját. ²³ 1946. március 19-én Péczely Géza a Székesfőváros XI. ügyosztályától baráti levélben kereste meg Genthon Istvánt, a Szépművészeti Múzeum főigazgatóját az alábbi kéréssel:

„Sógorom, Balogh István, aki Passauban van és az ottani Magyar Anyagi Bizottságnak főtitkára s mint ilyen a dél-bajorországi elkallódott magyar javak sorsát viseli szívéen, a következőket írta ma nekem (szó szerint idézem) »Egy nagyon fontos listát szeretnék megkapni: a budapesti múzeumokból elrabolt képek angol–német nyelvű képjegyzékét. Itt keringnek komolyan látszó beszédek 50-60 szép magyar képről, de képlista nélkül hozzákezdeni a dologhoz nem tudok. Küldjete ki nekem ilyen listát, biztos sikerrel fogok operálni ebben az esetben.«”

Két napra rá a jegyzéket elkészítették, és azt minden bizonnyal továbbították a főtitkár részére.²⁴ A Magyar Anyagi Bizottság értékes tevékenységének bemutatása külön tanulmányt érdemelne.

Az előállt helyzetről betekintést kapunk dr. Fogarassy József hadbiztos ezredes, a pockingi magyar tábor ellátásvezetője 1945. október 12-én a honvédelmi miniszternek írt leveléből, melyben ismertette a német területeken fellelhető magyar javak kikerülésének módjait. Leírása alapján ezekből igen sok úgy került idegen kézre, hogy a kitelepüléskor a német alakulatok elvették azokat, másokat a megszállás első időszakában vagy a hazaszállítás megindulásakor a lakosság hordta szét, és „egyes személyek” értékesítették. Legfontosabb feladatnak az értékek mielőbbi hazajuttatását tekintette. Ehhez bizalmas úton történő felkutatást, és akár a lakosságtól való visszavásárlást is javasolt. Figyelmeztetett, igyekezni kell az amerikai parancsnokságnál azt elérni, hogy minél kevesebb javat minősítsenek hadizsákmánynak.²⁵ Érdekesség a visszavásárlási felvetéshez,

22 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-6. 2858. d. Németországi Magyar Anyagi Bizottság (= MAB) szabályzatának másolata. 1945. június 27.

23 A MAB történetét Balogh István röviden összefoglalta, lásd MNL OL XIX-J-1-k. 133. d. 23/g. tét. 43983/1948. KüM. A passai Magyar Anyagi Bizottság vezetőjének összefoglaló jelentése. 1948. szeptember 16.

24 Szépművészeti Múzeum Irattár (= SzMI) 10/1946. Péczely Géza (Bp. Szfv. Polgármestere XI. Üo.) levele Genthon István főigazgatónak [Szépművészeti Múzeum] a budapesti múzeumokból elrabolt képek angol-német nyelvű képjegyzékének kérése tárgyában. 1946. március 19. Melléklet. [Munkapéldányok.] List of the Hungarian Pictures of the Fine-Arts Gallery, Taken to Germany/Verzeichnis der nach Deutschland fortgebrachten ungarische Gemälde des Museums der bildenden Künste zu Budapest. Lásd még MNL OL XXIX-L-2. 80. cs. 243/1946. MAB [Passau] jelentése a Németországba kihurcolt képzőművészeti és egyéb muzeális értékek felkutatása tárgyában. 1946. február 25. Balogh a kérést megküldte dr. Hahn Sándor tanácsnok részére is. Lásd MNL OL XXIX-L-2-r. 43. cs. 302/1946. Balogh István főtitkár [MAB, Passau]. Feljegyzés Hahn tanácsnok úrnak. 1946. március 10.

25 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-6. 2858. d. Dr. Fogarassy József hadbiztos ezredes [Pocking] jelentése a honvédelmi miniszternek a magyar javak hazajuttatása tárgyában. 1945. október 12. Az őrizet-

hogy Faragó József könyvszakértő épp egy hónappal korábban, de jóval később, 1948 márciusában is jelentkezett a kultuszminiszternél az elhurcolt magyar közkönyvtári anyag felkutatására és visszaszerzésére.²⁶ Az Iparművészeti Múzeum kérésére annak felettes szerve, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa hivatalos igazolványt állított ki Fehér Istvánné régiségkereskedő részére, „hogy külföldön felvegye az összekötötést ottani cégekkel magyar származású és eredetű műtárgyak felvásárlására és hazahozatalára”.²⁷ Intézkedések mégsem történtek.²⁸ Ismert azonban, hogy dr. Bogay Tamás, a magyar visszaszolgáltatási misszió bajorországi megbízottjaként figyelemmel kísérte a kinti műkereskedelmet.²⁹

Másik fontos dokumentumunk Gellért Andor főkonzul, a szövetségesek által megszállt területek magyar kormány megbízottja által 1946. január 18-án Gyöngyössy János külügyminiszterhez Salzburgból intézett felterjesztése. Gellért három csoportba osztotta a tisztázandó kérdéseket:

„1. Az anyagi javak kihurcolásának a körülményei, valamint a kihurcolt javak mennyiségei és fajtáival kapcsolatos adatok, 2. a kihurcolt javak helyzetének vázlata a szövetséges hatalmak által megszállt területen: a javak helyzetét szabályozó rendeletek, felfogások, és a velük kapcsolatos eljárások, 3. a javak jelenlegi tárolási helyének és mennyiségének leírása.”³⁰

Az 1. ponthoz mellékelte összeállítását, mely által megismerjük 1944 novemberétől a határszéli magyar–német vasúti ellenőrző bizottságok felállítását és működését. Az általuk készített, csaknem hiánytalanul megmaradt jegyzőkönyvek adataiból hatalmas mennyiségű magyar tulajdon, Gellért összegzése alapján 268 650 tonna áru, 267 db mozdonny és 10 834 db vasúti kocsi külföldre irányítása igazolható. Fontos megjegyezni, hogy ezek csak a vasúton, illetve ellenőrzötten kiszállított javak.³¹

1946. április 19-én az amerikaiak által kiadott müncheni *Die Neue Zeitung*ban felhívást tettek közzé, mely szerint a hármas hatalmak rendelkezése értelmében a német nép az

lenül maradt magyar javakkal kapcsolatban előállt helyzetről lásd még Millok Sándor hazahozatali kormánybiztos (1945–1947) jelentését. MNL OL XIX-A-1-j. 39. d. XXXVI. tét. 9023/1945. ME. Az ausztriai és németországi magyar nemzeti vagyon gondozása és őrizetbe vétele. 1945. október 3.

26 MNL OL XIX-I-1-e. 5. d. VKM. VIII. oszt. Faragó József megbízatása magyar közkönyvtári anyag felkutatása tárgyában. 1945. szeptember 10.

27 MNL OL K 726. 282/1948. MNM Tanácsa. Iparművészeti Múzeum. Fehér Istvánné részére igazolvány, hogy külföldön felvegye az összekötötést magyar származású műtárgyak felvásárlására. 1948. április 5.

28 MNL OL XIX-I-1-e. 107. d. 245377/1948. VKM. X. oszt. Faragó József könyvkereskedő kiutazása háború következtében elkerült magyar emlékek összeírása tárgyában. 1948. március 18., 247971/1948. VKM. X. oszt. Fehér Istvánné kiutazása magyar származású és eredetű műtárgyak felvásárlására és hazahozatalára. 1948. május 24.

29 Farkas: A II. világháború következménye, II. 358–363.

30 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36/%. 3518. d. PM KVMJ Üo. 89970/1948. Gellért Andor főkonzul [a Szövetségesek Által Megszállt Területek Magyar Kormány megbízottja, Salzburg] levele Gyöngyössy János külügyminiszternek. 1946. január 18.

31 Uo. Gellért-féle összeállítás. A magyar–német vegyesbizottságok ellenőrzése mellett vasúton 1944. november 1. 1945. március 15-i időszakban a volt Német-Birodalom területére kihurcolt magyar javakról készült hiteles jegyzőkönyvek feldolgozása.

amerikai zóna fennhatósága alá került összes javakat, amelyeket a német harcoló alakulatok a megszállt országokból hurcoltak el, bejelenteni tartoznak. Közölték az erről szóló bajor rendelet szövegét, amely csupán formailag különbözött a nagyhatalmak határozatától. Ez alapján a bejelentéseket a bajor minisztérium illetékes osztályához 1946. június 1-ig kellett benyújtani. Az érintettek a javakat kötelesek voltak további utasításig megőrizni, jókarban tartani és megvédeni. Mindazoknak, akik a hirdetményben foglaltaknak nem tesznek eleget, pénzbüntetést vagy elzárást helyeztek kilátásba.³² Június 19-én Lucius D. Clay tábornok az USA németországi katonai kormányzatától memorandumot tett közzé a restitúciós elszállítás tárgyában, ebben:

„1. A restitúció értelmezése megengedi azon azonosítható javak restitúcióját, melyeket erőszakkal hurcoltak el és gondoskodik arról, hogy minden az ellenség által elszállított tulajdon restituálható legyen a jóvátétel keretein belül. Az alapelv, amelyre a restitúció épül az, hogy minden tulajdon, amelyre a német gazdasági életnek minimumként nincs szüksége, mint jóvátétel elszállítható. 2. Ennek megfelelően a restitúció nem vonatkozik csak olyan cikkekre, amelyeket erőszakkal szállítottak el és ezek közül azokra a cikkekre, amelyekre a német gazdasági életnek minimumként nincs szüksége.”

A 3. pontban az ismertetett elv alkalmazásához követelményeket támasztott, viszont „4. Műemlékek, képzőművészeti alkotások és levéltárak kivételt képeznek fenti követelmények alól, tekintettel a német gazdasági életben levő kisebb fontosságukra.”³³ A külföldre vitt magyar javak ügyszakja több mint egy évvel később, csak 1947. október 7-én jelentette a miniszternek, hogy a karlsruhei Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság megküldte nekik a rendkívül fontos memorandum másolatát. Utasították a bizottságot, hogy jelentse, mely magyar javakat érint a rendelkezés.³⁴

A javak visszaérkezése

A második világháború következtében a nyugati országokba kivitt magyar javak felkutatása, biztonságba helyezése és hazahozatalának lebonyolítása érdekében Nagy Ferenc miniszterelnök, a Gazdasági Főtanács elnöke a pénzügyminiszterrel egyetértésben 1946. július 16-án meghozta az 5779/1946. számú határozatot az elhurcolt javak hazahozatala tárgyában. Ebben a következőkről döntöttek:

32 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-6. 2858. d. *Die Neue Zeitung* lapban. Idegen javak kötelező bejelentése. [Bajor rendelet szövege.] 1946. április 19. Részletesebben lásd MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-142. 2970. d. Német törvény, elhurcolt javak bejelentési kötelezettségei. 1946. április 20.

33 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-1. 2855. d. Office of Military Government for Germany [US] (= OMGE). Memorandum a restitúciós elszállítás tárgyában. [Angolul és magyarul.] 1946. június 19.

34 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-6. 2858. d. PM KVMJ Üo. jelentése a miniszternek. [Másolat.] 1947. október 7.

„1. A megszálló hatóságok, illetve a szövetséges kormányok meghívása [engedélye] alapján a pénzügyminiszter küldjön ki megbízottakat a megfelelő országokba [ország-részekbe] a megszálló katonai kormányzat, valamint a polgári hatóságok előtt a magyar érdekek képviselője, továbbá a kivitt magyar javak nyilvántartásba vétele, biztosítása és hazaszállítása céljából. 2. A fenti cél elérésére a helyszínen a szükségeshez képest a politikailag kifogás alá nem eső szakemberek, közületi alkalmazottak és közigazgatásban jártas személyek bevonásával kisebb helyi szervezeteket kell felállítani. A szervezet működési területét a pénzügyminiszter határozza meg és kiküldöttjei útján eljár azok működési engedélyének katonai, és polgári hatóságoktól való elnyerése érdekében. 3. A helyi szervezetek a kijelölt területen levő magyar vagyontárgyakat felkutatják, az anyagot összegyűjtik, tárolóhelyeket bérelhetnek és az anyag megfelelő őrzéséről gondoskodnak és a pénzügyminiszter engedélyével a megszálló katonai parancsnokság mellé, azok hozzájárulásával magyar összekötő személyeket jelölhetnek ki a felkutatás, összegyűjtés, biztonságba helyezés (szükség esetén zár alá vétel) és hazaszállítás munkájának elősegítésére.”³⁵

A 4. pontban amnesztiát biztosítottak azoknak a magyar állampolgároknak, akik elősegítik a hazaszállítás folyamatát,³⁶ viszont akik nem, azok ellen megtorló intézkedéseket irányoztak elő. Elrendelték a javak azonnali összeírását. A részletkérdések megállapítását (szervezeti munkakörök, hazaszállítás módjai), illetve (az 5. pontban) a kiadások fedezetét, valamint a végrehajtást a pénzügyminiszterre bízták.³⁷

Az említett pénzügyminisztériumi megbízottak lettek a magyar visszaszolgáltatási bizottságok tagjai, hivatalosan képviselték a magyar restitúciós igényeket a szövetségesek fennhatósága alá tartozó övezetekben. Jogukban állt a kint lévő magyar érintettektől nyilvántartásokat és egyéb adatokat bekérni, valamint a javakkal kapcsolatos irattanyakba betekinteni. Sajnos az amerikai fennhatóságú zónákba nagy létszámú bizottság kiutazását lehetetlenné tette a katonai hatóságok által küldött, de meghatározott számú főre vonatkozó meghívás. Nyárádi utasítása alapján tagok lettek mások mellett az osztrák bizottság vezetőjeként dr. Varvasovszky László, a német bizottság vezetőjeként dr. Hahn Sándor székesfővárosi tanácsnok (akit a polgármester korábban a fővárosi javak visszahozatalával bízott meg, emellett Nyárádi helyettese volt),³⁸ a Szépművészeti Múzeum

35 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. Gazdasági Főtanács 5779/1946. számú határozata az elhurcolt javak hazahozatala tárgyában. 1946. július 16. Megtalálható még uo. 36-203. 3033. d.

36 MNL OL XIX-E-1-l. Tat. 49050/1947. IM. X. oszt. A külföldre hurcolt magyar személyek, illetőleg nemzeti vagyontárgyak gondozásának előmozdításáról szóló 1946. évi XXIII. tc. alkalmazása tekintetében kövendő eljárás. 1947. június 17.

37 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. Gazdasági Főtanács 5779/1946. számú határozata.

38 MNL OL XXIX-L-2-r. 83. cs. 391/1945. KHMNVK. Budapest székesfőváros polgármestere értesít dr. Hahn Sándor tanácsnok megbízatásáról. 1945. november 12.; MNL OL XIX-J-1-j. 38. d. 4/fd. tét. 290/KHJ/1946. KüM. Dr. Hahn Sándor székesfővárosi tanácsnok megbízatása a külföldre hurcolt javakkal kapcsolatosan. 1946. július 5.; MNL OL XIX-A-1-j. 82. d. XXIII. tét. 9756/1946. ME. Dr. Hahn Sándor, a frankfurti visszaszolgáltatási bizottság vezetője részére felhatalmazás a magyar javak átvételére. 1946. augusztus 23.

kiküldöttjeként pedig dr. Oroszlán Zoltán egyetemi tanár és dr. Domán Andrea.³⁹ Az intézményből elszállított műtárgyak megtett útjának és visszaérkezésének történetét többen feldolgozták már, ezért azt itt nem tárgyaljuk. Kevésbé ismert, hogy Oroszlán múzeumi szakértőként 1946. november 7-én kidolgozott egy pro memoriát, melyet továbbított Hahn megbízottnak, ugyanakkor tájékoztatta dr. Jeszenszky Sándort a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Ügyeinek Miniszteri Biztossága (= Jeszenszky-biztosság) vezetőjét is. Feljegyzésében a Münchenben tárolt műtárgyak szállítási módjának lehetőségeire, a csomagolásra és átvételre állított fel követendő szabályokat.⁴⁰ Domán kinti szakmai tevékenységéről egyrészt Bogyay megbízottól hozzá érkezett,⁴¹ másrészt tőle a Szépművészeti Múzeum főigazgatójának küldött levelei tudósítanak.⁴²

A Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya 1946. szeptember 24-én a miniszternek tett jelentésében vetődött fel a nem elhurcolás folytán kikerült javak hazahozatalának kérdése:

„Ebben a tárgyban az ügyosztály az érdekelt tárcák és hatóságok képviselőinek a bevonásával több megbeszélést tartott és ezeken az a felfogás alakult ki, hogy minden olyan ingóság, ami bármilyen okból külföldön maradt, hazakerüljön, minthogy a nemzeti vagyonnak számottevő része.”⁴³

Nyilvánvalóvá vált, hogy egyes esetekben kényszerítő intézkedésekre lesz szükség, ehhez azonban a 8790/1945. és a 3020/1946. M. E. számú rendeletek nem adtak felhatalmazást, az egyéb módon kikerült javakra pedig egyáltalán nem hoztak jogszabályt. Kérték ezért az érvényes rendelkezések kiegészítését.⁴⁴ A hazaszállítást hazai szállítmányozók útján oldották meg.⁴⁵ Felmerült a hazaszállítás költségének kérdése is, mivel az amerikai parancsnok-

39 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. Összefoglalás a Németország és Ausztria amerikai megszállási övezeteibe kiküldendő bizottságok ügyéről. [Piszkozat.] 1946. július 19. Oroszlán kiutazási engedélyét lásd MNL OL XIX-I-1-e. 58. d. 107003/1946. VKM. X. oszt. Dr. Oroszlán Zoltán kiutazási engedélye Németországba. 1946. szeptember 19.

40 MNL OL XIX-I-12. 1. d. 122/1946. Oroszlán levele Jeszenszky miniszteri biztosnak a Münchenből hazaszállítandó műkincsek ügyében. 1946. november 7.; SzMI 10/1946. Oroszlán Zoltán. Pro memoria az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Münchenben tárolt műkincseinek hazaszállításának ügyében Hahn Sándornak. 1946. november 7. Megtalálható még uo. 4. d. 22. dossz.

41 MNL OL XIX-I-12. 4. d. 22. dossz. Bogyay Tamás [Egerndach] levelei Domán Andreának [München]. 1946. augusztus 15., október 23., november 27., 1947. január 29.

42 MNL OL XXIX-L-2-r. 79. cs. Domán Andrea [München] beszámolója az SzM főigazgatójának a nyugatra menekített műtárgyak állapota és müncheni (CACP) kezelése tárgyában. 1946. szeptember 27.; SzMI 10/1947. Domán Andrea [München] levelei az SzM főigazgatójának a nyugatra hurcolt műtárgyak tárgyában. 1947. február 3., április 20.

43 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. PM KVMJ ügyosztályának jelentése a miniszternek a külföldre vitt magyar javak hazahozatalával kapcsolatos intézkedésekről. [Piszkozat.] 1946. szeptember 24.

44 Lásd ehhez MNL OL XIX-I-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. MAB [Passau]. 5630/1946. M. E. számú rendelet Magyarország területére nyugatról hazatérők ingóságainak átvizsgálása tárgyában. 1946. június 3.

45 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3018. d. PM KVMJ Üo. 65191/1947. Közlemény a Sajtó Osztály részére; A hazatértek figyelmébe a Németországban és Ausztriában visszahagyott ingóságok hazaszállítására bármelyik hazai szállítmányozó cégnek megbízást adhatnak. 1947. január.

ság rendelkezése folytán azt a határig megtérítették,⁴⁶ a határtól viszont az érdekelteket kötelezték volna erre. Ehhez kormányrendelet kiadását irányozták elő, amely a pénzügyminisztert a költségek előlegezésére, azok beszedésére, szükség esetén közadók módján történő behajtásra hatalmazza fel.⁴⁷ Jogszabályi rendezése 1947 áprilisára történt meg.⁴⁸

1946. október 15-én a Gazdasági Főtanács ülésén meghallgatták Nyárádi jelentését a nyugatra hurcolt javak hazahozatalának állásáról. Ezután született meg a Gazdasági Főtanács 8125/1946. számú határozata:

„A. Rendezni kell a hazahozott javak visszaszolgáltatásának kérdését akként, hogy a javakat az igazolt tulajdonosoknak, – a hazahozatalra fordított állami kiadások megfelelő részének és a hazahozatali költségeknek megtérítése ellenében – vissza kell adni, amennyiben az idevonatkozó rendelkezések értelmében nincsen helye a vagyonelkobzásnak. Ugyanez az elv alkalmazandó arra az esetre, ha a nyugaton tartózkodó magyar állampolgárok ott szerzett javait hozzák haza, azzal a különbséggel, hogy az ilyen jószágot nagyobb költségtérítéssel kell megterhelni. A köztulajdonban álló javak csak akkor adandók feltétlenül ugyanannak a közületnek, amelytől elhurcolták, ha a tárca által szolgált különleges célt szolgálnak (pl. tenyészállatok a Földművelésügyi Minisztériumnak, mozdonyok MÁV-nak) egyébként a közületek között való szétosztásuk mérlegelés tárgya. A tulajdonjog megállapítása és a javak szétosztása felől a pénzügyminiszter, a közlekedésügyi és az iparügyi miniszter, valamint a Gazdasági Főtanács főtitkára egy-egy kiküldöttjéből álló négytagú bizottság határoz, az érdekelt tárca, közület, illetőleg a magánosok meghallgatásával. [...] C. Nem tartja megengedhetőnek az elhurcolt javak hazahozatalára az egyes tárcák, érdekeltségek és magánosok által kezdeményezett külön lépéseket. Egyes tárcák ilyen intézkedéseit és a magánkezdeményezéseket le kell állítani.”⁴⁹

- 46 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-320. 3115. d. Ernest T. Owen ezredes [USA Ausztriai Hadseregének Főparancsnoksága] tájékoztatása Varvasovszky-nak [Bécs] a hazaszállított javak szállítási költségei tárgyában. 1946. augusztus 19. A kialakult gyakorlatról lásd MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3027. d. 95948/1948. PM KVMJ Üo. Nyugatra hurcolt köz- és magánvagyon hazaszállítása. 1948. november 24.
- 47 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. PM KVMJ Üo. jelentése a miniszternek a külföldre vitt magyar javak hazahozatalával kapcsolatos intézkedésekről. [Piszkozat.] 1946. szeptember 24.
- 48 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d.; *Vámközlöny* 25 (1947) 8. sz. 50–58. [1947. április 9.] Lásd a 664/1947. P. M. [K. V. M. J.] rendeletet, és a magyar központi vámigazgatóság 16654/1947. VI. számú körrendeletét.
- 49 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. Kivonat a Gazdasági Főtanács 1946. október 15-én tartott üléséről felvett jegyzőkönyvből. 1946. október 15. Megtalálható még MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. Rác pénzügyminiszter, a Gazdasági Főtanács elnöke helyett Gazdasági Főtanács 8125/1946. számú határozata az elhurcolt magyar javak hazahozatala tárgyában. 1946. október 15.; MNL OL XIX-A-1-j. 84. d. XXIII. tét. 12196/1946. ME. Jegyzőkönyv a Gazdasági Főtanács 1946. október 15-i üléséről. 1946. október 22.; Uo. 82. d. XXIII. tét. 14151/1946. ME. PM KVMJ Üo. Gazdasági Főtanács 8125/1946. számú határozatának megküldése. 1946. november 12.; MNL OL XIX-J-1-k. 132. d. 23/g. tét. 513/1946. KÜM. A Gazdasági Főtanács határozatai az elhurcolt magyar javak hazahozatala tárgyában. 1946. november 12.; MNL OL XIX-I-1-e. 68. d. 130878/1946. VKM. X. oszt. Németországba hurcolt javak. 1946. november 12.

Megalkották a 23600/1946. M. E. számú rendeletet (1946. november 22.) a magyar állampolgárok gondozatlanul maradt külföldi vagyonának kezelése céljából gondnok ki- rendelése tárgyában, a 24390/1946. M. E. számú rendeletet (1946. december 13.) a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyonra vonatkozó rendelkezések módosítása és kiegészítése tárgyában, a 3080/1947. M. E. számú rendeletet (1947. március 5.) a Szovjetunióknak átadott magyarországi német vállalatokkal és ingatlanokkal kapcsolatos tartozások és követelések bejelentése tárgyában, a Központi Vámigazgatóság 42321/1947.IV.a. számú körrendeletét (1947. december 23.) valamennyi vámhivatalhoz és vámbemondóőrshöz a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyon vámkezelése tárgyában.⁵⁰ A C. pontban megadottak felügyelete ügyében kérését fogalmaztak meg a belügyminiszter felé, hogy a külföldre hurcolt magyar javakkal kapcsolatban bárki részéről történő kiutazás céljából kért útlevelet csak úgy adják ki, ha arról előzetes hozzájárulást is be tud mutatni.⁵¹

1947. január 2-án Nyárádi összefoglaló jelentést tett a Gazdasági Főtanács részére a nyugatra hurcolt magyar javak hazaszállítása tárgyában az 1946. április 1-től december 31-ig terjedő időszakról.⁵² Szervezetileg ismertette a magyar visszaszolgáltatási bizottságokat.⁵³ A javak hazaszállítása 1946 augusztusában vette kezdetét. Közttük mások mellett kulturális javakként visszaérkezett a Bélyegmúzeum, a Széchenyi Könyvtár könyvritkaságai és kéziratai, a Székesfővárosi Levéltár iratanyaga, a Magyar Tudományos Akadémia iratai és kódexei, a báró Podmaniczky és gróf Vigyázó családi múzeum ritkaságai és a Szépművészeti Múzeum képanyaga (1010 db). 1948-ban az előbbieket értékét 32 657 700 forint- ra, a Szépművészeti Múzeumét 232 876 600 forintra tették.⁵⁴ Nyárádi a javak teljes értékét kb. 150 millió dollárra, azaz 1650 millió forintra becsülte, a kiadások összegét pedig 550 000 forintra, a magánosok által kifizetendő költség-hozzájárulás levonása nélkül.⁵⁵

1947. március 3-án Varvasovszky az USA ausztriai hadseregének főparancsnoka részére megküldte a 24390/1946. M. E. számú rendeletet az alábbi sorok kíséretében:

50 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. Rendeletek. 1946–1947.

51 MNL OL XIX-I-1-e. 38. d. 80173/1947. VKM. X. oszt. PM KVMJ Üo. Magyar személyek németországi utazásai. 1947. május 28.

52 Nyárádi tárgyalásairól lásd pl. MNL OL XIX-A-1-j. 128. d. XXXVI. tét. 3148/1947. ME. Nyárádi államtitkár jelentése a külföldre hurcolt magyar javak hazahozatalának jelenlegi helyzetéről. 1947. március 8.

53 A VKM hivatalosan 1947 januárjában kapott értesítést ezekről. Lásd MNL OL XIX-I-1-e. 76. d. 25484/1947. VKM. X. oszt. PM KVMJ Üo. Az elhurcolt magyar javak hazahozatala végzett bizottságok szervezése Ausztria és Németország angol zónáiban. 1947. január 25., 1947. január 28. [26533/1947.]; Uo. 101105/1947. VKM. X. oszt. PM KVMJ Üo. A frankfurti Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság székhelyének Karlsruheba áthelyezése. 1947. július 9.

54 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-565. 3376. d. Kimutatás a nyugatról visszahozott és a VI. csoportnál nyilvántartott javakról. 1948. január 27.

55 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-565. 3376. d. Nyárádi összefoglaló jelentése a Gazdasági Főtanács részére a nyugatra hurcolt magyar javak hazaszállítása tárgyában. 1946. április 1-től december 31-ig. 1947. január 2. Megtalálható még MNL OL XIX-A-10. 2. d. 1/2. tét. 356/1947.; MNL OL XIX-J-1-j. 38. d. 4/fd. tét. 23/KHJ/1947.

„Van szerencsém idemellélkelten átszármasztatni a magyar kormányrendelet kivonatos fordítását, amellyel a nyugatra hurcolt és hazaszállított magyar javak igazolt tulajdonosainak való visszaszolgáltatása nyert szabályozást. Valóban örömmre szolgál, hogy ezzel módomban van bizonyítékot szolgáltatni azokra a demokratikus elvekre nézve, amelyeket a magyar nemzet és kormánya magáévá tett és gyakorol. Ezeket az elveket bölcs amerikai államférfiak hosszú évek tapasztalatai és kemény küzdelmek eredményeként körvonalazták és állították arany szabályként az Önök nagy nemzete elé. E bizonyítékkal is hozzá akartam járulni ahhoz a jóviszonyhoz, amely az Ön hivatala és e Bizottság között fennáll. Szeretném továbbá felhasználni ezt az alkalmat, hogy kifejezést adjak szívből jövő hálánknak és köszönetünknek azért a megértésért, együttműködésért és eredményes támogatásért, amelyben e Bizottság feladatához tartozó minden ügyben az Ön részéről részesült.”⁵⁶

1947. május 28-án a németországi katonai kormányzat közzé tette 6. számú memorandumát, amely a volt ellenséges, nem Egyesült Nemzetek-beli hatalmak számára történő visszaszolgáltatásról szólt. Ebben más országok mellett Magyarország számára is lehetővé tették a restitúciót; (2. a.) ha a javak azonosíthatók, (2. b.) ha erőszakkal vagy kártérítés nélkül, valamint (2. c.) ha 1944. október 15. és 1945. május 15. között kerültek elhurcolásra. Azon menekültek tulajdonát képező javakat (köztük műtárgyakat), akik valamilyen faji okoknál fogva hagyták el hazájukat és oda többé visszatérni nem kívántak, nem restitúálták.

„10. [A] Műtárgyak, valamint vallási, művészeti, dokumentáris, skolasztikus, vagy történelmi értékkel bíró kulturális tárgyak, továbbá elismert értékű műrecek u.m. ritka hangszerek, könyvek, kéziratok, történelmi vagy kulturális értékű tudományos dokumensek és olyan tárgyak, melyek általában múzeumokban található; könyvtárakban és történelmi archívumokban, visszaszolgáltatnak ama ország kormányának, melytől kereskedelmi, vagy más úton megszerezték azokat, amennyiben a fenti 2 a és c §-oknak megfelelnek.”⁵⁷

A memorandum az 1946 tavaszán elfogadott 18. és 19. jelzetű, és a katonai kormányzat által kiadott rendelkezésekre épít, amelyek az elhurcolt tárgyak kezelésének és restitúciójának általános irányvonalait fektették le. Utóbbi általános elveket szabott ki, előbbi viszont célzottan a Németország amerikai zónájában fellelt kulturális javakkal kapcsolatos eljárásrendre vonatkozott, amelyért a katonai kormányzaton belül működő Monuments, Fine Arts, and Archives Section⁵⁸ felelt. A szabályzat kimondta többek között

56 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-320. 3115. d. 431/1947. Varvasovszky [Bécs] levele az USA Ausztriai Hadseregének főparancsnoka részére a Magyar visszaszolgáltatási rendelet tárgyában. 1947. március 3.

57 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. OMGE 6. számú memorandum a volt ellenséges, nem Egyesült Nemzetek-beli hatalmak számára történő restitúciós tárgyában. 1947. május 28. Megtalálható még MNL OL XIX-I-1-e. 68. d. 114144/1947. VKM. X. oszt. PM. Németországba hurcolt magyar javak. [A restitúcióval kapcsolatban kibocsátott amerikai rendeletek.] 1947. augusztus 4.

58 Lásd <https://www.monumentsmenandwomenfnd.org/>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 9.)

azt is, hogy a megtalált kulturális javakat azon államok kormányainak fogják visszaszolgáltatni, ahonnan elvitték őket. Ez a rendelkezés azt eredményezte, hogy egyes magán-személyek műtárgyai is az államokhoz kerültek először.⁵⁹

A Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya természetesen adatokat szolgáltatott a magyar béke delegáció részére.⁶⁰ A párizsi békeszerződés 1947. szeptember 15-én lépett életbe. Nyárádi október 2-i előterjesztésére a minisztertanács elfogadta, hogy a pénzügyi és gazdasági rendelkezések egységes szempontok szerinti végrehajtása biztosítására a 23. (jótétel), 24. (restitúció⁶¹), 25. (a bécsi döntés megsemmisítésével kapcsolatos kérdések⁶²), 26. (restauráció⁶³), 27. (zsidók kártalanítása), 28. (német vagyon átadása a Szovjet-unióknak), 29. (külföldi vagyonok likvidálása), 30. (németországi magyar vagyonok és Németországgal fennálló magyar követelések), 31. (követelések és tartozások fennállása) és 32. (fizetendő kártérítéssel kapcsolatos ügyek) cikkeken foglaltaknak végrehajtása a Pénzügyminisztérium feladata legyen.⁶⁴ A Jótételi Hivatal a hatáskörébe utalt cikkeken előbbivel és az érdekelt tárcákkal egyetértésben tartozott eljárni.⁶⁵

Az ügyosztály 1947. szeptember 6-án az igazságügyminisztert tájékoztatta arról, hogy „az angol kormány az Ausztria angol megszállási övezetében lévő elhurcolt magyar javak visszaadásához és hazaszállításához elvben hozzájárult ugyan, azonban annak lebonyolítását a magyar és osztrák kormányra bízta”.⁶⁶ Az amerikai kormány egyetértésével

- 59 A szabályzatok megtalálhatók (angolul, magyarul és németül): MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-1. 2855. d. PK. A németországi US-megszálló hatóságok egyes rendelkezései tárgyában. Restitúciós dokumentumok átadása a PM-nak. 1975. június 11.; MNL OL XXIX-L-20-r. 51. cs. MAB eljárásához rendelkezések másolatai. [Title 19.] Visszaszolgáltatás/Amt für Reparationsangelegenheiten. Merkblatt über Restitutionen/US-Armee. Memorandum No. 4., No. 6., No. 242. 1946–1948.; MNL OL XIX-J-1-k-vegyes. 134. d. 23/g. tét. 6125/38-1/1951. PM értesítése a külügyminiszternek a kihurcolt és amerikai zónában található magyar műértékek tárgyában. [Melléklet.] A Katonai Kormányzat rendeletei 18. szabályzat. Műemlékek, szépművészeti tárgyak és levéltárak. 1951. március 17.
- 60 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. Dr. Csikszenthy Rezső miniszteri tanácsos [PM KVMJ Üo.]: Feljegyzés a magyar béke delegáció részére, németek és nyilasok által 1944. október 15-e után Magyarország területéről külföldre hurcolt magyar javakról. 1946. október 1.
- 61 A Magyarországnak átnyújtott igénybejelentésekről lásd MNL OL XIX-J-1-k. 40. d. 23/g. tét. 42103/1948. KüM. A Békeszerződés 24. cikkén alapuló igénybejelentésekre adott válasz. 1948. május 19.
- 62 A VKM felé történő megkeresést lásd MNL OL XIX-I-1-e. 77. d. 67664/1947. VKM. X. oszt. PM. Utódállomokkal folytatandó pénzügyi tárgyalások előkészítéséről érkekezlet összehívása. 1947. április 29.
- 63 Tanulmányunkban nem térünk ki a fegyverszüneti megállapodás 6. pontjának és a párizsi békeszerződés 26. pontjának végrehajtására. Kulturális javakkal kapcsolatban erről lásd MNL OL K 729. 22. cs. 24-25/1945. MNM KÖF. VKM. A fegyverszüneti megállapodás 6. pontjának végrehajtása. Magyarországon található idegen eredetű muzeális tárgyak. 1945. március 7.; MNL OL XIX-J-1-k. 130. d. 23/d. tét. 24/1945. MNM KÖF. A fegyverszüneti egyezmény 6. pontjának végrehajtása. 1945. május 24.; Uo. 80. d. 9/g. tét. 671/1945. KüM. A fegyverszüneti szerződés vallás- és közoktatásügyi tárcát érintő rendelkezéseinek végrehajtása. 1945. augusztus 27.
- 64 MNL OL XIX-E-1-i D.105375/1947. IM. VII. oszt. Nyárádi: A békeszerződés pénzügyi és gazdasági rendelkezéseinek végrehajtása. 1947. december 1. Lásd még MNL OL XIX-J-1-k. 79. d. 44725/1947. Nyárádi átírata a külügyminiszternek a békeszerződés pénzügyi és gazdasági rendelkezéseinek végrehajtása tárgyában. 1947. november 28.
- 65 MNL OL XIX-E-1-i D.107506/1947. IM. VII. oszt. Hivatali jelentés. A miniszterelnökségen a békeszerződés 24., 26. és 28. cikkei végrehajtásával kapcsolatban tartott tárcaközi értekezletről. 1947. december 5.
- 66 MNL OL XIX-E-1-i Dd-77023/1947. IM. VII. oszt. A PM átírata. Ausztria angol övezetében levő magyar javak restitúciója. 1947. szeptember 15.

(hozzátették, hogy csak Ausztria állami szuverenitásának visszanyerése után) a visszaadások inentől az osztrák köztársaság „önkéntes készségén alapultak”, ami ellentmondott a békeszerződés 30. cikkében foglaltaknak, amely szerint azok Németországot terhelik. A külügyminiszter közbenjárt a kérdést illetően, melynek ismeretében az Igazságügyminisztérium Nyárádinak október 24-én megküldött álláspontja szerint

„... az osztrák kormánnyal ebben a tárgyban lefolytatandó tárgyalások során mindenkéltől hangsúlyoznunk kell, hogy jöllehet Ausztriát az írott nemzetközi jog értelmében ilyen kötelezettség nem terheli, a szóbanlevő javak kiszolgáltatása mégsem függhet pusztán attól az egyoldalúan kifejezett önkéntes készségtől, amelyet a Bundesministerium für Vermögenssicherung und Wirtschaftsplanung⁶⁷-nak a bécsi visszaszolgáltatási bizottsághoz intézett jegyzéke említ. Ausztria ugyanis nem tartozik a győztes Szövetséges vagy Társult Hatalmak csoportjába s ezért nem igényelheti azokat a kedvezményeket sem, amelyek az ilyen javak kiszolgáltatására ezeket a hatalmakat – mint pl. Csehszlovákiát – a győztes állam helyzeténél fogva megilletik. Fel kell hívunk a figyelmet arra is, hogy ezek a javak nemcsak idegen haderők vagy kormányok intézkedésére kerültek Ausztria területére, hanem jórészt annak a német hadseregek rendelkezése folytán, amelynek 1945. tavaszáig jelentős részét az ausztriai csapattek alkották.”⁶⁸

Elsőrendű forrás a korabeli működés megismeréséhez Nyárádi 1947 decemberében adott utasítása a 3020/1946. M. E. számú rendelet, valamint a Gazdasági Főtanács 5779/1946. számú határozata alapján szervezett magyar visszaszolgáltatási bizottságok ügy-, pénz- és anyagkezelésére. Ezek felügyeletét a pénzügyminiszter a Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya útján gyakorolta. A bizottságok feladatuk elvégzése során kötelesek voltak egymást támogatni. Más magyar minisztériumokkal, érdekképviseletekkel és magánszemélyekkel csak a pénzügyminiszter útján érintkezhettek. A hazahozatali ügyek egységes irányítása érdekében a Gazdasági Főtanács 11445/1947. számú határozatával (1947. december 17.) a belügyminiszter, a közlekedésügyi miniszter és a Gazdasági Főtanács főtítkára a pénzügyminiszter által hozzájuk intézett megkeresések elintézésére

67 Das Bundesministerium für Vermögenssicherung und Wirtschaftsplanung [Szövetségi minisztérium javak megőrzésére és gazdasági felhasználására] (1945–1949) a Peter Krauland (1903–1985) vezette minisztérium feladata az egykori nemzetiszocialista vagyontárgyaknak, valamint az ársított javaknak nyilvántartása, kezelése és felhasználása volt. Botrányos ügyei következtében 1949-ben feloszlatták, a maradék restitúciós ügyek a szövetségi pénzügyminisztériumhoz kerültek. Krauland tevékenységének vizsgálata során a bíróság 1954-ben hivatali visszaélést és az állam megkárosítását állapította meg, azonban egy korábbi amnesztia-rendelet értelmében mégis felmentették. Lásd <https://de.wikipedia.org/wiki/Krauland-Skandal> https://de.wikipedia.org/wiki/Peter_Krauland. (Legutóbbi megtekintés: 2023. június 9.)

68 MNL OL XIX-E-1-i. D.86031/1947. IM. VII. oszt. A Külügyminiszter úr átirata. Az Ausztriában levő magyar javak visszaszolgáltatása tárgyában. 1947. október 9. A további fejleményekről lásd MNL OL XIX-J-1-k. 31. d. Au. 23/g. tét. 44207/1948. KüM. Osztrák–magyar restitúciós szerződés tervezete tárgyában. 1948. szeptember 28.

egy-egy megbízottat jelölt ki.⁶⁹ Törekedniük kellett az ügyek jó, gyors és lehetőleg végleges elintézésére, mindenkor a gazdaságosság elvének érvényesülésével. (Sajnos azt is előírták, hogy az „előkészítéséhez szükséges előzetes tárgyalások lehetőleg az írásbeliség mellőzésével foganasítottassanak”.) Fontosnak tartották: „Ha egy elintézetlen ügydarabot a bizottság vezetője magához vesz, az elintézés tekintetében a felelősséget magára vállalja.” Szabályozták a szállítmányok útnak indítását és részletezték azok nyilvántartását, külön a külföldre hurcolt javak nyilvántartását. Bizottságok működtek Karlsruhe (hatásköre kiterjedt Németország amerikai megszállási övezetére), Bielefeld (Németország angol megszállási övezetére), Baden-Baden (Németország francia megszállási övezetére), Innsbruck (Ausztria francia megszállási övezetére) és Bécs (Ausztria angol, amerikai és szovjet megszállási övezetére) területén. Az utasításhoz mellékeltek a bejelentéshez szükséges nyomtatványokat, valamint a vonatkozó rendeletek gyűjteményét.⁷⁰

A restitúciós folyamat befejezése

Nyárádi 1948. június 15-én valamennyi magyar visszaszolgáltatási bizottságnak megküldte az elhagyott javak kérdésének rendezéséről szóló 1948. évi XXVIII. tc. (1948. május 24.) szövegét, hogy az abban foglaltakat a megbízottaknak pontosan ismertessék. Külön felhívta a figyelmet az 1. § 1. bekezdésének c. pontjára: a javakat nem kell elhagyni tekinteni, ha a tulajdonos „a demokratikus magyar hatóságok rendelkezése folytán nem tért vissza az ország területére” és e. pontjára: „a külföldre hurcolt magyar személyek, illetőleg a Magyarországról elhurcolt vagy kivitt és közgazdasági vagy nemzeti szempontból fontos vagyontárgyak gondozása körül a belügyminiszter, vagy más illetékes hatóság igazolása szerint jelentős érdemeket szerzett”, valamint a 4. § 2. bekezdésére:

„Annak, aki a jelen törvény hatálybalépése előtt irányadó rendelkezések szerint elhagyni nyilvánított, de a jelen törvény értelmében elhagyni nem tekinthető javakra igényt tart, az elhagyottság megszüntetését a jelen törvény hatálybalépésétől számított hatvan nap alatt az elhagyott javak kormánybiztossága felszámoló bizottságánál kell kérni.”⁷¹

69 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. Dinnyés Lajos miniszterelnök, a Gazdasági Főtanács elnöke 11445/1947. számú határozata a hazahozatali ügyek egységes irányítása tárgyában. 1947. december 17.

70 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. PM KVMJ Üo. 238452/1947. Nyárádi értesítése a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságnak [Karlsruhe] a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságok ügy-, pénz- és anyagkezelésére vonatkozó „Utasítás” megküldése tárgyában. 1947. december 16. Megtalálható még uo. Restitúció. 36-4. 2857. d. A működésről lásd még uo. Restitúció. 36-203. 3033. d. Dr. Józsa Dénes miniszteri osztálytanácsos. PM KVMJ Üo. Feljegyzés Dobray miniszteri tanácsos részére a PM „KVMJ” Ügyosztályának feladata, szervezete és költségvetési adatai tárgyában. 1947. december 6.

71 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. Nyárádi átirata valamennyi Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságnak [Baden-Baden, Bécs, Linz] az elhagyott javak kérdésének rendezéséről szóló törvénycikk megküldése tárgyában. 1948. június 15.

A törvénycikket a felhívással együtt szeptember 30-án megküldték a Magyar Anyagi Bizottság [Passau] részére is.⁷²

1948. június 23-án a németországi katonai kormányzat memorandumot tett közzé a restitúciós politika és eljárás tárgyában. Ebben a külföldi visszaszolgáltatási bizottságok vezetőivel egy nappal korábban tartott értekezlet alapján, Richard F. Howard,⁷³ a Monuments, Fine Arts, and Archives Section vezetője a művészi visszaszolgáltatással kapcsolatban az alábbi szempontokat nyilvánította ki:

„1. Bár a művészi tárgyak visszaigénylésére vonatkozólag még külön határidőt eddig nem tűztek ki, ajánlatos, hogy az ilyen *claimeket* [az illetékes hatóságokhoz benyújtott visszaigénylési jegyzékek] mielőbb nyújtsák be. Amennyiben lehetséges, a legközelebbi 6 héten belül, a felsőbb hatóságok még előbb is határidőt tűzhetnek ki. 2. Támogatást kér a tekintetben, hogy kis értékű vagy értéktelen visszaigényléseket vonják vissza. Ajánlja, hogy a művészi értéket nem képviselő tárgyak visszaigénylését azonnal szüntessék meg. 3. A normális kereskedelmi ügyletek elvét bizonyos módosításokkal a művészi tárgyakra is alkalmazni fogják. Ez a módosítás vonatkozik arra az elvre, hogy jelentékeny vagy szokatlan növekedés a műkereskedő és egy megszállt országbeli egyén közötti üzletben igazolhatóvá teszi az erőszak vagy kényszer lehetőségét és hogy annak a lehetősége, hogy németországi kereskedő, élvezvén a náci párt vagy katonai, vagy félkatonai szervezet támogatását, kizárja a normális kereskedelmi ügylet fennforgását. 4. Az eddig fel nem lelt javakra vonatkozó *claimeket*, valamint azokat, ahol határozott támpont nincs arra nézve, hogy a javak az amerikai zónában vannak, érvényen kívül helyezik. Ilyen *claimek* akkor lesznek újra aktívak, ha adatok merülnek fel arra vonatkozólag, hogy a kérdéses javak Németország amerikai övezetében vannak. 5. Feltett kérdésre feleletként megállapítást nyert, hogy e téren szívesen veszik szakértő kiküldését. Ezek a karlsruhei misszióhoz tartoznak és azután Münchenbe vagy Wiesbadenbe küldik őket. 6. Előrelátható, hogy a Monuments, Fine Arts, and Archives Section szépművészeti tisztje Württemberg-Badenban rövidesen megkezdí működését.”⁷⁴ [Kiemelések a szerzőktől.]

A memorandumból kimaradt, viszont dr. Kagerer az Osztrák Visszaszolgáltatási Bizottság vezetőjének a megbeszélésről készült feljegyzésén a következő szerepelt:

„4. A gyűjtőállomáson Münchenben [műtárgyak], Offenbachban [könyvek és iratok] és Wiesbadenben [mindkettő] – utóbbi csak ideiglenes és felosztásra kerül – kb. 500 000 műtárgy fekszik, mely az amerikaiak felfogása szerint a restitúció alá esik. Mr. Howard

72 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-4. 2857. d. Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság [Baden-Baden] átírata a MAB-nak [Passau] az elhagyott javak rendezéséről szóló törvénycikk megküldése tárgyában. 1948. szeptember 30.

73 Lásd <https://www.monumentsmenandwomenfnd.org/howard-lt-col-richard-f>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. május 9.)

74 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-1. 2855. d. OMGE. Jóváételei és visszaszolgáltatási osztály. Vagyoni csoport. APO 403. Memorandum a restitúciós politika és eljárás tárgyában. 1948. június 23.

felkérte mindegyik missziót, hogy Münchenbe és Offenbachba, valamint Wiesbadenbe küldjön szakértőt, akinek ott a leltárak, valamint a tárgyak megvizsgálása céljából rendelkezésre állnak. 5. Azon műtárgyakat, melyek ezen vizsgálat után nem ítélték kétségtelenül restitúálhatónak, az egyes körzetek német miniszterelnökének adják át, akivel még a felmerülő visszaigénylés ügyében tárgyalni lehet. Hangsúlyozta, hogy tervbe vették ilyen értékű tárgyak visszaigénylésére egy 30 éves terminus megállapítását, melyet valószínűleg engedélyezni is fognak. 6. Olyan tárgyak, melyek általános jog szerint jogtalanul szállítottak el vagy vétettek birtokba, a restitúciós szabályok értelmében visszaszolgáltatásra kerülnek még akkor is, ha nem esnek a Title 19. alá. (Hitler ajándékok, Göring ajándékok, stb.) Befejezésül hangsúlyozták, hogy az egész restitúciót meggyorsítják, az amerikaiak minden tőlük telhetőt el fognak követni ennek érdekében, és kéri és elvárják ehhez a missziók teljes közreműködését.”⁷⁵

Másnap a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság feljegyzést készített a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztálya részére. Kérték, hogy az amerikai kormány tegye lehetővé a magyar javak hazaszállítását, mivel azokat az általuk kiadott törvényes rendelkezés (Title 19.) értelmében a magyar kormány képviselőjének átadták, a rendelet értelmében azok a magyar kormány tulajdonát képezik, minek következtében a rendelkezési jog is a magyar kormányra szállt át. Az amerikai kormány legyen tekintettel arra, hogy hadicselekmények következtében az egyes tulajdonokat igazoló iratok (eredeti nyugták, illetve más dokumentumok) megsemmisültek vagy nehezen előkeríthetők, viszont a teljes gazdasági kiürítésre vonatkozó 1944. évi rendelkezés, valamint az arról szóló jelentések bemutatásra kerültek, kérték ezek elfogadását. Kérték, hogy lehetőség szerint a magyar vagyonok magyar személyek őrzetében maradjanak, és a korábbi kísérők, de szentanúk nyilatkozatait is vegyék figyelembe. Felhívták a figyelmet arra, hogy az 1948. április 15-én történt kiutasítás⁷⁶ következtében a magyar kormányzat nem volt abban a helyzetben, hogy az előírt bejelentési határidőket betartsa, ezért kérték azok meghosszabbítását. Ekkor még tervezték a karlsruhei misszió működésének újakezdését.⁷⁷ 1948 szeptemberében és októberében ismételt jegyzékváltások történtek a magyar és az USA kormányai között az elhurcolt magyar javak restitúciójára vonatkozóan.⁷⁸

75 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-6. 2858. d. Dr. Kagerer vezető [Osztrák Visszaszolgáltatási Bizottság, Karlsruhe] feljegyzése a restitúciós program meggyorsításáról tartott ülésről. 1948. június 22. Megtalálható még MNL OL XXIX-L-2. 80. cs. 95055/1948.

76 Az amerikai hatóságok a magyar restitúciós megbízottakat a németországi zónából kiutasították, a magyar javak további visszaszolgáltatását pedig felfüggesztették. Ezt azzal indokolták, hogy a hegyeshalmi határincidens kapcsán a hadseregüket sérelem érte. Részletesebben lásd MNL OL XIX-I-1-e. 136. d. 153-3. tét. 249186/1948. KüM. [Kézirat]; Magyar-amerikai jegyzékváltás a hegyeshalmi incidens ügyében. *Értesítő* 2 (1948) 4. sz. 120–136.; Hahn: *A Szent Korona útja*, 196–199.

77 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. Feljegyzés a KüM Gazdaságpolitikai Osztálya részére. 1948. június 24.

78 Tanulmányunk kereteit meghaladja a restitúció ezen és későbbi időszakának részletes ismertetése, lásd pl. MNL OL XIX-J-1-k. 133. d. 23/g. tét. 024462/1950. KüM. Nyugatra hurcolt magyar javakról ismertetés. 1950. július 26. Benne Feljegyzés a Németország és Ausztria amerikai és angol megszállt területeire kihurcolt magyar javakról. 1950. május 25., Összefoglaló a restitúcióról. 1950. augusztus 14.

A római *Momento Sera* újság 1948. december 7-én címlapján számolt be Nyárádi magyar miniszter emigrálásáról.⁷⁹ A restitúcióval foglalkozó személyek ekkor már sorra hagyták el az országot. Korábban disszidált Nagy Ferenc újjáépítési miniszter és Andaházy-Kasnya Béla, az elhagyott javak kormánybiztosa, Domán Andrea, majd később Hahn Sándor és Barcsay Edith pénzügyminisztériumi tisztviselő is. Mások, például a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának felügyelete alá tartozó múzeumok, a Széchenyi Könyvtár, az Országos Levéltár és tudományos intézetek egyes szakemberei sem tértek vissza.⁸⁰

Ennek az időszaknak külföldön folyó restitúciós tevékenységéről első kézből kapunk tájékoztatást, mivel dr. Józsa Dénes osztálytanácsos a Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya utasítására jelentéseket készített Fischer Gyula osztályfőnök, valamint Antos István államtitkár részére.⁸¹ Az előbbiből megtudjuk, hogy magyar visszaszolgáltatási bizottságok működtek még Berlin (hatásköre Németország szovjet megszállási övezete), Bécs (hatásköre Ausztria szovjet, amerikai és az Egyesült Királyság által megszállt övezetei), Innsbruck (hatásköre Ausztria francia megszállási övezete) és Baden-Baden (hatásköre Németország francia megszállási övezete) területén. A korábbi bad-salzufleni (hatásköre Németország Egyesült Királyság által megszállt övezete) és a karlsruhei (hatásköre Németország USA megszállási övezete) bizottságok működése szünetelt, azonban ügyeiket a francia kormány hozzájárulása alapján az amerikai hatóságok tudta nélkül Baden-Badenből Hahn Sándor irányította.⁸² Szolgálatot teljesítettek mások mellett Varvasovszky, Bánky Elemér vámszaki főtitest és Barcsay Edith. Józsa az Antosnak írt jelentésben az egyes bizottságok működéséről, eredményeiről és várakozásairól értesített. Ebből megtudjuk, hogy a Németország szovjet megszállási övezetében működő bizottságtól lényeges adatot még nem kaptak. Felhívta a figyelmet arra, hogy Németország amerikai zónájában (a legnagyobb értéket képviselő ipari), Csehszlovákia (vasúti és ipari) és Lengyelország területén is számottevő elhurcolt magyar javak vannak. Végezetül utasításokat kért a bizottságok további működésére.⁸³

79 MNL OL XIX-J-1-k. 29. d. Olaszo. 20/f. tét. 1635/1949. KüM. Egy Rómába küldött magyar miniszter szökeése. 1949. január 11. Nyárádi beszámolt az amerikaiaknak a magyarországi fejleményekről. Lásd Hegedüs Gyula: Nyárádi Miklós meghallgatása a berni amerikai követségen 1948 decemberében. *Betekintő* 13 (2019) 2. sz. 5–23.

80 Lásd MNL OL XIX-I-1-e. 128. d. 151-3. tét. 270571/1949. VKM. VIII. főoszt. Külföldön tartózkodó VKM tárca hatáskörébe tartozó személyek adatai. 1949. augusztus 25.

81 Az államtitkár 1947. október 15-én kért be először a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságtól [Baden-Baden] a külföldre hurcolt és ott fellelt magyar javakról adatokat. Lásd MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-320. 3117. d. 334/1947. PM KVMJ Űo. 70320/1947.

82 MNL OL XIX-J-1-k-vegyes. 3. d. 3/c. tét. 3826/1948. Antos államtitkár utasítása Hahn székesfővárosi tanácsnoknak a baden-badeni Magyar Visszaszolgáltatási Bizottsághoz történő kirendelése tárgyában. 1948. június 14.

83 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. Dr. Józsa Dénes miniszteri osztálytanácsos [PM KVMJ Űo.] jelentései Fischer osztályfőnöknek, valamint Antos államtitkárnak a külföldre hurcolt javak felkutatásával, őrzésével, visszaigénylésével és hazaszállításával kapcsolatos feladatok végzésére az egyes megszállási övezetekben működő bizottságokról [Berlin, Wien, Innsbruck, Baden-Baden]. 1948. december 6.

1948 végén Németország amerikai megszállási övezetében a restitúció (legalábbis a korábbi gyakorlat) befejeződött, erről az amerikai hatóság a *Berliner Zeitung* 1948. november 24-i számában értesített. Ugyanakkor közölték az érdekelt államokkal azt is, hogy a restitúcióval kapcsolatban érvényes politikában változás nem állt be. A határozat ellen a nemzetek missziói közös jegyzékben tiltakoztak és a restitúciós határidőnek a német békeszerződés megkötéséig való kiterjesztését kérték.⁸⁴ A Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztálya decemberben a külügyminisztertől diplomáciai lépést sürgetett, mivel a karlsruhei Magyar Visszaszolgáltatási Bizottságot 1948. március 18-tól az amerikaiak mozgásában korlátozták, április 16-án pedig kiutasították,⁸⁵ ezzel pedig a békeszerződés 30. cikkének rendelkezései végrehajtását nem tették lehetővé. Az erről szóló dokumentum további iratlapján azonban kézzel írt feljegyzés található:

„Gerő [Ernő] miniszter úrnak a költségvetési expozéjában tett ismeretes kijelentésére való tekintettel /: jogtalanul visszatartott javainkért kárpótoljuk magunkat :/, illetve az amerikaiak részéről tanúsított jogtipró magatartás folytán a restitúciós vonalon beállott »lehetetlenülési« helyzetre tekintettel, a bent tervezett diplomáciai lépésnek ma már gyakorlati jelentősége nem volna, ezért irattárba teendő. Bpest. 1949. január 5.”⁸⁶

A restitúció eredményei

A hazaszállított magyar javakról 1946–1949 között részletes adatokat kapunk a megbízottak által a Külföldre Vitt Magyar Javak Ügyosztályának felterjesztett kimutatások összeállításából. Ezek időszaki (hazaszállítás ideje), területi (megszállási övezetek), anyagcsoportosítás, valamint mennyiség és érték szerinti felosztásban készültek. A műkincsek, illetve a szőnyegek hazaszállításának időpontjai: 1946. szeptember 1., december 22., 1947. április 22., május 3., 20., július 18., 1948. március 11., május 15., augusztus 6., 1949. szeptember 20.⁸⁷ Műkincsek és nemesfémek érkeztek a szovjet övezetből 93 150, az amerikai

84 MNL OL XIX-J-1-k. 133. d. 23/g. tét. [Szám nélkül.] KüM. Hahn és Schmidt Papp Ernő miniszteri titkár feljegyzése a magyar restitúció helyzetéről Németország amerikai megszállási övezetében tárgyában. [Melléklet.] 1948. november 2. Az OMGE [Karlsruhe] részére benyújtott angol nyelvű tiltakozó jegyzék. 1948. október 27.

85 MNL OL XIX-J-1-k. 8. d. NSZK. 23/g. tét. 1187/1948. Dr. Schmidt Papp Ernő követségi titkár [Karlsruhe] felterjesztése a külügyminiszternek mozgási szabadság korlátozása tárgyában. 1948. március 20. A kiutasítás következményeiről lásd MNL OL XIX-J-1-k. 8. d. NSZK. 23/g. tét. 2014/1948. Dr. Schmidt Papp Ernő miniszteri titkár [München] tájékoztatása Rajk László külügyminiszternek a nyugatra hurcolt magyar vagyron helyzete tárgyában. 1948. szeptember 4.

86 MNL OL XXIX-L-2-r. 296546/1948. PM KVMJ Üo. Németország amerikai megszállási övezetében a restitúció befejezése 1948. december 31-én. 1948. december 17. A nyugatra hurcolt különböző jogi helyzetű magyar vagyronról, valamint az előállt helyzetről lásd uo. Dr. Schmidt Papp Ernő miniszteri titkár feljegyzése a magyar restitúció helyzetéről Németország amerikai megszállási övezetében tárgyában. [Másolat.] 1948. december 2.

87 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-565. 3376. d. PM KVMJ Üo. Kimutatás a nyugatra került és onnan 1946–1949. évben hazaszállított javakról. 1949. Lásd pl. uo. 94115/1948. Hamvas József megbízott [Bécs] felterjesztése. 1948. július 6.

övezetből 31 424 700 forint értékben.⁸⁸ Az összeállítások alapján az 1946–1948. években hazaszállított javak elsősorban kulturális értéket képviseltek, műkincsek 1946-ban 266 960 000, 1947-ben 639 450 000 forint értékben; azonkívül jelentős tétel volt a Magyar Nemzeti Bank aranytartáléka, 1946-ban 374 107 000 forint értékben, valamint az úszóegységek és gépjárművek, 1946-ban 51 670 000, 1947-ben 103 350 000 forint értékben. A termelőeszközök, így gyárberendezések azonban mindössze 4 000 000 forint értéket tettek ki.⁸⁹ Egy további összesítő kimutatás adatokat tartalmaz a Németország amerikai megszállási övezetéből hazaszállított javakról eljárás szerinti bontásban, azaz arról, hogy restitúciós vagy nem restitúciós úton kerültek-e vissza. Ez az Magyar Nemzeti Bank-féle jegyzék közli az aranyvonaton és az ezüstvonaton visszaérkezett művészeti, valamint más tételek forintértékeit és a tulajdonosokat.⁹⁰

A restitúciós tevékenység 1948. végi állásáról áttekintést nyújt az ügyosztály 1948. december 31-én kelt tájékoztatója. Ebben a teljes kihurcolt anyag értékét mintegy 800 millió dollárra (9,392 milliárd forint)⁹¹ becsülték, a hazaszállított javak értékét mintegy 2 milliárd forintra tették. Megjegyzésük alapján a restitúciós költségek (beleértve az ügyosztály és a bizottságok kiadásait, a javak hazaszállításának költségeit) 4,8 millió forintot, vagyis a hazaszállított javak értékének mintegy 0,24%-át tették ki. A szövegben még kutatandó, nevesített műtárgytétel nem jelenik meg.⁹² A baden-badeni Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság 1949. november 9-én felülvizsgálat céljából megküldte Passaubá a Magyar Anyagi Bizottságnak az ismeretlen tárolási helyen lévő elhurcolt magyar javakról – ezek nagy része gépkocsi volt – készített jegyzékeket. Közöttük megtaláljuk Bien Sándor és fiai magyar festménygyűjteményét (listaszám: 1221); dr. Fenyő Miksa kézirat- és könyvgyűjteményét (1221); báró Hatvany Ferenc festmény-, rajz-, régi porcelán-, antik ezüst-, szőnyeg- és szoborgyűjteményét, valamint lakberendezési tárgyait (1222–1224), Káldi Irén festmény- és keleti szőnyeggyűjteményét (1320–1321). 1950 áprilisára mindegyik bizottság megkapta a listákat. Kutatni a javak után régebbi feljegyzések hiányában nem tudtak, mivel azok jelentős részét nem Németországba, hanem másfelé szállították ki vagy más, ismeretlen módon tűnt el. Az angol restitúciós hatósághoz intézett levélben megemlégtették, viszont hivatalosan nem igényelték vissza ezeket.⁹³

88 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-565. 3376. d. Németek és nyilasok által Ausztria területére hurcolt és onnan hazaszállított javak kimutatása mennyiség, érték és megszállási övezet szerint. 1949.

89 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-565. 3376. d. Összeállítás a Németország amerikai övezetébe kihurcolt javakról. 1949.

90 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-565. 3376. d. Németország amerikai megszállási övezetéből hazaszállított elhurcolt magyar javak összesítő kimutatása. I. Restitúciós eljárás útján. II. Nem restitúciós úton. 1949. A kimutatásokat lásd még MNL OL XIX-J-1-k. 133. d. 23/g. tét. 025191/1950. KüM. Nyugatra hurcolt magyar javakról ismertetés. 1950. augusztus 14.

91 A kalkuláció a <https://artortenet.hu/dollar-arfolyamok-magyarorszagon-1791-ota/> (legutóbbi megtekintés: 2024. május 10.) alapján készült.

92 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. [Szám nélkül.] PM KVMJ Üo. Tájékoztató a PM KVMJ ügyosztályának munkaköréről és jelenlegi tevékenységéről. 1948. december 31.

93 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36/%. 3526. d. 6125/1950. PM. IV/b. oszt. Kimutatások ismeretlen sorsú javakról. 1950. április 19. Benne 2300/1949. Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság [Baden-Baden] átirata a MAB [Passau] részére ismeretlen helyen tárolt javak jegyzékének megküldése tárgyában. 1949. november 9.

Elszalasztott lehetőségek

1947. május 17-én a budapesti francia követség megküldte a magyar kormánynak azoknak a francia műtárgyaknak a jegyzékét, amelyeket a németek elhurcoltak és nem sikerült megtalálni. Ugyanakkor kérték az elveszett magyar műtárgyak jegyzékének részükre történő megküldését is. A Külügyminisztérium továbbította a megkeresést a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, az pedig a Jeszenszky-biztosságnak. Jeszenszky július 15-én, majd december 3-án mindkettőre nemleges választ adott, mivel a keresett francia műtárgyak nem bukkantak fel, továbbá a magyar elveszett műtárgyak jegyzékének összeállítása még folyamatban volt. A külügy részéről a válaszokat 1947. november 21-én és 1948. január 13-én küldték el.⁹⁴

Az angol követség 1947. november 21-én szóbeli jegyzékben kérte a magyar kormány csatlakozását a németek által elhurcolt műkincsek (beleértve művészeti, tudományos vagy vallási szempontból fontos könyveket, kéziratokat és okmányokat is) ügyében Anglia, Franciaország és az USA által 1946. július 8-án aláírt egyezményhez. Céljuk a kulturális javak felkutatása volt, amennyiben azokat Németország vagy Ausztria területén nem találták meg. Felszólították az államokat, hogy kölcsönösen cseréljék ki az ezekről készült hiányjegyzékeiket. A rendkívül fontos nemzeti érdek miatt a Külügyminisztérium Kulturális, valamint Politikai Osztálya 1947. december elején, a kultuszárca 1948. március 22-én, a Külügyminisztérium Jogi Osztálya április 8-án a csatlakozást kívánatosnak (tárgyi szempontból feltétlenül szükségesnek) tartotta. A Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztálya,⁹⁵ illetve a külügyminiszter májusi döntése azonban az volt, „hogy az egyezményhez való csatlakozás külpolitikai szempontból indokolatlan”. Minisztertanácsi előterjesztés nem készült. A kultuszminisztert az elutasító döntésről 13-án értesítették.⁹⁶ A megkeresésre a magyar fél 1948. február 23-án még igenlő, június 3-án már elutasító, majd július 24-én végleges elutasító választ adott.⁹⁷

A francia külügyminisztérium 1948. október 20-án jegyzékben javasolta október 23-ra, Párizsba mindazon államok képviselőinek összejövetelét, melyek területéről a németek műkincseket vittek el. A konferencia célja ezek ügyében közös álláspont és közös eljárás

94 MNL OL XIX-J-1-k. 40. d. Fro. 23/g. tét. 63427/6./1947. KüM. Franciaországból elhurcolt műkincsek. 1947. november 8., uo. 60075/6./1948. KüM. Franciaországból elhurcolt műkincsek felkutatása. 1948. január 7.

95 Működéséről lásd MNL OL XIX-E-1-i. Di.119127/1948. IM. VII. oszt. Az egyes minisztériumok nemzetközi ügyosztályainak egységes szervezetbe foglalása. 1948. október 20.

96 MNL OL XIX-1-1-e. 141. d. 178-3. tét. 256204/1948. VKM. X. oszt. KüM nemzetközi jogi osztály értesítése elrabolt műkincsekre vonatkozó amerikai–brit–francia háromhatalmi megállapodás tárgyában. 1948. május 15.

97 MNL OL XIX-J-1-k. 133. d. 23/g. tét. 140412/1947. KüM. Elrabolt műkincsekre vonatkozó háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás. 1947. november 24., uo. 140418/1947. KüM. Elrabolt műkincsekre vonatkozó háromhatalmi egyezményhez csatlakozás. 1947. november 27., uo. 100214/1948. KüM. Elrabolt műkincsekre vonatkozó amerikai–brit–francia háromhatalmi megállapodás. 1948. április 2., uo. 100375/1948. KüM. Elrabolt műkincsekre vonatkozó amerikai–brit–francia háromhatalmi megállapodás. 1948. június 8. Megjegyzés az eljárásról, hogy a minisztertanács 1947. február 5-én fogadta el a külügyminiszter előterjesztését a nemzetközi szervezeteknek a KüM hatáskörébe való utalásáról. Lásd MNL OL XIX-1-1-e. 41. d. 46941/1947. VKM. X. oszt. Nemzetközi szervezetek és konferenciák ügyeinek a KüM hatáskörébe utalása. 1947. március 14.

kidolgozása volt. Másnap újra megismételték a felhívást, valamint külön érdeklődésre azt is közölték, hogy a konferenciának semmi kapcsolata nincs az 1946-os háromhatalmi egyezményrel. A magyar Külügyminisztérium Kulturális Osztálya javasolta a részvételt, viszont a Politikai Osztálya megjegyezte (az iratra kézzel ráírva „Miniszter Úrral megbeszélve”): „Nem kecsegtet gyakorlati eredménnyel a megbeszélésen való részvétel. Javasolja párizsi követségünket válaszra utasítani abban az értelemben, hogy bár a magyar kormány a kérdésben érdekelt, nincsen módjában képviselőt azonnal kiküldeni és a konferencián való részvételt illetően a rendelkezésre álló adatok alapján most dönteni.”⁹⁸ Az erről szóló nyílt táviratot 1948. október 26-án küldték el. Az 1948. október 23-án megtartott értekezleten mégis részt vett felhatalmazás nélkül Nagy György követségi tanácsos, valamint Nyárádi távbeszélőn történő megbízatásával Barcsay Edith. Az október 25-én megtartott második értekezletre Barcsay egyedül ment el. Ő az ülésekről készített tájékoztató jelentésében nyomatékosan felhívta a pénzügyminiszter figyelmét, hogy a nemzetközi szervbe való bekapcsolódás előnyösen befolyásolná a restitúció ügyét. Levelét továbbította Károlyi Mihály párizsi magyar követnek, tőle kérve Rajk László külügyminiszter hozzájárulásának kieszközölését. Nagy a külügyminiszter részére készült jelentésében hasonlóképpen ítélte meg a helyzetet. A Külügyminisztérium Politikai Osztálya ezek után hozzájárult a felhatalmazás megadásához, erről november 19-én küldtek egy nyílt táviratot.⁹⁹ Végül a Barcsaynak címzett, október 29-i francia külügyminisztériumi hivatalos megkeresés után egy hónappal, a magyar követség válaszlevelében köszönetét és együttműködését fejezte ki.¹⁰⁰ Bár Barcsayt 1948. november 22-én pénzügyi titkári posztján megerősítették, erről azonban időközben lemondott.¹⁰¹

A nemzetközi megkeresések, valamint Jeszenszky ügybuzgalma ellenére sem jelenhetett meg, bár nyomdakész állapotban volt, és nem küldték szét a teljesnek mondható magyar háborús műkincsveszteség katalógusát.¹⁰² Bogyay összefoglaló jelentésében megemlíti (itt a nyugati fél részére korábban már átadott listákra gondol), „igen kívánatos volna tehát, hogy a hiányzó műtárgyak jegyzékét az otthoni szakintézmények és a tulajdonosok segítségével képekkel, leírásokkal és egyéb adatokkal kiegészítsék”.¹⁰³ Sem előbbi, sem utóbbi nem történt meg. A kialakult hidegháborús helyzet következtében történelmi lehetőséget vesztegetett el a magyar állam kulturális javaink további restitúcióját illetően.

98 MNL OL XIX-J-1-k. 40. d. Fro. 23/g. tét. 65558/6/1948. KüM. Párizsi konferencia a németek által elhurcolt műkincsek ügyében. 1948. október 21.

99 Uo.

100 MNL OL XIX-J-30-a. 22. d. Fro. Párizsi követség. 109/B/1948. KüM. Németországba hurcolt műkincsek restitúciója. 1948. november 2.

101 MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3028. d. 294880/1948. PM KVMJ Üo. 6426/1949. Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság [Bécs]. Barcsay Edith külföldi illetményeinek megállapítása. 1949. február 17.

102 Részletesen lásd Farkas: A II. világháború következménye, II. 350–352., 368–369.

103 MNL OL XIX-I-13. 4. d. 919/1949. Dr. Bogyay Tamás [Staudach-Egerndach] összefoglaló jelentése a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság [Baden-Baden] részére eddigi működéséről, a műkincsek ügyének jelenlegi állásáról és a tennivalókról. 1949. július 23.

Tanulmányunkban, melyet mintegy kalauzként bocsátunk az olvasók elé, a hazahozatali folyamatot leíró jelleggel ismertettük, és reményünk szerint elősegíti a további kutatásokat. Ugyanakkor szerettünk volna valamelyest emléket állítani, köszönetet mondani mindazoknak a személyeknek, akik munkájukkal részt vettek a restitúció előmozdításában. Elveszett kulturális javainkról a jövőben sem mondhatunk le.

1. számú melléklet

MNL OL XIX-L-20-r. PM-PK. Restitúció. 36-203. 3033. d. Utasítás a 3020/1946. M. E. számú rendelet, valamint a Gazdasági Főtanács 5779/1946. számú határozata alapján szervezett Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság ügy-, pénz- és anyagkezelésére. 1947. december. Az utasításhoz mellékelt rendeletek gyűjteménye az alábbiakat tartalmazza:

- 1946. évi XXIII. tc. (1946. október 14.) a külföldre hurcolt magyar személyek, illetőleg nemzeti vagyontárgyak gondozásának előmozdításáról
- Kivonat az ideiglenes nemzeti kormány 8790/1945. M. E. számú rendeletéből (1945. szeptember 13.) a külföldre hurcolt magyar nemzeti vagyon kormánybiztosságának létesítése tárgyában.
- A nemzeti kormány 3020/1946. M. E. számú rendelete (1946. március 14.) a Külföldre Hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztosságának megszüntetése tárgyában.
- A Magyar Köztársaság kormányának 5300/1946. M. E. számú rendelete (1946. május 10.) a külföldre hurcolt magyar nemzeti vagyon gondozása körül jelentős érdemeket szerzett közalkalmazottak igazolása tárgyában.
- A Magyar Köztársaság kormányának 5950/1946. M. E. számú rendelete (1946. május 27.) a zsidókra hátrányos megkülönböztetést tartalmazó egyes jogszabályok hatálya alá tartozott magyar állampolgárok külföldre hurcolt javai tárgyában.
- A Magyar Köztársaság kormányának 7620/1946. M. E. számú rendelete (1946. június 2.) a külfölddel való fizetési forgalom ellenőrzése és szabályozása tárgyában kibocsátott 4500/1931. számú rendelet kiegészítése tárgyában.
- A Magyar Köztársaság kormányának 7880/1946. M. E. számú rendelete (1946. július 10.) a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyon kötelező bejelentése tárgyában.
- A Magyar Köztársaság kormányának 24390/1946. M. E. számú rendelete (1946. december 13.) a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyonra vonatkozó rendelkezések módosítása és kiegészítése tárgyában.
- A Magyar Köztársaság kormányának 8670/1947. számú kormányrendelete (1947. június 26.) a zsidókra hátrányos megkülönböztetést tartalmazó egyes jogszabályok hatálya alá tartozott magyar állampolgárok külföldre hurcolt javairól szóló 5950/1946. M. E. számú rendelet kiegészítése tárgyában. (Lásd még 11310/1948. számú kormányrendelete [1948. október 29.] a zsidókra hátrányos megkülönböztetést tartalmazó egyes jogszabályok hatálya alá tartozott magyar állampolgárok külföldről hazahozott javai birtokbaadása tárgyában.)
- A Magyar Köztársaság kormányának 11420/1947. számú kormányrendelete (1947. szeptember 19.) a Magyarország területére nyugatról hazatérők ingóságainak átvizsgálása és birtokbaadása tárgyában.
- A Magyar Köztársaság kormányának 13550/1947. számú kormányrendelete (1947. november 14.) a közületek által használt gépjárművek beszerzése, üzemeltetése és értékesítése tárgyában.

- A pénzügyminiszter 664/1947. P. M. (K. V. M. J.) számú rendelete (1947. március 8.) a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt köz- és magánvagyonra vonatkozó 24390/1946. M. E. számú rendelet végrehajtása tárgyában. (Lásd még 65400/1947. P. M. [K. V. M. J.] számú rendelete [1947. március 20.] a nyilasok vagy németek által nyugatra hurcolt és onnan visszaszállított köz- és magánvagyon vámkezelése tárgyában.)
- A pénzügyminiszter 4504/1947. P. M. (K. V. M. J.) számú rendelete (1947. október 16.) a Magyarország területére nyugatról hazatérők ingóságainak átvizsgálásáról és birtokbaadásáról szóló 11420/1947. számú kormányrendelet végrehajtása tárgyában.
- A pénzügyminiszter 22192/1947. II. P. M. rendelete (1947. szeptember 5.) a közszolgálati alkalmazottak külföldi hivatalos kiküldetése alkalmával felszámítható napidíjak tárgyában.
- Gazdasági Főtanács 5779/1946. számú határozata (1946. július 16.) elhurcolt javak hazahozatala tárgyában.
- Gazdasági Főtanács 9502/1947. számú határozat (1947. november 5.) a karlsruhei Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság részére gépkocsi beszerzése tárgyában.

2. számú melléklet

MNL OL XIX-J-1-k. 29. d. Olaszó. 20/f. tét. 1635/1949. A római *Momento Sera* újság 1948. december 7-én közölt cikke.

Egy Rómába kiküldött magyar miniszter szökése

Nyárádi-Scheidl Miklósról van szó, aki a pénzügyi tárcát töltötte be. A szökevényt, aki a „szabadságot választotta”, felesége is elkíséri. Az indulás Svájc felé.

Nyárádi-Scheidl Miklós magyar pénzügyminiszter, aki mintegy tíz nappal ezelőtt hagyta el Budapestet hivatalos külföldi kormánykiküldetésben, s aki Olaszországba jövelele előtt Párizsban és Svájcban időzött, múlt pénteken elhatározta, hogy lemond tisztségéről és többé nem tér vissza Magyarországra.

Nyárádi miniszter lemondását a szökevény két levele adta tudtul, melyeket a Via dei Villinin lévő római magyar követséghez és Budapestre a magyar külügyminiszterhez intézett. Szombaton este Nyárádi exminiszter, felesége kíséretében elhagyta Rómát Svájc irányában, ahol bizonyos ideig tartózkodni fog arra várva, hogy a már számottevő tenge-rentúli magyar kolóniát utolérje.

Nyárádi a múlt hét első napjaitól az Excelsiorban szállt meg. Magatartása mit sem árult el a benne érvő súlyos elhatározásból. Érintkezésbe lépett a magyar követséggel és kiküldetésének megfelelően annak a magyar kereskedelmi küldöttségnek vezetőjével, amely már 55 napja tartózkodik Rómában, hogy a két ország áruforgalmát érintő tárgya-

lásokat befejezze. A delegáció vezetője Soltész Pál, az olasz fővárosban lévő magyar kereskedelmi kirendeltség vezetője.

A miniszter lemondásának híre a főváros magyar és diplomáciai köreit meglepetésként érte. Később azonban egy külföldi nagykövetség köreiben megjegyezték, hogy Nyárádi tette elkerülhetetlenné vált attól fogva, hogy ismételten érintkezésbe lépett „nyugati” diplomáciai személyiségekkel és különösen egy bizonyos Willen ezredessel.

Mint már előbb mondtuk, Nyárádi lemondását a pénteki nap során adta át a magyar követségnek.

Másnap, szombaton a magyar külügyminiszter körtávirata értesítette Budapestről az összes külföldi diplomáciai képviselőt, hogy Nyárádi-Scheidl Miklós elvesztette megbízatását, miután nem pénzügyminiszter többé.

Nyárádi a Rákosi kormánynak ez év első hónapjai óta tagja miniszteri minőségben. Előzőleg ugyanebben a minisztériumban államtitkár volt. 1945-ben beiratkozott a független kisgazdapártba. Ezt a pártot, amely a kommunistákkal szemben állt és amelynek a szökevény exminiszterelnök Nagy Ferenc is tagja volt, 1947-ben feloszlatták és átalakították a mindenható kommunista Rákosi politikai irányvonalának megfelelően. Nyárádi alkalmazkodott országa eseményeinek új menetéhez, de később a magyar vezetők konformista politikájával való nézeteltérések arra készítették, hogy „a szabadságot válassza”. Természetesen Budapesten semmit sem volt szabad elárulnia érzelmeiből, másképp nem bízták volna meg azzal a kiküldetéssel, amely megnyitotta előtte a „vasfüggönyön” az emigráció felé vezető ajtót.

Nyárádi harmadik feleségét viszi magával, miután már kétszer elvált. Harmadszorra gépírónő-titkárnőjét vette feleségül. A szökevény miniszter első felesége, Szalai Edith jelenleg Rómában Soltész Pál titkárnője, aki, mint már mondtuk, a római magyar külkereskedelmi hivatal vezetője. Mind Soltész, mind Szalai „tiszta” kommunisták és a Kominform tagjai. Kereskedelmi tevékenységükön felül olaszországi honfitársaik között, mint a magyar kommunizmus elismert fejei, aktív kommunista propagandát is folytatnak.

3. számú melléklet

MNL OL XIX-J-1-k. 40. d. Fro. 23/g. tét. 65558/6/1948. [Kiemelések a szerzőktől.]

Magyar Pénzügyminisztérium
Visszaszolgáltatási Bizottság

Tárgy: Németország amerikai és angol
övezetébe hurcolt műkincsek sorsa.
Melléklet jegyzéktervezet.

Tisztelettel jelentem, hogy a francia külügyminisztérium a németek által kifosztott államok képviselőit 1948. október 23-án és 25-én ülésre hívta meg a Németország amerikai és angol övezetébe hurcolt műkincsek további sorsa megvitatásának céljából.

1948. október 23-án Nagy követségi tanácsos kíséretében, október 25-én egyedül jelentem meg.

A kifosztott államok közül megjelentek Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Jugoszlávia, Magyarország, Norvégia és Olaszország képviselői. A francia külügyminisztérium képviselője Richard követ volt. Félhivatalos minőségben jelen volt továbbá Howard amerikai és Morris angol kiküldött.

A külügyminisztérium illetékes osztályának szakreferense, Sarfatti konzul magánbeszélgetésben azzal magyarázta egyes kifosztott államok képviselőinek kimaradását, hogy a meghívók késedelemmel kézbesítették és így több államnak (Csehszlovákia) nem volt módjában megfelelő szakértőt kiküldeni. (A megjelentek u. i. nagyrészt nem diplomaták, hanem restitúciós szakemberek voltak.)

Az október 23-i ülésen Richard francia elnök ismertette, hogy az amerikai hatóságok ez év szeptember 15-én szüntették be a *claimlisták* elfogadását, az angol hatóságok pedig legvégső időpontnak 1949. március 31-ét jelölték meg.

A félhivatalos minőségben megjelent amerikai kiküldött az ennél a határidőnél később benyújtandó *claimlisták* sorsával kapcsolatban kijelentette, hogy azokat illetékesség szempontjából Berlinbe tartoznak az érdekelt államok beküldeni, ahol elbírálendő, hogy a késedelem okai figyelembe veendőek-e vagy sem.

Az ülésen megvitatás tárgyát képezte továbbá az amerikai hatóságok ama elhatározása, hogy a még Németországban lévő, de még nem felkutatott, vagy az eddigi *claimlisták*on nem szereplő műkincseket a német hatóságok átadják.

A félhivatalos angol kiküldött kormányának ezirányú jövőbeni pontos terveiről nem tett határozott nyilatkozatot.

Az ülés folyamán a kifosztott államok képviselői annak az óhajuknak adtak kifejezést, hogy:

1. az amerikai és az angol hatóságok a *claimlisták* benyújtása idejére vonatkozó határozatukat vagy vonják vissza, de legrosszabb esetben távolabbi időpontra tolják ki;

2. vagy engedélyezzék egy a kifosztott államok képviselőiből alakult bizottság felállítását, amely az amerikai és angol övezetben a műkincsek restitúcióját átvénné, természetesen angol és amerikai felügyelet mellett.

Tekintettel arra, hogy a francia külügyminisztérium meghívóit az ülés előtt alig egy-két nappal kézbesítette az illetékes követségek nagy része kormányának a tárgyra vonatkozó véleményét, illetve állásfoglalását még a megjelenést illetően sem tudta kikérni a jelenlévők elhatározták 25-én újból összeülni egy az amerikai és angol kormányok átnyújtandó jegyzéktervezet megfogalmazása tárgyában.

A 25-i ülésen megvitatás tárgyát képezte, hogy a jegyzéket vajon minden egyes állam külön nyújtsa át az amerikai és angol kormányoknak, vagy pedig Franciaországot hatalmazzák meg a jegyzék átnyújtására. Az egybegyűlt kiküldöttek egyhangúan úgy vélekedtek, hogy Franciaország meghatalmazását az teszi indokolttá, hogy mint megszálló hatalom közbenjárása eredményesebbnek látszik. Elhatározták kormányuk ily irányú hozzájárulását javasolni. Továbbá a műkincsek restitúciója elsősorban Franciaországot látszik különösen érdekelni, a többi állam inkább azért látja hasznosnak eme kérdés támogatását, mert a főcél egy precedens teremtése ipari és egyéb berendezések restitúciójának hasonló módon való megoldására. [Kiemelés az eredetiben.]

Tisztelettel bátorkodom Pénzügyminiszter Úr figyelmét arra felhívni, hogy e nemzetközi szervbe való bekapcsolódás egy magyar megbízott jelenlétét tenné lehetővé amerikai és brit övezetben, ami előnyösen befolyásolná egyéb vagyontárgyaink figyelemmel kísérését. Ha e kérdéstől, amely úgy látszik, a franciákat különösen érdekli, visszahúzódnánk, tartani lehet attól, hogy e szerv hatáskörének egyéb vagyontárgyakra való kiterjesztése esetén Magyarország a bizottságból kimaradna, ami a magyar restitúciót igen károsan befolyásolná. Azzal is számolni kell továbbá, hogy egy ilyen szerv keretén belül eredményesebb kutatást végezhetnénk, mint izoláltan, és nem volnánk úgy a megszálló hatóságok önkényeskedésének kiszolgáltatva. Miniszter Úr figyelmét arra is bátorkodom felhívni, hogy annakidején Ausztriában is csak az egyesült nemzeteken kívülállók restitúcióját adták át az osztrákoknak.

Tisztelettel kérem a csatolt jegyzék áttanulmányozását és a szükséges hozzájárulást kieszaközölni. A francia kormány november első napjaiban szándékozik egy újabb értekezletet összehívni, ahol esetleges további lépéseket beszélnének meg. Az illetékes kormányok válasza az ülést megelőzőni tartozik.

Párizs, 1948. október 26.

Barcsay Edith sk.
a Bizottság vezetője.

MEGEMLEKEZÉS

HARASZTI GYÖRGY (1947–2023)

Haraszi György 1947. január 11-én született Nyíregyházán zsidó földbirtokos családban. A budapesti Rákóczi Gimnázium harmadéves diákjaként 1964-ben elnyerte történelemből az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny második díját, majd ugyanabban az évben a Magyar Televízió *Ki miben tudós?* című vetélkedőjében első helyezést ért el irodalomtörténetből. Gyárfás Endre korabeli értékelése szerint „a verstanban csupán a győztes, Haraszi György mutatott jártasságot, ő viszont még a makáma arab művelőit is ismerte”.

Humán beállítottsága ellenére az érettségi után Haraszi a Budapesti Műszaki Egyetemre iratkozott be, amelynek vegyész-mérnöki karán – ahol a második év végétől népköztársasági ösztöndíjasként tanult, azaz jeles vagy kitűnő indexszel – 1970-ben diplomázott le. 1973-ban műszaki doktori fokozatot szerzett biokémiából. Az 1970-es évek elején vegyipari folyamatszabályozóként, majd némi pályamódosítással programozóként dolgozott a Pénzügyminisztérium számítóközpontjában. Szakmai továbbképzések alkalmából többször járt kiküldetésben Nyugat-Németországban, ahová 1973-ban disszidált. Münchenben szintén számítástechnikai szakértőként dolgozott, végül engedve mélyebb hajlamainak, 1974-ben beiratkozott a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität történelem szakára. Két évig tanult itt, majd 1976-ban hazatért, és tanulmányait 1978-tól az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem szakán folytatta. 1982-ben szerzett diplomát. A zsidóság és azon belül a magyarországi zsidók történelme iránti vonzalmában, vagyis végső pályaválasztásában az Országos Rabbiképző Intézetet igazgató Scheiber Sándor, az 1945 utáni magyar zsidó tudományos élet központi személyiségének hatása is közrejátszott. Judaisztikai és hebraisztikai ismereteit Hahn István, Scher Tibor és Komoróczy Géza mellett mélyítette el. 1982-től 1987-ig Budapest Főváros Levéltárában dolgozott, először csoportvezetőként, utóbb tudományos titkárként. A középkori és kora újkori magyarországi zsidóság történetének összegzését nyújtó PhD-disszertációját 2004-ben védte meg az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen (= OR-ZSE), 2005-ben ugyanitt habilitált.

Haraszi György két megszakítással 1987-től állt a Történettudományi Intézet (= TTI) alkalmazásában munkatársként, főmunkatársként, majd 2011-től tudományos tanácsadói minőségben. A TTI-ben végzett kutatói munkája mellett számos egyéb funkciót betöltött. A teljesség igénye nélkül: 1992–1997 között az Amerikai Alapítványi Iskola főigazgatója volt; 1999–2001 között a Budapesti Európa Intézet ügyvezető igazgatóhelyettese; 1998-tól az OR-ZSE Történelem és Vallásbölcseleti tanszékén oktatott, 2006-tól tanszékvezető egyetemi tanárként. 2012-től az OR-ZSE doktori iskoláját vezette. 2011–2015 között a Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány kuratóriumi elnöke volt, 2018–2020 között az Erzsébetvárosi Zsidó Történelmi Tár kuratóriumi elnöke.

Mindezzel párhuzamosan Haraszti a tudományos könyvkiadásban is huzamos ideig és aktívan tevékenykedett. Az Osiris Kiadó *Judaika*, valamint az Attraktor Kiadó *Scripta Iudaica* sorozatszerkesztői feladatain túl számos kötetet maga szerkesztett, fordításokat ellenőrzött szakmailag és vetett egybe az eredetivel, az előbbi két kiadón kívül a Múlt és Jövő Kiadó számára is, amelynek azonos nevű folyóiratánál a történelmi tárgyú cikkekért volt felelős.

Haraszti György a TTI kora újkori osztályán dolgozott, de történetírói munkásságának sajátossága, hogy a magyar zsidó múlt egészére kiterjedt. Doktori disszertációja átfogó története a magyarországi zsidóságnak, „a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig”, vagyis 1869-ig.¹ Disszertációja külön kötetben nem látott napvilágot, talán mert annak több részeredményét korábban tanulmányokban már közzétette. Az utóbbiak, illetve a belőlük kifejlődött disszertáció olyan szintetizáló képet nyújtó írások, amelyek a magyarországi zsidók középkori és kora újkori történetének kutatói számára megkerülhetetlenek.² Elsődleges szakterülete mellett azonban Haraszti a 19–20. századdal is foglalkozott. Időtálló szaktanulmányai jelentek meg az 1848-as zsidóösszeírásról,³ a neológ Pesti Izraelita Hitközség hagyományosabb szellemiségű hívei számára 1870–1873 között emelt Rumbach utcai zsinagógáról;⁴ a zsidó vallású vagy származású (nagy)polgárság jótékonyági gyakorlatáról a neoabszolutizmustól a vészorszakig terjedő időszakban;⁵ az 1920. évi *numerus clausus* törvény (1920. évi XXV. tc.) korlátozásai miatt külföldi egyetemre kényszerülő magyar zsidó diákokról;⁶ az úgynevezett *Auschwitzi jegyzőkönyv* létrejöttének és terjesztésének körülményeiről;⁷ illetőleg a holokausztot túlélte magyar zsidók 1945–1957 közötti történetéről.⁸

- 1 Haraszti György: *A magyarországi zsidóság rövid története. A kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig*. Bp., 2004. [PhD-disszertáció.] <https://www.or-zse.hu/phd/haraszti-doktori.pdf>. (Legutóbbi megtekintés: 2024. január 10.)
- 2 A teljesség igénye nélkül lásd Haraszti György: *Szefárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűnéséig*. In: *Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára*. Szerk. Landeszman György – Deutsch Róbert. Bp., 1992. 80–93.; Haraszti György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől a XVIII. század végéig*. In: *Magyar megfontolások a Soáról*. Szerk. Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László. Bp.–Pannonhalma, 1999. 39–59.; Haraszti György: *A zsidóság Közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón*. In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Szerk. Püspöki Nagy Péter. Bp., 2001. 63–100.
- 3 Haraszti György: *Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozgatórugói*. In: uő: *Két világ határán*. Bp., 1999. 185–219.
- 4 Haraszti György: *Két világ határán. Tradíció és modernitás. A Rumbach utcai zsinagóga és hívei*. In: uő: *Két világ határán*, 149–184.
- 5 Haraszti György: *Zsidó jótékonyág és mecenatúra a századfordulón*. In: uő: *Két világ határán*, 239–281. Címével ellentétben a tanulmány, amint azt szerzője is jelzi írása elején, a 19. század derekától 1944-ig tárgyalja a kérdést.
- 6 Haraszti György: *Kényszerperegrináció az első világháború után*. In: *Homályzónák. Felvilágosodás és liberalizmus. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára*. Szerk. Borsi-Kálmán Béla. Bp., 2013. 201–211.
- 7 Haraszti György: *Az égő titok. Az „Auschwitzi jegyzőkönyv(ek)ről” 60 év elteltével*. In: *Az Auschwitzitzi jegyzőkönyv*. Szerk. uő. Bp., 2005. 5–72.
- 8 Haraszti György: *Lejtmenetben. A magyarországi zsidóság vészorszak utáni első 12 éve. Múlt és Jövő 18 (2007) 4. sz. 4–29.*

Az 1980-as évek második felétől az 1990-es évek végéig írt tanulmányaiból Haraszti a Múlt és Jövő Kiadónál 1999-ben kiadott kötetben nyújtott válogatást.⁹ Ezt öt évvel később egy, a holokauszt 60. évfordulója alkalmából megjelent, a főváros zsidó temetőit és a középkorból fennmaradt sírköveit bemutató album követte,¹⁰ majd 2008-ban egy bibliográfiai kiadvány a hitközségi monográfiákról és zsidó helytörténeti tanulmányokról.¹¹ Legambiciózusabb műve, pontosabban annak első kötete 2014-ben látott napvilágot a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet kiadásában. A *Pannóniától Magyarorszáig. A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig* című, hatkötetesre tervezett opus első, az eseményeket *A kezdetektől az ország három részre szakadásáig*¹² nyomon követő rész folytatásai a szerző életében már nem jelenhettek meg.

Nem tudom, ez volt-e a nagy mű, amiről Haraszti álmodott, vajon álmai szerint a nagy mű eredetileg is ezt a formát öltötte volna. Ha belegondolok, hogy egyéb tevékenységei mellett mennyi ideje maradt kutatómunkára és írásra, illetve – és talán még inkább – mit rótt fel Raphael Patai angol nyelvű, a magyarországi zsidóság történetét bemutató könyvének,¹³ nevezetesen, hogy nem tudta visszatükrözni „a százfelé áramló magyar zsidó élet teljes komplexitását”, és képtelennek mutatkozott „a totális ábrázolásra”,¹⁴ úgy elképzelhetőnek tartom, hogy az egyébként is eseményközpontú Gyuri hamar ráébredt: a kronológia lesz az a forma, amelynek révén kutatási tervének legalább egy részét meg tudja valósítani. Azt is felismerhette, hogy a minden részlet részletekbe menő kibontására való – terjedelmüket tekintve olykor kétharmadrészt lábjegyzetekből álló tanulmányaiban rendre megnyilvánuló – hajlamának is ez a műfaj felel meg legjobban.

Az eredeti tervek szerint a sorozat időrendben ötödik, az 1918–1945-ös évekre kiterjedő, *Ezüstkor, vaskor, pusztulás* című kötetének kéziratát Haraszti röviddel halála előtt zárta le. Posztumusz műként, terjedelme miatt két kötetben idén jelenik meg a TTI társkiadásában.¹⁵ Ez lesz talán Gyuri legjobb könyve.

Konrád Miklós

9 Lásd Haraszti: *Két világ határán*.

10 Haraszti György: *Zsidó síremlékek Budapesten*. Bp., 2004.

11 Haraszti György: *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről*. Bp., 2008.

12 Haraszti György: *Pannóniától Magyarorszáig. A magyar zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig. I. Hágár földjén. A kezdetektől az ország három részre szakadásáig*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.)

13 Raphael Patai: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Detroit, 1996.

14 Haraszti György: A zsidó történetírás nehézsége, avagy egy illúzió fogságában. In: uő: *Két világ határán*, 283., 292.

15 Munkacíme: Haraszti György: *Pannóniától Magyarorszáig. II. A Kárpát-medencei zsidóság annotált kronológiája 1918 és 1945 között. Ezüstkor, vaskor, pusztulás*. [Bp., 2024. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.)]

CONTENTS

STUDIES

- Balázs Kertész** Royal Stay, Fair and City Charters Three Additions to the Medieval History of Székesfehérvár 5
- Éva B. Halász** Family Relations and Family Networks of Slavonic Nobles in the Late 15th and Early 16th Centuries 23
- Gábor Mikó** The Letter Book of King Matthias I. in the Collection of Johann Georg Scwandtner 35
- Júlia Papp** Representation of the Habsburg–Jagello Double Engagement in Vienna in 1515 in 16th–19th Century Art 45
- Gábor Demeter – László Tompa** Differences in the Living Conditions of the Serf Population on 18th Century Estates 85
- László Göncz** The Issue of the Muravian Region at the 1919 Peace Conference 121
- Kornél Farkas – Kriszta Rosu** The Recovery of Hungarian Art Objects Displaced during WORLD WAR II, in the Period between 1946 and 1949 155

IN MEMORIAM

- Miklós Konrád** György Haraszti (1947–2023) 185
-

E számunk szerzői

Demeter Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Délkelet–Európa története osztály ● Farkas Kornél, történész–főmuzeológus, Szépművészeti Múzeum ● Göncz László, történész, nyugalmazott tudományos munkatárs, Nemzetiségi Kutatóintézet Lendvai Kutatócsoport [Ljubljana] ● B. Halász Éva, tudományos főmunkatárs, HUN–REN – Magyar Nemzeti Levéltár – Szegedi Tudományegyetem Magyar Medievisztikai Kutatócsoport ● Kertész Balázs, tudományos főmunkatárs, Városi Levéltár és Kutatóintézet [Székesfehérvár] ● Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Újkori osztály ● Mikó Gábor, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK, Magyar Medievisztikai Kutatócsoport; egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Középkori Történeti Tanszék ● Papp Júlia, tudományos főmunkatárs, HUN–REN BTK Művészettörténeti Intézet, 19. századi építészeti és képzőművészeti osztály ● Rosu Kriszta, művészettörténész ● Tompa László, segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára

(HUN–REN BTK TTI = HUN–REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**



**BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft



9 770040 963009

2 4 0 0 1